

Kateřina Nedbálková

Spoutaná Rozkoř

Sociální (re)produkce genderu
a sexuality v ženské věznicí

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Práce na dokončování textu a vydání knihy byly finančně podpořeny Grantovou agenturou České republiky (GA403/01/1107). Práce na doplňujícím výzkumu byly umožněny díky podpoře Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM002 1622408).

klíčová slova: vězení, gender, sexualita, totální instituce, subkultura, genderové role, kriminalita, deviance

Odborně posoudila Prof. Dr. Phil. Gerlinda Šmausová.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2006.
Vydání první.

Ediční řada *Gender sondy*, 4. svazek.

Redigují Jiří Ryba a Hana Maříková.

Jazyková redakce Olga Vodáková. Odpovědný redaktor Jiří Ryba.

Návrh obálky, grafické úpravy a sazba Studio Designiq.

Fotografie na obálce Jane Evelyn Atwood

Vytiskla tiskárna ÚJI, a.s., Elišky Přemyslovny 1335, Praha-Zbraslav.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha-Kamýk.

Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Jilská 1, 110 00 Praha 1

redakce@slon-knihy.cz

www.slon-knihy.cz

Copyright © Kateřina Nedbálková 2006

Cover photo © Jane Evelyn Atwood, 2006

ISBN 80-86429-65-2

Kateřina Nedbálková

Spoutaná Rozkoř

Sociální (re)produkce genderu
a sexuality v ženské věznicí

gender sondy

Praha 2006

Rodičům

Děkuji Csabovi Szaló a Gerlindě Šmausové za směřování, vedení, pochvalu i kritiku v různých fázích vzniku textu mé knihy. Tehdejším ředitelům dvou českých věznic děkuji za praktické umožnění výzkumu. Ženám i mužům ve vězení děkuji za jejich otevřenost.

Obsah

Úvod 7

I. Vězení jako totální a genderovaná instituce

(konceptuální část)

- 1 Historie uvěznění a specifika institucí pro ženy 15
- 2 Vězení jako totální a genderovaná instituce 19
- 2.1 Vězení jako totální instituce 19
- 2.1.1 Vylastnění, mortifikace, kontaminace aneb
Co se děje s já po vstupu do totální instituce 21
- 2.1.2 Primární a sekundární adaptace 23
- 2.2 Vězení jako genderovaná instituce 25
- 3 Vězeňské subkultury žen – přehled konceptualizací 33
- 3.1 Vězeňské subkultury žen 33
- 3.2 Shrnutí 49

II. Genderovanost subkultur ve vězení pro ženy

(vlastní výzkum)

- 4 Metodologie etnografického výzkumu ve vězení 54
- 5 Vězeňská subkultura jako reorganizace nabízeného 81
- 5.1 Vězeňský černý trh 81
- 5.2 Volnočasové aktivity 98
- 5.3 Práce a rekvalifikace 107
- 6 Struktury distribuce prestiže a moci 111

6.1	Základní zdroje prestiže a moci	111	
6.2	Importovaný život	130	
7	Homosexuální partnerství ve vězení	135	
7.1	Partnerské vztahy v mužských vězeňských subkulturách		135
7.2	Partnerství jako hlavní únikový svět	140	
7.2.1	Pravé lesby	147	
7.2.2	Nepravé lesby	157	
7.3	Před závěrem	175	

Závěr **179**

Seznam literatury **184**

Jmenný rejstřík **192**

Summary **194**

Přílohy **195**

Úvod

Práce, kterou držíte v ruce, je sociologickým vyprávěním o ženské věznici. Její jádro spočívá v hustém etnografickém popisu konkrétní věznice Podlesí¹, kde jsem v letech 2002 až 2003 uskutečňovala kvalitativní výzkum založený převážně na rozhovorech s odsouzenými ženami, rozhovorech s vězeňskými zaměstnanci a v neposlední řadě na mém vlastním pozorování celé instituce. Text je strukturován do dvou částí, které na sebe vzájemně navazují a odkazují. Lidé, jejichž názoru si velmi vážím, mne upozorňovali na to, že atraktivnost výzkumu v prostředí vězení odkazuje úvodní část, pojednávající o konceptuálních východiscích, k tomu, aby byla čtenáři přeskočena. Tuto obavu upřímně potvrdili mí spolužáci, kteří práci četli ještě ve formě disertace. Nemohu samozřejmě čtenářům nutit způsob, jakým mají knihu číst, tak jako nemohu uhlídat, co čtenáři v textu přeskočí. Nemohu, bohudík, ani bdít nad tím, jak si budou čtenáři čtené vykládat. Ty, kteří od výzkumné části práce očekávají šokující příběhy a odhalení, zklamau raději už tímto úvodem, když rovnou konstatuji, že kniha žádné skandální objevy neobsahuje. Toto sdělení současně jistě ukonejší Vězeňskou službu a zaměstnance věznice Podlesí. To, jestli setrvávají v klidném rozjímání až do konce knihy, by mne osobně velmi zajímalo, není však opět v mé moci dohlížet ani na

1 Jméno věznice je z důvodů anonymizace pochopitelně fiktivní. Jsem si však vědoma toho, že vzhledem k malému počtu ženských věznic, nebude pro znalce patrně obtížné věznici identifikovat.

jejich čtení. Mojí ambicí jistě bylo napsat knihu zajímavou a vzrušující, její schopnost rozechvět však také počítá se znalostí určitého odborného kontextu, který je čtenářům zvýšeně dávkován zejména v úvodních kapitolách. Zde je věznice představena jako instituce, jejíž zkoumání není v sociálně vědních disciplínách novinkou, důraz je však kladen na perspektivu, kterou v této knize tvoří genderová studia jako obor zabývající se sociálním a kulturním formováním rozdílností mezi mužským a ženským na různých úrovních analýzy a obecnosti. Čtenáře, ve kterých historie vzniku instituce vězení a její konceptualizace jako totální a genderované instituce na teoretické a akademické rovině nevzbuzují zvědavost, ba naopak odrazují, odkazují rovnou na druhou část.

Statistiky a studie v různých společnostech se shodují v tom, že převážná většina zadržených, usvědčených a odsouzených jsou muži, což také jakoby naznačovalo, že zločin je mužskou aktivitou. Ženy tvoří zhruba pět procent vězeňské populace ve všech západních zemích a ani Česká republika není výjimkou. Z celkového počtu 18 904 vězňů je 907 žen.² Logicky vzato, vězení je tedy mužsky kódovaným prostorem. Muž se zdá být normou naplňující jak deviantní chování (kriminálník), tak jeho represivní potlačení (dozorce). Ženy a vězení byly dlouhou dobu vnímány jako dvě navzájem nesouvisející entity, jako protilehlé póly, slova nespojitelná předložkou „ve“. Podíl žen na trestné činnosti se jevil být tak malý a jejich přestupky tak nezávažné, že zabývat se ženami v tomto ohledu se považovalo za plýtvání časem. Kriminalita žen nebyla vnímána jako sociální problém.

První pokusy o vysvětlení genderového aspektu kriminality, tedy také výrazně menšího podílu žen na trestné činnosti, se datují ke konci 19. století, a jejich perspektiva byla antropologicko-biologická (Thomas 1937; Lombroso, Ferrero 1958³). Stereotypní vnímání ženské role se v těchto teoriích uplatňuje v principu obdobně, jako se tradiční představy o mužství objevují v případě teorií vysvětlujících kriminalitu mužů,

2 Údaje Vězeňské služby k 30. 9. 2006.

3 První vydání 1895.

v případě žen však tato stereotypizace funguje více v jejich neprospěch. Mělo se za to, že ženám je vlastní – tedy vrozená – pasivita, závislost, mateřskost a emocionální citlivost, tedy vlastnosti, které do vězení nevedou. Jestliže se ženy do vězení přece jen dostaly, byly kriminology vnímány jako opravdová monstra vymykající se rámci té „nejpřirozenější přirozenosti“. Kriminalita žen byla také často spojována s hříšností a sexuální vyzývavostí ženského těla a pozornost se proto zaměřovala na prostituci jako na nejtypičtější z ženských přestupků (Thomas 1937; Pollak 1950).

Pro ženy, které byly zpočátku posílány do zařízení původně budovaných pro muže, začaly být od 18. století zřizovány zvláštní instituce se zcela specifickými režimy zacházení, které byly ve většině případů vedeny v duchu tradičních představ o ženské roli. Ženy ve vězení byly spíše než jako zločinci či kriminálnice vnímány jako padlé ženy, kterým je třeba pomoci.

Erving Goffman tematizoval vězení jako jeden z typů totální instituce, a toto ukotvení po něm přebírá mnoho dalších autorek a autorů, kteří se vězením zabývají. Mnohé z těchto konceptů rozšířily vědecké poznání vězeňských subkultur o velmi cenná zjištění a budou-li se vůči nim vymezovat kriticky, chci pouze poukázat na to, že z jejich perspektivy nejsou viditelné některé aspekty vězeňských sociálních mikrosvětů. Dosavadní konceptualizace vězeňských subkultur je potřeba rozšířit o pojem „genderovaná organizace“. Přestože to konceptualizace vězeňských subkultur doposud explicitně nečiní, považuji za důležité rozpoznat vězení jako ideální prostředí k zamyšlení se nad tím, do jaké míry je genderová struktura (*gender/sex system*) podmínkou ustavující sociální jednání, praktiky, instituce a vzory myšlení naší každodennosti (Harding 1983: 311–315). Vězení není neutrálním organismem, ve kterém se pouze tu a tam zvýznamňují genderové (stejně jako etnické nebo třídní) identity zaměstnanců, ale gender je zde už před-přítomen v podobě daných předpokladů, aby byl znovu re-konstruován a ustavován skrze každodenní opakovanou rutinu výkonu trestu (Acker 1991; Britton 2002). Doposud se však i genderově citlivé konceptualizace zaměřovaly na

demaskování genderovanosti oficiálního prostoru vězení, tedy zaměstnanecké struktury, přičemž samotná každodennost odsouzených zůstávala z tohoto hlediska překvapivě nepovšimnuta nebo byla ideologicky zaujatá, odrážejíc v sobě patriarchální struktury vědy.

Na následujících stranách budu odkrývat nejen genderovou předpoklatost kulturních reprezentací a ideologií disciplín, jako jsou například kriminologie nebo penologie, ale mým záměrem bude především ukázat, jakým způsobem se v samotném vězení skrže jeho formální i neformální strukturu, komunikační síť, normy, hodnoty, role a praktiky zaměstnanců i vězňů reprodukuje gender, tedy jak je tato instituce genderována.

Můj zájem přitom bude soustředěn zejména na tu část vězeňského prostoru, která je obydlena samotnými odsouzenými, tedy na vězeňské subkultury. Institucionální podmínky, jakými jsou formální pravidla a pohled zaměstnanců, pro mne budou relevantní do té míry, do jaké vymezují životní podmínky vznikajícím kolektivním světům. Jedním z pro mě nejzajímavějších zjištění výzkumu bylo právě poznání, že zaměstnanci věznice jsou v ní, i když jinak než odsouzení, zachyceni obdobně totálně. Jádrem práce je, jak už jsem zmínila, etnografický výzkum, prostřednictvím kterého odpovídám zejména na následující otázku: Jsou genderově specifické vzory organizace sociálního světa rozpoznatelné i ve světě obydleném pouze zástupci jednoho pohlaví? Jinými slovy, jsou maskulinita a feminita čitelné i v prostředí, kde spolu v omezeném prostoru a ve vymezeném čase pobývají jen muži nebo jen ženy? Jakých podob zde mužské a ženské vzorce chování nabývají?

Před realizací samotného výzkumu jsem odpovědi na své otázky hledala v knihovnách a v knihkupectvích – v konceptech majících zázemí v sociologii, kriminologii, právu, psychologii, penologii či sociobiologii. Moje nazírání okolního světa se zcitliovalo vůči určitým slovům, slovním spojením, tématům a typům výpovědí. V hlavě mi vznikala pestrá mozaika, které jsem se snažila vetknout jakýsi řád a strukturu, což bylo doprovázeno pocitem, že tomu dosud neznámému světu začínám rozu-

mět. Jedinou překážkou se zdála být možnost, že nezískám do žádné z našich věznic fyzický přístup. Když se mi podařilo obdržet souhlas z ženské věznice v Podlesí, shodou šťastných náhod jsem dostala od Společnosti Člověk v tísní nabídku ke spolupráci na projektu promítání dokumentárních filmů. Od června roku 2002 jsem tak začala pravidelně jezdit do vybraných českých věznic s dokumentárními filmy s tematikou lidských práv. Většina věznic, ve kterých promítání probíhala, byly věznice mužské a také témata, která se v diskusích po filmech objevovala nejčastěji, nebyla přímo využitelná z hlediska mého výzkumného záměru. Přesto však tato zkušenost významně přispěla k tomu, že se mi instituce vězení stala známější, a že jsem se v tomto prostředí lépe orientovala. Také na základě vnímané rozdílnosti jednotlivých věznic jsem pak byla schopna přesněji rozpoznat a zaznamenat specifika věznice, kde jsem prováděla vlastní výzkum. Mužské věznice představovaly příhodný referenční rámec pro interpretaci, která pak umožňovala jasnější zachycení polarizace genderového univerza. Zaštitění jménem Společnosti Člověk v tísní při České televizi mi navíc otevíralo dveře tam, kam jsem se dříve jako doktorandská studentka sociologie nedostala. V roce 2005 jsem pak také na základě kontaktu z tohoto projektu dostala možnost provést intenzivní sociologický výzkum v mužské věznici v Krouticích⁴.

Poté, co jsem navštívila deset českých věznic, některé z nich opakovaně (jednu z nich jsem navštěvovala pravidelně po dobu jedenácti měsíců), stále zažívám pocit, že neznám dost. To, co jsem ve vězeních viděla, slyšela a prožila, se natolik vymyká mé předchozí žité zkušenosti, že v některých momentech bylo skoro nepředstavitelné snažit se tuto jinakost a mnohost uchopit a přeložit nástroji, které mi jako socioložce přísluší, tedy slovy a větami, neboť se to jevílo jako znásilnění skutečnosti. Nejednou jsem si vzpomněla na Woodyho Allena, který v jednom svém filmu říká: „Já jsem o tom hodně přemýšlel a nějak nemůžu najít slova, jak to vyjádřit. Možná, že když se teď trochu opiju, tak vám to za

4 I názvy ostatních českých věznic jsou v knize změněny.

chvíli zatancuju.“ Následující práce je právě takovým sociologickým tancem na parketu vězeňských subkultur ve vězení pro ženy.

Při psaní a zkoumání mi sílu do žil vlévali následující lidé a místa: Pavlínce Binkové děkuji za první verzi korektur a technickou úpravu textu. Torontu a Bostonu za univerzitní knihovny. Za cenné připomínky a komentáře vděčím jednak svým kolegům a kamarádům z Fakulty sociálních studií, a to hlavně Slávce, Petrovi, Nóri, Marii, Máje, Magdě, Katce K, Tomášovi, Katce J, Patrice, Ivče a Magdi, dále lidem, kteří mi dávali kritickou zpětnou vazbu na konferencích, a svým bývalým spolu-
bydlícím Štěpánce a Milanovi.

I. Vězení jako totální a genderovaná instituce

(konceptuální část)

1 Historie uvěznění a specifika institucí pro ženy

Historií trestání a uvěznování se zabývá a zabývala celá řada autorů a autorek z pohledů nejrůznějších disciplín. Jednotlivé mezníky těchto, většinou chronologických, vyprávění se u různých autorů překrývají nebo odlišují v závislosti na paradigmatickém zakotvení a době vzniku. Tato kapitola nemá ambice podat zastřešující převyprávění těchto partikulárních příběhů, ale seznamuje s vybranými milníky a koncepty, které se jeví jako klíčové pro perspektivu mé práce.

Dlouhodobé uvěznění jako forma trestu se rozvinulo společně se vznikem moderních společností. V předmoderních společnostech neexistoval jednotný mechanismus soudního řízení. Administrativa trestání a trestající funkce byly ponechány v kompetenci obce a církve. Teprve s nástupem tržního kapitalismu bylo systematické uvěznování akceptováno jako adekvátní prostředek řešení kriminality, společenských nepokojů a deviace. Jak dokládá Michel Foucault ve své studii *Dohlížet a trestat*, předmoderní instituce trestání sloužily zcela jiným účelům. Cílem nebyla ochrana společnosti před nebezpečnými individui či jejich náprava, tresty fungovaly spíše jako veřejná manifestace moci odrazující potenciální porušovatele pravidel. Moc trestat se manifestovala ve fyzické bolesti, veřejném zostuzování a trýznění těl, které bylo také samotným cílem těchto předmoderních trestacích praktik, což vysvětluje i jejich charakter veřejné podívané (Foucault 2000).

Se vznikem moderních států se začaly objevovat nové specifické problémy a nové nepokoje, jejichž masový charakter si žádal nové způsoby

řešení. Prostřednictvím penálního systému byla hodnota práce lidí chudých a bez domova, disciplinací těla a mysli, proměňována v kapitál. „Průběh soudní procedury, stejně jako výkon trestu, provází celá řada přidružených instancí. Okolo hlavního soudu se rozmnožily menší soudy a paralelní soudci: psychiatři či nebo psychologičtí odborníci, soudní úředníci pro ukládání trestů, vychovatelé, pracovníci vězeňské správy – ti všichni rozměňují soudní moc trestat [...]“ (Foucault 2000: 54). Vězení v sobě také obsahuje striktní povahu práva tím, že trest umožňuje kvantifikovat vymezením různé délky trvání trestu (Foucault 2000: 321). Trestání je racionálně a ekonomicky motivováno a získává charakter komplexní sociální funkce, která odděluje, analyzuje, diferencuje, aby dosáhla maximálního efektu (Dobash, Dobash 1986). Od určitého momentu bylo uvěznění vnímáno jako hlavní součást penálního systému, začalo se ustavovat jako něco přirozeného, samozřejmého a nepostradatelného. To je provázáno i zvyšujícím se pocitem nejistoty a rizika v moderní společnosti, který vede k volání po efektivnějším a účinnějším boji s kriminalitou a zabezpečování klidného života poslušných občanů, akcelerovaném vzájemným podněcováním politických, mediálních i veřejných zájmů.

V 17. století se objevily první systémy klasifikace a segregace vězňů podle typu trestného činu, doby odsouzení, recidivy, pohlaví. Ženy byly už od počátku vzniku nápravných institucí chápány jako důležitý prvek při zabezpečení soběstačnosti celé instituce, neboť bylo považováno za samozřejmé, že budou vykonávat „jím vlastní“ domácí práce jako například vaření, praní nebo úklid, a podílet se tak na provozním chodu vězení (Dobash, Dobash 1986; Belknap 1996).

Instituce vězeňství byla od svého vzniku provázána kritikou a snahami o reformu. S reformními aktivitami upravujícími situaci žen bylo ve Velké Británii v 19. století spojeno jméno Elizabeth Fry, která iniciovala vznik samostatných vězení pro ženy, jež, ač pečlivě odděleny, byly doposud drženy ve vězeních pro muže. Fry se zasazovala o reformu vězení pro ženy, jejímž hlavním nástrojem mělo být náboženství. Jako jiné reformátorky té doby měla nejen jasné představy o roli žen ve společnosti, kterou viděla jako roli manželky, matky a pečovatelky o útul-

nost domova, ale měla také moc tyto ideje prosadit v chodu vězeňské každodennosti. Ženské věznice kolem sebe vytvářely ideologii laskavých institucí napravujících a zjemňujících neposlušné, padlé či pochybné ženy, které se ve vězeních učily a trénovaly zejména v domácích pracích. Ženy byly vnímány jako na scesti svedená, směšná a politováníhodná stvoření se statusem závislých dětí, která potřebují spíše ochranu než přísný trest. Fry viděla možnost nápravy v oddělení chovanek od jakéhokoli mužského elementu, ať už v podobě spoluvězňů nebo strážců. V reformovaných vězeních byly proto ve styku s ženami zaměstnány pouze ženy, které byly přesně instruovány, jak se mají k chovankám chovat. Jedinými tolerovanými muži v prostoru vězení byli kněží (Dobash, Dobash 1986: 54). I přes dnes často kritizovanou genderovou stereotypizaci těchto reformátorských resocializačních programů se Fry povedlo v mnohém životní podmínky žen ve vězení zlepšit. Struktury organizující instituce každodennosti ve vězení, které z těchto reformátorských snah vzešly, přetrvávají ve velké míře ve vězení dodnes, a sumarizovaně bychom je mohly uchopit prostřednictvím tří disciplinárních elementů, kterými byly a stále jsou feminizace, domestikace a medikalizace žen (Carlen, Woral 2004). Reformní snahy Elisabeth Fry také postulují dva způsoby uvažování o uvěznění žen a jejich nápravě, kterými jsou na jedné straně kritika formování žen dle již známého a rozšířenějšího modelu mužských věznic, a dále představa, že ženy jsou od mužů esenciálně odlišné a potřebují i ve vězení jiné zacházení.

Ženy se staly určitou zvláštní kastou uvnitř vězeňské populace, neboť selhaly nejen jako občanky neuposlechnuvší práva, ale také v rolích, které jim byly předurčeny na základě tradičních představ femininity. Prvotní status padlých žen, které se provinily proti své přirozené ženskosti ztělesněné harmonickým manželstvím a posléze mateřstvím, vystřídal v důsledku reformních snah na konci 19. století status závislých dětí, od kterých je očekávána absolutní poslušnost vůči mateřským matrádnám (Moyer 1984).

Myšlenka, provázející historii uvěznění, spočívající v tom, že ženy jsou odlišné od mužů a potřebují tedy jiné zacházení, je ve vězeňských

systémech přítomna i dnes. Ženská vězení reprodukují stejné reformní ideály, které ženy definují jako specifickou homogenní subkategorii vězňů a které vězení pro ženy konstruují jako místa přípravy vedoucí k rozvoji správného modelu ženství (Pollock-Byrne 1990: 54; Feinman 1981; Klein 1976). Penologický diskurz stále chápe ženy mimo rámec „pravé“ kriminality. Ženy ve vězení nejsou považovány za opravdové ženy, a stejně tak vězení pro ženy nejsou považována za opravdová vězení.

2 Vězení jako totální a genderovaná instituce

2.1 Vězení jako totální instituce⁵

Spolu s kanadským sociologem Ervingem Goffmanem můžeme vězení uchopit jako totální instituci, tj. užít koncept, který je podrobně rozpracován v jeho knize *Asylums [Ústavy]* z roku 1961. Goffmanova práce mi bude sloužit jako prvotní konceptuální ukotvení prostoru vězení, na jehož základě budu specifikovat svůj záměr.

Vězení představuje vedle domovů pro mentálně nemocné nebo vojenských organizací typ nové státní instituce objevující se se vznikem moderního státu.⁶ Významným rysem totální instituce je její tzv. všeobkličující, všezahrnující charakter. Totální instituce v daleko větší míře než jiné instituce přehrazují styk svých chovanců s okolním světem, tedy se světem vně instituce. Toto oddělení je většinou zabudováno ve fyzickém uspořádání instituce a v případě vězení jej ztělesňují zdi, ploty či zamčené dveře. Všechny aspekty života chovanců se odehrávají na jednom ohraničeném místě, v rámci jedné instituce, pod dohledem jedné autority. Jedinec žije, spí, pracuje, odpočívá či se baví na vymezeném místě, po kterém se nemůže svobodně pohybovat a kde jsou veškeré denní aktivity vykonávány za neustálé přítomnosti dalších jedinců, se

5 Tato kapitola byla částečně publikována v *Sociologickém časopise* 2003, Vol. 39 (4).

6 Vznikem a funkcemi těchto institucí se zabýval ve svých dílech také M. Foucault (1991; 2000).

kterými je obdobně zacházeno a od nichž je také očekáváno/vyžadováno zhruba podobné chování. Tyto denní aktivity jsou přesně plánovány a shora vynuceny systémem formálních nařízení, která se spojují v racionální plán vytvořený k naplnění oficiálních cílů instituce (Goffman 1961; Giallombardo 1966).

Klíčovým rysem totální instituce je zvládnání mnoha lidských potřeb pomocí byrokratické formální organizace. Vzhledem ke zmíněnému spojení atributů obytné komunity a formální organizace nazývá Goffman totální instituce sociálními hybridy (1961: 12).

Totální instituce je obydlena dvěma navzájem neprostupnými skupinami, chovanci a zaměstnanci.⁷ Postavení obou skupin v rámci totální instituce je hierarchicky nerovné, zaměstnancům připisujeme roli dominantní, nadřízenou, zatímco od chovanců se očekává pozice podřízená, ve skupině kontrolovaných. Chovanci naopak převyšují zaměstnance svým počtem a objemem času, který v prostředí totální instituce tráví. Zatímco zaměstnanci si zde odávají pouze svůj čas pracovní, vězňové zde – navíc nedobrovolně – tráví všechny svůj čas. Tyto dvě skupiny na sebe navzájem nahlíží v nepřátelských stereotypch, chovanci považují zaměstnance za panovačné, zlé a povýšené, a naopak zaměstnanci vnímají chovance jako zkažené, hloupé, líné a nedůvěryhodné (Weinberg 1942; Goffman 1961). Obě skupiny jsou však na sobě různými způsoby závislé a právě ve vzájemné interakci utvářejí (každá svými specifickými strategiemi) prostor totální instituce.

⁷ Neprostupností zde nemyslím, že by mezi těmito dvěma skupinami neexistovala žádná vazba či komunikace. Odkazuji pouze k faktu, že ve vězení není možné volně překračovat hranice mezi oběma statusy. Jedinec je tedy buď zaměstnancem nebo vězňem, přičemž obojí s sebou nese specifická práva a povinnosti.

2.1.1 Vylastnění, mortifikace, kontaminace aneb Co se děje s já po vstupu do totální instituce

Jedinec do vězení (totální instituce) ve většině případů přichází ze svobodného, známého, zdomácnělého světa, který mu byl doposud samozřejmostí. Přesto, že se vězeňská populace často rekrutuje ze sociálních prostředí, která bývají onálepkována jako dysfunkční či patologická, jedinec byl ve svém světě součástí širších vazeb, vztahů a sociálních struktur, které vytvářely a udržovaly jeho vědomí já, jeho sebepojetí, jeho identitu. Vstupem do totální instituce se kontinuum uspořádané sociální strukturou venkovního světa zásadním způsobem naruší. Člověk se stává vězněm a přítomnost této nové role je nepřetržitá. Nastává proces vylastnění jedince, kdy je aktér pomalu zbavován dosavadní koncepce já, dosavadní identity. Tento proces vylastnění některých rolí označuje Goffman pojmem „občanská smrt“; chovanec zakouší nejen dočasnou absenci práv a rolí, které do té doby považoval za samozřejmé, ale je také výrazně omezen jeho kontakt s významnými druhými⁸ a škála kognitivních procesů, které doposud užíval dle svého uvážení.

Pomocí přijímacích procedur nastává tzv. mortifikace (umrtvování), jedinec je „programován“, „zastříháván“, „rámován“ do podoby snáze zpracovatelné administrativním aparátem byrokratické formální organizace (Goffman 1961: 16). Francouzská autorka Albertine Sarrazinová, jejíž román z prostředí věznice vyšel i v českém překladu, popisuje vstup do vězení následovně: „Inspektoři mě svědomitě odevzdali v přijímací kanceláři: dodávka převzata. Moje dopisy spočítány, zapsány a uloženy do bezpečí spolu s cingrlátkou a tranzistorákem, moje totožnost zapsaná a mysl skoro odepsaná [...]“ (Sarraziová 2003). Přijímací procedury

8 V českých věznicích mají lidé nárok na návštěvu obvykle v rozsahu tří hodin měsíčně. Návštěvy jsou povoleny pouze přímým členům rodiny (rodiče, sourozenci, manžel či manželka). Partner či partnerka mohou do vězení na návštěvu, pouze pokud existuje osvědčení o tom, že spolu partneři žili ve společné domácnosti. Návštěvy přátel jsou povoleny, je-li prokázán předchozí písemný styk trvající po určitou vězením stanovenou dobu.

můžeme také vnímat jako proces opouštění jedinečného, k čemu měl člověk citovou vazbu (jméno, osobní věci), a přejímání něčeho jiného, co má charakter spíše univerzální, mnohokrát opakovaný a opakovatelný (uniforma). Po vstupu do vězení jsou chovanci odebrány předměty, které předtím tvořily jeho identitní výbavu, tedy pomůcky, které používal k úpravě svého zevnějšku v civilním životě.⁹ Jedinec je nejen neustále pod dohledem jiné osoby, ale nemá navíc kontrolu nad tím, v jaké podobě bude před druhými vystupovat, v jaké podobě jimi bude spatřen.

Goffman mluví také o kontaminaci, jako o určitém procesu pošpinování já, ke kterému dochází na úrovni vztahů. Jedinec je nucen obývat omezený prostor s lidmi, s nimiž by za jiných okolností kontakt z různých důvodů nevyhledával. K nuceným kontaktům dochází především uvnitř komunity vězňů, ale týká se také nucené interakce se zaměstnanci. Ti mohou z pozice autority vyžadovat osobní prohlídky, přičemž je pohledu a dotyku vystaven buď samotný jedinec, nebo jeho osobní majetek či důvěrné informace týkající se jeho osoby. Pohledu/dohledu jsou vystaveny intimní vztahy jedince, a to i ty přesahující prostor totální instituce (cenzura dopisního kontaktu, dohled nad návštěvami).

Mortifikační praktiky narušují obvyklý vztah mezi aktérem a jeho chováním. Jedinec je v prostředí totální instituce nucen přijímat účast na aktivitách, které byly doposud s jeho sebepojetím neslučitelné, ocitá se tedy v desidentifikující situaci. Uvnitř totální instituce jsou doposud spolehlivě fungující normy nahrazeny jasně danou autoritou dohledu: jedinec je nucen neustále po očku sledovat, zda jeho chování bude nebo nebude následováno kritikou či trestem. Jakýkoli zaměstnanec má určité právo disciplinovat jakéhokoli chovance, jehož život v totální instituci tak může být provázen chronickým strachem z porušení pravidel a následného trestu.

Mortifikující situace, ve kterých se člověk ocitá, navíc neposkytují možnost ochranné distance. To znamená, že jedinci není dovoleno rea-

9 Eva Kantůrková ve své knize *Přítelkyně z domu smutku* popisuje, jak si s ženami na cele vzájemně barvily obočí ohořelou sirkou.

govat v takové situaci dle vlastní vůle, pomocí vlastních slov; nemůže například vyjádřit popuzení, rozmrzelost, ironii či pohrdání, všechny tyto obranné mechanismy mohou být příčinou dalšího útoku, další penalizace. Tyto faktory přispívají k narušování autonomie já.

V procesu mortifikace/umrtvování je narušováno a pošpiňováno přesně takové jednání, které má ve svobodném světě sebestpotvrzující roli, tedy jednání, které člověka ujišťuje v tom, že je dospělou autonomní osobou s kontrolou nad vlastním světem. Člověk je postupně zbavován statusu, jež ho definuje jako někoho morálně akceptovatelného, jako někoho, komu může být důvěřováno. Jedinci je dáno pocítit morální odmítnutí kriminálního chování většinou společností, tedy odmítnutí jeho statusu chovance v totální instituci.¹⁰

Jakkoli všechny tyto procedury nesou jednoznačně negativní přívlastky jako je „mortifikační, pošpiňující či vyvlastňující“, tyto praktiky nejsou vykonávány za účelem explicitního cíle „poškození já“. Jde spíše o důsledky fungování formální organizace, která musí zvládat denní aktivity velkého množství jedinců na omezeném prostoru, pomocí omezených zdrojů, navíc pod neustálým tlakem způsobeným snahou o co největší soběstačnost.

2.1.2 Primární a sekundární adaptace

Výše zmíněným působením se člověk ve vězení nemusí pasivně oddat; může působit větším či menším protitlakem, který pak zakládá jeho adaptaci. E. Goffman rozlišuje dva typy adaptace v totální instituci, a to adaptaci primární a sekundární. Skrze primární adaptaci se člověk v totální instituci stává pouhým článkem, jen jedním v řadě chovanců, které je třeba regulovat – s cílem dosáhnout co nejefektivnější nápravy a segregace od majoritní společnosti. Moderní instituce vězení

10 Někteří autoři namítají, že určitá část vězeňské populace se natolik identifikuje s kriminální subkulturou, že se jí odmítnutí či zatracení většinou, práva poslušnou populací nijak negativně nedotýká (Heffernan 1972).

se vyvinuly v moderní organizace sloužící k určitým společenským cílům, z nichž těmi nejvíce deklarovanými jsou: izolace sociálně nebezpečných osob, kultivace respektu pro právo, resocializace k řádnému životu nebo poskytnutí psychoterapie.

V procesu primární adaptace se lidé ocitají v pozici, kdy musí částečně akceptovat zaměstnanecký pohled na své touhy, přání a potřeby a za uspokojení těchto potřeb vyjádřit alespoň minimální vděčnost a projevit chuť spolupracovat (Goffman 1961: 181). Tím, že odsouzení přijímají, co je jim v totální instituci nabízeno, jakoby také při(e)jímalí zaměstnanecký pohled na sebe samé, tedy i právo vězňů činit úsudky o povaze odsouzených. Od vězně se očekává určitý způsob chování a náprava probíhá podle předem vymezených pravidel. Formální organizace vězení je také místem, kde se vytvářejí soudy o identitách odsouzených. Zúčastňuje-li se jedinec aktivit plánovaných vedením vězňů, jakoby tím přijímal fakt, že je určitým typem osoby přebývajícím ve specifickém prostředí. Přijímá tak oficiální pohled na to, co by dělat měl a tím také na to, co by dělat neměl. Ve vězení je jedinci ponecháno jen málo příležitostí pobývat ve vlastním světě, s vlastním sebepojetím, tak, že člověk sám rozhoduje o své vlastní situaci a není pouze někým, kdo je kontrolován a disciplinován zaměstnanci.

Aby si lidé ve vězení uchovali své vlastní já, snaží se při různých příležitostech situační scénáře formální organizace přeznačovat. Sekundární přizpůsobování představují takové mody chování, které jedince staví mimo instituci předepsanou roli a identitu, a dochází k nim prostřednictvím únikových světů (kolektivních nebo individuálních). Jestliže sekundární přizpůsobení překročí rámec individuálního chování a stane se komplexní mozaikou dílčích přizpůsobení, která jsou kolektivně reprodukována všemi členy organizace, můžeme podle Goffmana mluvit o institučním podsvětí. Sekundární adaptaci tvoří praktiky, které nejsou namířeny přímo proti zaměstnancům, ale které vězňům umožňují získat zakázaná uspokojení či získávat povolená uspokojení zakázanými prostředky. Goffman rozlišuje dva druhy sekundárního přizpůsobení, tzv. podryvné, kdy je záměrem participantů z totální instituce

uprchnout nebo radikálně pozměnit její strukturu, a tzv. přizpůsobení poklidné, které stejně jako primární adaptace zapadá do oficiálních struktur instituce.

Goffman se ve svém konceptu totální instituce zajímá především o mechanismy, kterými totální instituce působí na já, reakce jedince a strategie adaptace na nové podmínky jsou pro Goffmana druhořadé a není jim tedy věnována proporčně vyvážená pozornost. Přitom je to právě vzájemná interakce mezi chovanci přinášejícími si do vězení postoje, hodnoty, očekávání, role a normy vnějšího světa (společnosti) a zájmy instituce, potažmo státu, reprezentovanými zaměstnanci (kteří jsou ale také součástí širších společenských struktur), co zakládá každodennost totální instituce a co ji charakterizuje jako specifický systém rolí a funkcí.

Totální instituce výrazně pozměňuje, či na určitý čas totálně odsouvá dvě instituce, které před vstupem do vězení podstatně strukturovaly jedincovu každodenní realitu, tedy rodinu a práci. Dále uvidíme, jak jsou obě tyto kategorie v kriminologickém diskurzu jednoznačně genderově zvýznamňovány. Ztráta zaměstnání je vnímána a interpretována jako signifikantní pro populaci mužskou, kdežto ztráta partnerského svazku či rodiny je považována za zásadní pro populaci uvězněných žen. Goffmanovu konceptu také zcela chybí genderová plasticita, tedy reflexe toho, jak jsou analyzované procesy genderově diferencované. Genderovaností instituce vězení, tedy tím, jak je ve vězení reprodukován a reifikován gender skrze formální i neformální struktury, instituční síť, normy, hodnoty, role a praktiky zaměstnanců i vězňů se budu zabývat v následující kapitole.

2.2 Vězení jako genderovaná instituce¹¹

Gender jako diferencetvorná kategorie se u Goffmana neobjevuje v charakteristice zkušenosti chovanců či zaměstnanců a nevystupuje ani při

11 Tato kapitola byla částečně publikována v *Sociologickém časopise* 2003, vol. 39 (4).

popisu procesů, praktik a strategií, které chod totálních institucí naplňují.

Třicet let po vydání Goffmanovy práce přichází Joan Acker s konceptem „genderované organizace“. Acker chápe gender vztahově jako systematické vytváření a potvrzování mužsko – ženské diference, přičemž jsou podle ní tyto dichotomie konstruovány jako hierarchicky nerovné (1992). Gender jako analytická kategorie je konstitutivní součástí sociálních vztahů odvíjejících se od zdánlivě přirozené rozdílnosti mužského a ženského pohlaví. Gender je také primárním způsobem zvýznamnění moci (1992: 566). Specificky konstruované obrazy, vzory, image, symboly a ideologie potom legitimizují a ospravedlňují dosavadní chod institucí. Gender je tak neustále přítomnou součástí ideologií, postupů, procesů, praktik a rozložení moci v nejrůznějších sektorech sociálního života. Genderované (a zároveň genderující) postupy jsou ospravedlňovány samozřejmostí a zdánlivou přirozeností své existence, která navíc, jak jsem již zmínila, vzbuzuje dojem pouhého zrcadlení biologické odlišnosti pohlaví. Genderově diferencované praktiky však gender spíš skrze neustálou repetici hierarchie utvářejí.

K reprodukci genderové struktury dochází jednak na úrovni jednotlivých organizací moderní společnosti, ale i v rovině individuálních aktérů, kteří se v těchto organizačních strukturách mají uplatnit. Stejně tak zaměstnání spojené se specifickou pozicí uvnitř hierarchicky uspořádaného systému sociálních pozic může teoreticky existovat jako věc sama o sobě. Z hlediska organizační logiky institucí jsou zaměstnání a pozice, jež zaujímají v hierarchickém žebříčku, abstraktními kategoriemi, jež mají být vyplněny na základě racionálních požadavků, které ta která pozice vyžaduje. To je provázeno předpokladem organizační logiky, podle které se vyšší hierarchická pozice rovná vyšší zodpovědnosti a složitosti práce. Tento požadavek předpokládá existenci odtělesněných a asexuálních zaměstnanců, kteří však ve skutečnosti neexistují. Takovému kýžnému ideálu by odpovídal zaměstnanec, jenž by investoval do práce maximum svého času a jehož v podstatě netělesná konstituce by mu umožnila jednat výlučně na základě principů racionality

a co nejvyšší efektivity (Acker 1991). Není nutno dodávat, že ideálním pracovníkem je z tohoto hlediska muž, neboť právě racionalita, schopnost analytického uvažování, abstraktní myšlení, principiálnost či schopnost plánovat jsou charakteristikami, jež jsou rozpoznávány jako atributy mužství.

Dana Britton aplikuje koncept genderované organizace na instituci vězení, respektive hlavně na proces utváření identity dozorce (tedy zaměstnance). Domnívá se, že vězení představuje ideální výzkumné prostředí, neboť mužská i ženská vězení jsou všeobecně orientována na dosažení stejných cílů, vykazují podobnou hierarchickou strukturu a dozorcí a dozorkyně jsou v obou odpovědní za prosazování, vynucování a dodržování institučních pravidel (1997). Empirickým výzkumem Britton odkrývá genderově specifickou každodenní praxi těchto institucí, praxi zahrnující výcvik nových zaměstnanců, zaměstnanecké povinnosti, strategie povýšení či pravidla upravující interakce zaměstnanců s vězni. Britton popisuje, jak je vězení jednoznačně kódováno jako prostor násilí a neustálého potenciálního nebezpečí, a zároveň ukazuje, že skutečně prožívaná každodennost vězení je jiná – primární rolí dozorce je spíše zajistit dohled a výkon byrokratických procedur. Každodenní instituční praktiky se podílejí na reprodukci hegemonní maskulinity, v jejímž rámci je identita dozorce konstruována jako identita pravého muže schopného čelit neustálému nebezpečí vážného zranění či dokonce smrti (2002). Jádrem hegemonní maskulinity ve vězení je utváření esenciálního spojení mezi maskulinitou a fyzickou silou. I když každodenní rutina svědčí podle dozorců o tom, že práce ve vězení představuje zátěž spíše mentální než fyzickou, ideálním potenciálním zaměstnancem je muž a všichni mužští dozorcí ve vězení ze statusu této hegemonní maskulinity těží. Závěrem Britton konstatuje, že koncept genderovaných organizací je v podstatě teorií organizací maskulinních, protože organizační politika těchto institucí reprodukuje výhradně výhody zaměstnance-muže (1997).

I co se týče vězeňských chovanců, je za více náročnou považována práce s vězni – muži. V případě mužských věznic je tendence zdůraz-

ňovat hrozbu „reálného“ fyzického násilí a napadení, zatímco v případě vězení pro ženy je poukazováno na jakoby neviditelnou psychickou náročnost práce. V každodennosti vězeňské praxe se má za to, že práce s ženami je komplikovanější právě pro zvýšenou přítomnost emocí.

Emotivita žen někdy vyústí v hysteroidně motivované excesy, které zaměstnávají vězeňský personál na delší dobu, než se podaří je vyřešit. [...] společně s vyšší emocionalitou žen je terénem pro vytváření konfliktů, napětí, hysteroidních reakcí. Ženy mnohem dramatictější prožívají vzájemné vztahy, přátelství i nepřátelství [...]. Práce personálu v ženské věznici je mimořádně obtížná a náročná. (Mezník 1995: 59)

U mužů jsou na jedné straně projevy takzvané ženských emocí jakými jsou slabost, hysterie či pláč přehlíženy, na straně druhé nejsou takzvané mužské emoce, mezi které by patřily agresivita a zlost, za emoční projevy považovány (Britton 2002).

Analýza Dany Britton se týká zaměstnanecké struktury vězení, která je jednou výsečí vězeňského prostoru. Neklade si otázku, jak se genderové diference promítají do institucionalizace každodenního zacházení vězeňského personálu s odsouzenými a jakou podobu má struktura v samotných mikrovětech odsouzených, ve vězeňských subkulturách.

Odpověď na první otázku nalézáme u německého autora Joachima Kerstena, který postuluje dva důležité pojmy „hegemonní maskulinita“ a „zdůrazněná femininita“ (1990). Kersten zkoumal v 80. letech image maskulinity a femininity v kontextu násilných konfliktů v nápravných institucích pro mladistvé v západním Německu a v Austrálii a soustředil se také na roli, jakou tyto image hrají v obecné struktuře institučních režimů (1990). Ve všech zkoumaných institucích Kersten nachází genderově specifické rozdíly v institučních praktikách, jež dohromady vytvářejí zmíněné diskurzy „hegemonní maskulinity“ a „zdůrazněné femininity“. Tyto resocializační strategie specifickými způsoby strukturují každodennost instituce vězení pro děvčata i chlapce. Chlapci se

aktivně účastní vytváření normativní mužskosti skrze zušlechťování těla a dovolenou agresí, zatímco femininita se nad dívkami vznáší jako nepolapitelná fata morgana, na niž je třeba se pasivně adaptovat strukturami infantilní závislosti, založenými zejména na prostředcích léčby a medicalizace. Agrese se zde spíše než k okolí obrací vůči vlastnímu tělu. Pro chlapce je násilí v instituci nedílným aspektem performance hegemonní maskulinity, a toto téma navíc chovanci sdílejí se zaměstnanci. Oběma je společná heroizace silného zdravého těla často zahrnující narcisistickou identifikaci s vlastním tělem jako tělem Muže. Propagace posilování a účastnění se ostatních sportovních aktivit tak slouží k ustavení a opakovanému posilování vzorů této hegemonní maskulinity. Vedle důrazu na výcvik zdravého těla je hegemonní maskulinita ustavována také skrze erotický nebo pornografický materiál, který mužům v nápravných institucích kompenzuje absenci reálných partnerek nebo objektů touhy. Zatímco v zařízeních pro muže je vystavování takového obrazového materiálu tolerováno a s porozuměním zaměstnanci „čteno“ jako nárokovatelné, v ženských věznicích je považováno spíše za nežádoucí, což je v některých případech vepsáno ve formě zákazu do konkrétního vězeňského vnitřního řádu. V institucích pro dívky je vztah k tělu konstruován na základě zcela jiné ideologie. Zmíněná zdůrazněná femininita je definována spíše jako nedostatek „té pravé femininity“ a děvčata musí neustále balancovat mezi spletitostmi a rozpory spojovanými s tímto konceptem, kdy přílišná femininita přináší nežádoucí image kurvy a její nedostatek nálepkou maskulinní lesbi. Tělo je konceptualizováno jako potenciální nástroj hříchu, který je třeba pacifikovat a psychologickou terapií opracovávat do neurčité podoby modelového ženství.

Kersten na základě svých zjištění vyvozuje, že udržování stereotypních koncepcí maskulinity a femininity je ve svém výsledku kontraproduktivní, se škodlivými důsledky pro vzdělávací, nápravné, léčebné i rekvalifikační úsilí. Děvčata jsou jimi vedena k extrémní závislosti. Nemožnost rezistence či artikulace konfliktu a naprostá neslučitelnost jakékoli formy rebelie s předepsaným modelem femininity mají za následek pocity apatie, marnosti či výbuchy agrese. Nízká frekvence mezio-

sobního násilí koresponduje s růstem agrese dívek obrácené proti vlastním tělům (1990).

Stejně kontraproduktivní je reprodukce hegemonní maskulinity, která chlapce uvěžňuje do jednorozměrného prostoru soutěživého rozvíjení kultu maskulinního těla, což má negativní dopady obzvláště pro chlapce, kteří v takové soutěži neobstojí.

Kerstenův výzkum výstižně ilustruje reprodukci genderových stereotypů v prostředí nápravné instituce. Zatímco chlapcům je garantována poměrně velká autonomie, struktury institucí pro dívky produkují atmosféru infantilní závislosti, kdy je s dívkami zacházeno jako s dětmi, spíše než jako s delikventkami. Dívky jsou neustále vedeny k podřízení se modelu femininity, který narozdíl od modelu maskulinity není aktivně spoluvytvářen skrze aktivní participaci, nýbrž je pasivně adaptován.

Rose Giallombardo ukazuje, jak jsou stereotypizované modely femininity reprodukovány samotnými nápravnými programy. Zatímco muži jsou ve vězení napravováni a vedeni k tomu, aby byli „správnými“ muži, tedy autonomními osobnostmi, které si osvojí základní dovednosti a po propuštění obstojí na trhu práce, ženy jsou vedeny k tomu, aby byly „správnými“ ženami, tj. dobrými matkami a hospodyněmi zajišťujícími chod domácnosti. V praktické rovině se tyto ideje projevují lepšími rekvalifikačními a pracovními programy a specifickým volnočasovým programem nabízeným mužům. Ve vězeních pro ženy jsou pracovní příležitosti naopak omezeny a navíc omezeny tradičním vnímáním ženské role. Ženy si ve vězení osvojují dovednosti praní, vaření a úklidu, či se v těchto dovednostech zdokonalují (1966):

Co se ženám nabídne? Samozřejmě je to především taková ta činnost typicky ženská, rukodělná, různé šicí kroužky, pletací kroužky, arteterapie, muzikoterapie. Čili je v tom vidět takový ten větší emoční náboj než třeba u těch mužských volnočasových aktivit. Je pravda, že to je pro mě osobně takový zajímavý zjištění, že ženy, ať je to žena, která nikdy nepoznala takovou tu klasickou rodinu nebo vliv babičky, maminky, je nesmírně šikovná. Že většina z nich jakoby měla gene-

ticky zakódovanou schopnost plést, vyšívát a šít. To bylo teda pro mě poznání naprosto šokující, protože vypadá mnohdy, že skutečně neovládá ani základní dovednosti, ale tohleto jedna vedle druhé jsou naprosto skvělé. (ředitelka ženské věznice)

Současná kanadská kriminoložka Hannah-Moffat (2000) kritizuje dichotomizaci mužských a ženských věznic, kterou považuje za falešnou a přispívající k posílení a reprodukci stereotypních představ o funkci trestu. Mužské věznice jsou prezentovány jako založené na principech bezpečnosti, disciplíny a kontroly, ženské jako vedené étosem péče, podpory, respektu a zplnomocnění (*empowerment*). Skrze tuto rétoriku a selektivní používání feministických konceptů se i do dnešních vězení dostávají ideje reformačních snah minulých století, které jsou však zahaleny do hávu feministického terapeutického jazyka.

Dva výše zmíněné genderové diskurzy odrážející sociálně normativní uspořádání institucí širší společnosti zakládají v nápravných institucích různé režimy, pravidla či sankce, tedy opět reality odlišné pro muže a ženy.

Britton (1997; 2002), Kersten (1990) i Hannah-Moffat (2000) odkrývají genderově specifické aspekty prostoru vězení, tedy projevy v úvodu zmíněné genderové struktury. Americká filozofka Sandra Harding nabízí interpretační schéma členící genderovou strukturu společnosti na tři analytické roviny.¹² První z nich je rovina genderově specifického symbolismu poskytující prostředky či východiska vědeckému poznání. Tento symbolismus vytváří hierarchicky nerovné dichotomie (a je jimi zároveň vytvářen) jako je například mysl-tělo, kultura-příroda, já-to druhé, racionální-citový, abstraktní-konkrétní, objektivní-subjektivní, aktivní-pasivní apod., z nichž první v dvojici je jednoznačně porozuměno jako mužské, zatímco ženám je přisouzena opačná (ta druhá)

12 Česky viz také Gerlinda Šmausová (2002).

kategorie každé dichotomie.¹³ V těchto dichotomiích se pak utváří a strukturuje naše vnímání světa a každodennosti. Francouzský sociolog Pierre Bourdieu říká, že na základě těchto všeobecně užívaných myšlenkových schémat se určité odchylky a distinktivní rysy (zvláště tělesné) jeví jako objektivně existující, přirozené diference, zatímco jsou to právě tato schémata, co potvrzuje a udržuje zdánlivě „přirozené“ diference při životě (2000: 11).¹⁴

Druhá rovina genderové struktury se opírá o genderově specifickou dělbu práce, tedy o diferenciaci genderově specifických aktivit. Skrze reprodukci zahrnující sexualitu, rodinný život, přibuzenství a plození dětí je žena směřována do sféry soukromé, v níž je centrální instituce mateřství opírající se o normativní (povinnou) heterosexuální. Genderově diferencovaná dělba práce je komplexně provázána s třetí rovinou, kterou je rovina konkrétních genderových identit, tedy předepsaných chování, očekávání a rolí, které na sebe mužskost a ženskost nabírají. Zmíněné tři roviny se vzájemně prostupují, podpírají a podporují, vytvářejíc tak koherentní genderovou strukturu (Hartsock 1983; Harding 1986).

Výše shrnuté koncepty vězení jako genderované instituce přinášejí mnoho objevných poznatků a vedou k rozvíjení dalších otázek, na které už však neodpovídají. Genderová perspektiva je zde tematizována buď jako institučně zaměstnanecká strategie zvýhodňující ve vězení pracující muže nebo jako specifický nástroj opracování odsouzených znevýhodňující ženy. V těchto pracích nejsou dostatečně zohledněny subkulturní aspekty každodenního života odsouzených žen, které jsou však výrazným zdrojem další dimenze genderového zvýznamňování prostoru vězení.

13 V rovině symbolického univerza jsou trestný čin, stejně jako člověk, který jej koná (pachatel, zločinec) a který je pak za něj trestán (vězeň), rozpoznány jako mužské.

14 Viz Bourdieu, který hovoří o systému homologických opozic, jako jsou například nahoře/dole, nad/pod, před/za, vpravo/vlevo, tvrdý/měkký, venku/uvnitř apod. a ukazuje, že tato opozita jsou jasně vztažena také k opozitu maskulina a feminina (2000: 11).

3 Vězeňské subkultury žen – přehled konceptualizací

3.1 Vězeňské subkultury žen

Tato kapitola podává přehled o studiích neformálních vězeňských subkultur, tak jak se od začátku 20. století objevovaly nejprve ve formě článků v odborných časopisech, a od šedesátých let také jako monografické studie, přičemž se primárně zaměřuje především na vězení pro ženy. Pro srovnání, které však není hlavním cílem této práce, budu častěji používat i odkazy na studie subkultur ve vězeních pro muže. Tato kapitola je tedy textem o textech jiných autorů, akademickou interpretací akademických interpretací, a neukazuje ještě onu výzkumně empirickou, ale přesto ne méně dobrodružnou cestu k porozumění každodennosti vězeňských subkultur u nás.

Koncept subkultury má v sociologii mnohaletou tradici odvíjející se od chicagské školy zkoumající diverzitu lidského chování v americké městské kultuře, přes Marxovými myšlenkami ovlivněnou frankfurtskou školu a její kritický zájem o masovou společnost, aby se oba přístupy střetly v bádáních birminghamské školy spojující studium subkultur, médií, komercializace a masové kultury (Thornton: 1997).

Subkultura bývá obvykle charakterizována jako skupina lidí, kteří mají něco společného. Tím „něčím společným“ je obvykle míněn soubor hodnot, norem, postojů, institučních praktik a rolí, které charakterizují určitou skupinu v rámci dominantní kultury. Skupiny označované

jako subkultury jsou často svými členy i okolím vnímány jako deviantní. V případě vězeňských subkultur je jejich deviantní status formálně stvrzen prostřednictvím rozhodnutí k tomu pověřených institucí a orgánů, které jedince do vězení přivedly. Subkulturní skupiny jsou obvykle asociovány s nižšími příčkami sociálního žebříčku, kam jsou umísťovány na základě třídní, etnické nebo věkové diference. Každé pojmenování sociálního uskupení, tedy i subkultury, však načrtává jeho obrysy a do jisté míry ho definuje, bez ohledu na to, jestli se skupina k takovému pojmenování hlásí či nikoli. Jak bude z dalšího textu patrné, studie subkultur se stejně jako jiné sociální interpretace v některých případech neubrání různým druhům reflektované i nereflektované zaujatosti. Autorky hlásící se k feministickému paradigmatu upozorňují od 70. let na tendenci považovat subkultury za takřka výhradně mužské. Obdobně byly vězeňské subkultury zpočátku zaměňovány za subkultury uvězněných mužů.

Vězeňskou subkulturou rozumím neformální systém norem, hodnot, praktik, institucí a sociálních rolí; pojem prisonizace pak referuje k procesu adaptace do těchto neformálních struktur (Pollock-Byrne 1990: 130). Přestože ve své práci používám termín subkultura, předponou (sub-) zde neodkazuji k existenci nějaké širší všeobecné vězeňské kultury, v jejímž rámci by koexistovala řada subkultur dílčích, ale odkazuji k tomuto pojmu jako k sociologicky relevantnímu a ustálenému konceptu. Subkultury jsou obvykle považovány za neformální sociální systémy, centrující se kolem nějaké společné charakteristiky nebo praktiky. V případě vězení je subkulturnost z velké části vynucená vymezeným prostorem, který spolu musí jednotliví aktéři obývat.

Informace o ženských vězeňských subkulturách a jejich proměnách v čase jsem pro tuto kapitolu čerpala výhradně z literatury, akademické či beletristické, a z jiných sekundárních zdrojů. Toto studium mne zcitlivovalo a připravovalo na vlastní výzkum, zároveň jsem také rozpoznávala mnohost přístupů a perspektiv, ze kterých autoři toto téma zpracovávali. Všimla jsem si, jakými cestami se ubírala odkrývání významu a fungování vězeňských subkultur, jak se tyto cesty a cestičky klikatily

a proměňovaly v čase. Zajímalo mne, které ze subkulturních konceptualizací se stávají relevantními pro ženské vězeňské populace, a které naopak zůstávají spojovány výhradně s těmi mužskými. Zjišťovala jsem, jaké aspekty subkulturního života jsou v případě žen zdůrazňovány a které naopak opomíjeny. V závěru kapitoly se pokusím formulovat odpověď na otázku, co zůstává ve zkoumaném kontextu nepovšimnuto, a poukázat na rozpornosti mezi jednotlivými diskurzí (i v jejich rámci), které se této problematice věnují.

Stejně jako se kriminologové ve svých teoriích nejprve zajímali o příčiny a charakter kriminality mužů, i studie vězeňských subkultur jsou zpočátku orientovány výhradně na vězení pro muže. Jestliže se má za to, že jsou to muži (spíše než ženy), kdo se dopouští trestné činnosti, neboť jsou k překračování určitých norem, když ne přímo biologicky předurčení, pak alespoň vedení, povahou mužské role a jí odpovídající socializací, pak je stejně legitimní, zabývat se jimi (spíše než ženami) v kontextu instituce, která je konečnou instancí pro jedince neposlušné zákona, tedy ve vězení.

Na uvězněné ženy bylo vždy pohlíženo jako na osoby, které do vězení nepatří. Zvláště život „správné“ ženy by se s totální institucí vězení nikdy neměl protnout, a tak byly zpočátku ženy, které se zde přece jen ocitly, výzkumníky patologizovány i v jiných aspektech, než jen kriminálních.

Jestliže v roce 1966 autorka později klasické studie pojednávající o ženském vězení Rose Giallombardo konstatovala, že „literatura o ženském vězeňství a ženské kriminalitě je bohatá na dojmy, ale chudá na empirická data“, platí to o první polovině 20. století dvojnásob. Studie vězeňských subkultur ve vězeních pro ženy jsou zpočátku zakotveny v klinicko-psychologickém vědění zdůrazňujícím individuální stránky jednotlivých akterek; zajímají se tedy o ony „vrozené“ potřeby a role žen, které se dle autorů na charakteru vězeňských subkultur podílejí. Tyto studie subkultur žen ve vězení se také zpočátku zaměřují zejména na homosexuální vztahy odsouzených žen.

Bowker uvádí, že první zmínka o ženských vězeňských subkulturách se datuje do roku 1913 a jejím tématem jsou namlouvací strategie

mezi „bělošskými“ a „černošskými“ děvčaty v nápravném zařízení (1978). Autorka Margaret Otis zde popisuje vztahy, které začínají například tak, že „černošská“ dívka pošle pramínek svých vlasů „bílé“ dívce, k čemuž připojí lístek vyjadřující náklonnost. I když Otis na jedné straně popisuje vztahy jako upřímné a ušlechtilé, pod vlivem sexuologického diskurzu tehdejší doby je nazývá perverzemi. Krafft Ebing, významný sexuolog přelomu 19. a 20. století, ve své době udávající podobu diskurzu o homosexualitě, zavádí pojem sexuální invert, kterým označuje člověka lapeného ve špatném těle, tedy například ženu toužící být mužem a navíc preferující jako objekt svého erotického zájmu jinou ženu. Krafft Ebing jednoznačně asociuje erotickou touhu ženy po jiné ženě s maskulinitou, a stejně tak činí Otis, když v partnerských vztazích připisuje „černošským“ ženám roli výhradně aktivní a ovládající.

Selling v roce 1931 popisuje pseudopříbuzenské vztahy uvnitř vězení pro ženy a vnímá je jako přirozenou kompenzaci rodinného zázemí, jež člověku totální instituce nemůže nahradit. Pseudorodinami označuje neformální vztahy mezi několika odsouzenými ženami, jejichž vzájemné vazby imitují sociální strukturu tradiční rodiny. Kromě těchto vztahů Selling poukazuje na první pohled homosexuální dvojice tvořené většinou „bělošskou“ a „černošskou“ partnerkou, které jsou často součástí vazeb (pseudo)příbuzenských. Zde se poprvé setkáváme se dvěma adaptačními strategiemi, které budou výzkumníky dlouho považovány za určující principy organizace každodennosti ve vězeních pro ženy, tedy s homosexuálními partnerstvími a pseudorodinami.¹⁵ Selling z provázanosti obou adaptačních strategií vyvozuje, že zmíněné partnerské vztahy mají roli spíše sociální a uspořádávající, než že by byly odrazem emočního vzplanutí mezi jednotlivými ženami. Zmiňuje rovněž roli, kterou zde může sehrávat tlak vězeňské komunity, která začlenění do popsáných vazeb a struktur oceňuje systémem nejrůznějších výhod. Jestliže u Otis můžeme pouze tušit, kde hledat původ vězeňských partnerství, Selling otevřeně konstatuje, že homosexuální vztahy byly ve zkoumané

15 Podrobně se jimi zabývám v sedmé kapitole.

instituci většinou iniciovány ženami „černošskými“, zatímco „bělošky“ se po propuštění od vztahů často distancovaly a trvaly na tom, že po něčem takovém vůbec netoužily (1931). Podobným směrem se v roce 1950 vydává Moreno, když popisuje, jak se „bílá“ děvčata zamilovávají do „černošek“, které je nepokrytě svádějí v dívčích polepšovnicích, a konstatuje, že zatímco pro „černošky“ byly tyto vztahy zdrojem zábavy, legrace a potěšení, pro „bělošky“ byla tato partnerství hodnotnou náhradou předchozích heterosexuálních vztahů a strategií zmírňující sociální deprivace vězeňského systému (Bowker 1977).

Prvotní zájem výzkumníků ženských vězeňských subkultur ve vězení se tedy soustředil takřka výhradně na homosexuální vztahy mezi jednotlivými ženami. V jednotlivých studiích se ukazují polarizující tendence, vedoucí ke zvýznamňování buď jejich sexuálního charakteru nebo naopak poukazující pouze na rovinu emoční. Zájem o subkultury žen ve vězení ve spojení s homosexualitou jako by vyjadřoval očekávání multiplicity deviance ženských delikventek, které dostanou-li se do vězení, nemohou být pouze kriminálnicemi, ale jsou jim připsány také jiné známky abnormality, jednou z nichž byla v první třetině 20. století homosexualita.

Freedman upozorňuje na to, že „homosexuální“ vztahy byly z počátku definovány v termínech „rasy“¹⁶; „černošské“ ženy byly zobrazovány jako agresorky, kdežto „bělošky“ jako jejich dočasné pasivní partnerky. Chování „bělošek“ bylo autory popisováno jako ve své podstatě „normální“, tedy femininní, a po propuštění se navracející k „přirozeným“ heterosexuálním formám. V pracích těchto autorů se mimo jiné odrážejí obavy tehdejší společnosti, že „bělošky“ svými rasově smíšenými sexuálními

16 Uvědomuji si problematičnost konceptu „rasy“ v sociálních vědách, kde je nutno rasu vnímat jako společenskou konstrukci, nikoliv jako biologický předpoklad lidské existence (Šmausová 1999). Budu-li tento pojem používat, odkazuji většinou na texty jiných autorů, kteří s tímto pojmem pracují. Na mnoha místech by bylo patrně vhodnější použít jiná označení jako například barva pleti, původ, etnicita, nebo jejich kombinaci. Ze stejného důvodu používám označení „běloška“, „černoška“, „černá“ nebo „bílá“ v uvozovkách.

vztahy ve vězení pošpiňují „bílou“ rasu, a zároveň se vzdávají povinné heterosexuality, čímž se vzpírají svému předurčení k reprodukci (Freedman 1996).

Stigmatizujícím spojováním rasy, sexuální deviace a agrese se v té době ve vězení vytváří stereotyp maskulinní, agresivní, hrubé „černošské“ lesbické ženy. Kriminologové začátku století popisují, zdůrazňují a zvýrazňují způsoby, jakými rasa v určitém kontextu nahrazuje gender. „Bílé“ ženy jsou přitahovány ženami „černými“, jejichž atraktivita je interpretována v termínech maskulinity, což tyto vztahy částečně zbavuje stigmatu homosexuality, neboť jsou tak převedeny na vzorec dominantní heterosexuality. Jiný typ legitimizace intimního vztahu mezi dvěma ženami zdůrazňuje jejich význam na rovině emočního splynutí na úkor jakékoli zmínky o sexualitě těchto partnerství. Právě tato vysvětlení jsou pro první ukotvování vězeňských subkultur typická, neboť jakoby bylo v této době nepředstavitelné, že by si dvě ženy mohly navzájem poskytovat sexuální uspokojení. Homosexualita ve vězení je interpretována buď jako vyjádření touhy po emočním souznění – v případě žen „bílých“, nebo jako „přirozená“ tendence k deviaci a ženské maskulinitě – v případě žen „nebílych“.

Za zmínku stojí, že slang vznikajících lesbických subkultur a komunit měl v USA svůj původ právě ve vězeňských subkulturách. Odtud se do lesbické terminologie dostaly například takové výrazy jako „mama“ a „papa“.¹⁷ Z vězení se tento specifický argot šířil zejména mezi ženami z nižších sociálních tříd, které tvořily hlavní osazenstvo míst, jež bychom mohli považovat za první ostrůvky veřejného prostoru vznikající gay komunity, gay barů (Faderman 1992).

Zatímco ženské subkultury se do pozornosti dostávaly zejména skrze fascinaci v té době perverzní homosexualitou, pro výzkumy mužských subkultur bylo zpočátku charakteristické zjišťování toho, jak jsou jednotlivé subkultury loajální vůči kodexu vězně (*convict code*). Ten před-

17 V českém kontextu se ustálily pod označeními „mamča“ a „fotr“ a podrobněji se jimi zabývám v sedmé kapitole.

stavuje jakousi žitou filozofií výkonu trestu (Ward a Kassebaum 1965: 30) a jeho hodnoty odrážejí například následující pravidla: „Neplet se do věcí jiných vězňů! Nebuď moc zvědavý! Nedávej si pusu na špacír! Hleď si svého! Nebonzuj!“ (Pollock-Byrne 1990: 131). Od té doby, co byl kodex výzkumníky „objeven“, byla neustále zjišťována míra jeho přítomnosti či absence v té které vězeňské kultuře. Jestliže se sociální vědci ženami ve vězení zabývali, svou pozornost zaměřovali buď na zmiňovaná homosexuální partnerství nebo na testování loajality vůči kodexu vězně. Autoři opakovaně shledávali, že ženy ke kodexu vykazují minimální či skoro žádnou příslušnost.¹⁸

Rozvíjení konceptu kodexu vězně souvisí s obecnější snahou vysvětlovat jednání v rámci vězeňské subkultury jako reakce na deprivace v instituci vězení. Sykes řadí mezi základní deprivace ztrátu svobody, upírání zboží a služeb a nemožnost sexuálního uspokojení v heterosexuálním vztahu (1958). Ztráta svobody je pocíťována jednak ve vymezení přesně ohraničeného prostoru, na kterém má člověk ve vězení omezený pohyb, dále však hlavně jako ztráta možnosti volně strukturovat a plánovat sociální kontakty s rodinou, příbuznými a přáteli vně instituce. Aby tuto ztrátu odsouzení nějak kompenzovali, vytvářejí neformální sociální struktury, které jim tuto autonomii navracejí, a jedním z takových mechanismů je právě ustavení zmíněného kodexu vězně (Clemmer 1940).

Materiální deprivace už v dnešním vězení není otázkou upírání některé ze základních fyzických potřeb a chovanci většinou v totální instituci nejsou drženi o hladu, v zimě či vlhku. Získání přístupu k nadstandardnímu zboží či službám, jež jsou považovány ve svobodném světě za samozřejmé (padnoucí oblečení, cigarety, jídlo dle vlastního výběru), však může být v totální instituci nesmírně obtížné. Jelikož v moderní

18 Ženy údajně nesdílejí pravidlo nezasahování do záležitostí jiných vězenkyň, stejně jako pro ně není takovým tabu kontakt se zaměstnanci. Interpretace předchozích zjištění zapadaly do stereotypních reprezentací žen jako upovídáných, pomlouvačných bytostí (Belknap 1996).

západní kultuře je právě vlastnictví materiálních statků podstatnou součástí individuálního sebepojetí/identity, bývá tento typ deprivace pocítován jako podstatné ohrožení a omezení. Absence zboží je ve vězení kompenzována utvářením sítí neformálních trhů, pomocí kterých si vězňové toto zboží opatřují a dále směňují.

S výše zmíněným omezením osobních svobod a tedy i osobních kontaktů souvisí deprivace v oblasti uspokojování sexuálních tužeb. Tato deprivace nemožnosti navázání či udržení předpokládaného heterosexuálního vztahu dává pak podle některých autorů základ k formování vztahů homosexuálních.

Jedinec není v totální instituci schopen čelit těmto deprivacím jako samostatné individuum a koherentní systém, produkující pocit příslušnosti jako svoji dominantní hodnotu, mu tak poskytuje referenční skupinu, skrze níž si uchovává či znovu-vytváří své já a minimalizuje tak efekty deprivací vězeňského prostředí. Neformální vězeňské systémy se opírají o zřetelné oddělení zaměstnanců a chovanců; chovanci přitom vyznávají hodnoty, které jsou v opozici s hodnotami zaměstnanců, což pak mezi nimi zakládá pocit loajality.

Deprivace a bolesti, které se sebou uvěznění nese, nemohou být nikdy úplně odstraněny, ale mohou být zmírněny vzory sociálního jednání, které mezi sebou chovanci navzájem utvářejí (Sykes 1958: 82). Tyto vzorce zahrnují širokou škálu strategií, na jejichž pólech stojí na jedné straně maximální interakce s ostatními spoluvězni, založená na vzájemné loajalitě, pomoci, respektu a sounáležitosti, sjednocující vězně v opozici ke světu zaměstnanců, a na druhé straně tzv. válka všech proti všem, během níž jedinec usiluje o maximalizaci vlastních výhod uvnitř vězení nehledě na potřeby či přání ostatních. Tyto strategie jsou pouze teoretickými krajními póly na škále adaptačních strategií, stejně jako je opoziční role, kterou v tomto prostoru sehrávají zaměstnanci, pouze modelová. Deprivační přístup k vězeňským subkulturám reprezentují například dříve zmíněné klasické studie Sykese, Clemmera či Goffmana. Tito autoři si obvykle nekladou otázku po genderové specifičnosti procesu institucionalizace.

Zmiňovaným deprivacním teoriím subkultur se věnují tak důkladně proto, že tyto deprivace jsou výzkumníky vnímány specificky genderovaně, tj. má se za to, že ženy ve vězení trpí zejména ztrátou rodinných vazeb a emočního zázemí, zatímco muži citelněji zakoušejí ztrátu autonomie a nemožnost sexuálního uspokojení v heterosexuálním vztahu. Ženy pak zakoušenou deprivaci vyrovnávají formováním vztahů, které jsou výzkumníky zpočátku interpretovány jako párování „bílé“ femininity s „černou“ maskulinitou.

Od 50. let bylo rasové vyznačení provázející lesbianismus nahrazeno vymezením třídním. „Černošské“ ženy přestaly být jedinými podezřelými v situaci „nepřirozeného“ užívání maskulinity (Feinman 1981). Lesbická žena ve vězení byla konstruována jako pravý opak ženského ideálu oné doby. Tímto ideálem byla příslušnice střední třídy, žena-hospodyňka, která mužům nekonkuruje, ale slouží. Lesbictví bylo ve vězení stále silněji dáváno do souvislosti s psychopatologií a deviací. Prototypem vězeňské lesby se stala maskulinní „bílá“ žena dělnického původu, která si asertivně dobývá srdce i těla svých partnerek.

Tyto interpretace rozvíjely dříve daný výkladový rámec, podle kterého některé ženy inklinují k vytváření emočních vztahů v malých skupinách, kde si navzájem poskytují podporu, ochranu a sdílejí přátelství, zatímco jiné (ty skutečně deviantní) vyhledávají sexuální uspokojení.

V šedesátých letech 20. století dochází v odborné literatuře k výraznému zvýšení zájmu o ženská vězení. Hersko a Halleck opět věnují pozornost homosexuálním svazkům a posouvají téma od rasového aspektu k rozložení rolí uvnitř jednotlivých partnerství. Všimají si také provázanosti homosexuálních partnerství s hierarchickou sociální strukturou vězení (1962). Ačkoli předcházející výzkumy reflektovaly genderově specifickou dichotomii homosexuálních partnerství, až doposud tuto dynamiku převáděly na společné jmenovatele rasy či třídy. Od šedesátých let, patrně také v souvislosti s plným rozvinutím soukromé i veřejné sféry lesbické komunity v USA, autoři začínají při popisu vězeňských subkultur používat terminologii lesbické komunity. Ženu zaujímající ve vztahu

roli považovanou tradičně za maskulinní označují jako *butch*, zatímco její femininní protějšek je nazýván *femme*.

První monografickou, a dodnes často citovanou, studií ženského uvěznění je práce Davida A. Warda a Gene G. Kassebauma *Women in Prison* [Ženy ve vězení] z roku 1965¹⁹. Hlavním argumentem je zde tvrzení, že deprivace mužů a žen ve vězení se velmi liší.²⁰ Tato odlišnost úzce souvisí s rozdílností mužského a ženského statusu v širší společnosti. Zatímco sociální status muže se odvíjí od zaměstnání a profesní kariéry, žena jej buduje ve sféře rodinné, participací v síti podpůrných, emočních vztahů. Zdrojem deprivace mužského a ženského uvěznění je pak podle Warda a Kassebauma právě vytržení z těchto dvou institucí a jejich odlišnost se promítá do uspořádání jednotlivých vězeňských struktur.

Zásluha Ward a Kassebaumovy monografie je jistě v tom, že jde o svého druhu první monografii nahlížející do sociální struktury a organizace vězení pro ženy, o studii upomínající na dosavadní přehlížení žen v tomto kontextu. Ward a Kassebaum se však neubránili genderově striktně diferencovanému pohledu na vězeňskou populaci, předpokládající fyziologickou a psychologickou různost obou pohlaví: ženy a muži se jinak chovají, mají ve vězení jiné problémy a potřebují jiné zacházení (1965). Jestliže Ward a Kassebaum uvádějí jako hlavní model ženských subkultur ve vězení homosexuální partnerství, Rose Giallombardo svým výzkumem odhaluje jiný, ale opět vztahový, a nám už známý prvek organizace vězeňské každodennosti žen, kterým je podle ní formování takzvaných pseudorodinných skupin (1965).²¹ Ward a Kassebaum stejně jako Giallombardo navazují na dříve rozvíjený argument, že ženy si

19 Jednalo se o dotazníkově šetření (293 vězenkyň a 64 zaměstnanců) doplněné hloubkovými rozhovory se 45 odsouzenými. Výzkum proběhl v letech 1961 až 1962 ve vězení pro ženy v Kalifornii, USA.

20 Základní klasifikaci deprivací uvěznění Ward a Kassebaum přejímají od Sykese (1958).

21 Výzkum je založen na zúčastněném pozorování provedeném v roce 1962 ve vězení pro ženy na východním pobřeží USA. Autorka v roli zúčastněné neskryté

totální instituci vězení podmaňují jinými způsoby než muži, tedy formováním menších podpůrných uskupení.

Od 70. let se konceptualizace vězeňských subkultur proměňují a perspektivu, ze které na ně začíná být nahlíženo lze zařadit pod přístup, který byl později označen jako importační. Vedle deprivacních teorií tak importační teorie představují druhý významný přístup k interpretaci vězeňských subkultur. V těchto teoriích dochází ke stále výraznějšímu zohledňování intervenujících faktorů širšího sociálního světa, tedy například vlivu kriminálních subkultur a gangů a také obecného historického, normativního, hodnotového kontextu (Dobash a Dobash 1986).

Významným počinem byla v této linii uvažování kniha Virginie Heffernan *Making It In Prison: The Square, The Cool, and The Life* [Ve vězení: Slušňačka, Klidřaska a Světačka].²² Na základě výzkumu Heffernan abstrahuje tři základní typy chovaneček, korespondující se třemi typy neformálních vězeňských systémů. *Square* (slušňačka) je žena odsouzená většinou za méně závažný trestný čin, často prvotrestankyně, jejíž strategií ve vězení je udržení konvenčního způsobu života. Tato žena se nezapojuje do žádných aktivit, které nejsou vedením instituce oficiálně povoleny, a využívá pouze prostředků, které jsou jí poskytnuty legálními cestami, a které jsou posvěceny vězeňskými autoritami. Opakem tohoto typu je *Life* (světačka), pro kterou je charakteristická dobrá orientace v kriminálním podsvětí, a která k adaptaci na život instituce využívá všechny dostupné prostředky, legální i nelegální. Dle Heffernan, jsou pro většinu žen v této kategorii praktiky podsvětí, spojené s kriminalitou, užíváním drog, případně prostitucí, již zvnitřnělým životním stylem. Tento typ se ve vězení nejčastěji dostává do konfliktu s personálem, což se zároveň stává výchozím prvkem v ustavování neformálních sociálních světů, které se často formují právě v opozici k zaměstnancům

pozorovatelky participovala na každodenním chodu vězení a prováděla nestandardizované rozhovory jak s odsouzenými, tak se zaměstnanci.

22 Studie se opírá o empirický výzkum využívající techniky nestandardizovaných rozhovorů, který proběhl v letech 1961 až 1963 v nápravném zařízení pro ženy ve státě Virginia, USA.

jako k nepřátelské skupině. V porovnání s ostatními dvěma typy je zde nejvýraznější participace na homosexuálních vztazích. Světačka je plně ponořena do systému subkulturního života a naopak vztahy s venkovním světem jsou v porovnání s jinými typy nejméně rozvinuté. O čtvrtstoletí později popisuje Barbara Owen typ chování, charakteristický pro určité vězenkyně, který by se dal patrně připodobnit strategiím žen typu *Life* z výzkumu Heffernan. Owen nazývá tento typ chování *In the Mix* [V maléru] a charakterizovat bychom jej mohli jako jakékoli chování, které ústí do potíží jak se spoluvězni, tak se zaměstnanci. Hlavní rizikové typy chování jsou: braní a prodávání drog, rvačky a homosexuální vztahy (1998).

Heffernanové třetí typ, *Cool* (klid'aska), se sice snaží využívat neformální systémy uvnitř vězení k maximalizaci vlastního prospěchu, na druhé straně si však od systému podsvětí drží odstup, aby se tak vyvarovala účasti na aktivitách, které by její osud ve vězení mohly nějak výrazně negativně ovlivnit. Tento typ vykazuje největší sounáležitost s kodexem vězně, tak jak byl odhalen a vytvořen ve výzkumech mužských vězeňských subkultur.

Heffernan vztahuje tři typy chovaneček ke dvěma základním přístupům ke konceptualizaci vězeňských subkultur. První z nich, vězení jako odraz sociálního mikrokosmu širší společnosti, je podle ní relevantní pro typ světačky, protože v tomto případě je formální instituce vězení aktérkami přetvářena do podoby připomínající uspořádání sociálního světa, ze kterého ženy do vězení přicházejí. Zbylé dva typy naproti tomu korespondují s pojetím vězení jako formální organizace, zdůrazňující kauzalitu směřující od systému předepsaných pravidel a cílů formální organizace (totální instituce) k jedinci jako k individu (1972: 185).

Optikou importačních teorií jsou vězeňské subkultury, spíše než jako reakce na deprivace totální instituce, interpretovány jako místa reprodukce společenských struktur. Francouzský sociolog Pierre Bourdieu mluví o strukturující a strukturované struktuře společnosti, čímž poukazuje na reciproční proces, během kterého jsou významy sociálního světa konstruovány aktéry, kteří se nacházejí v systému už existujících a struk-

turovaných institucí. V souvislosti s pozicemi, které aktéři v sociálním prostoru zaujímají, podle typů a poměru kapitálu, který vlastní, disponují sadou předpokladů, které jejich jednání určitým způsobem předurčují. Tento životní způsob nazývá Bourdieu habitem (1998).

Vycházíme-li z tohoto předpokladu, pak je nasnadě, že také genderová struktura společnosti nachází své performativní vyjádření v mikrosvětech chovanců, tedy v neformálních vězeňských subkulturách. Jelikož většinu západních společností můžeme označit za patriarchální (tímto pojmem označujeme společnosti, které hierarchicky nerovně a genderově diferencovaně distribuují kategorie sociální prestiže, moci a majetku), pak se tyto nerovnosti promítají také do prostoru instituce vězení. Autoři zmíněné odlišnosti vysvětlují, buď biologickou daností, nebo, jak jsem naznačila zejména v případě Bourdieho, který se sice nezabývá přímo vězeňskými subkulturami, ale jeho bádání přináší tomuto tématu cenné podněty, sociální konstruovanosti. Biologizující i konstruktivistická perspektiva však jakoby dospívaly ke stejnému závěru, konstatující odlišnost mužských a ženských vězeňských subkultur.

Kromě genderové struktury se do prostoru vězení importuje také struktura etnická. Jak uvidíme, v rámci této linie se však s etnicitou pracuje jinak, než to činily teorie první poloviny 20. století. Studie vězeňských subkultur v USA v posledních letech konstatují mizení jednotné, všeobecné vězeňské kultury či sociální organizace uspořádané na základě loajality ke kodexu vězně. Stratifikace na základě rasy zcela překryla dřívějšími výzkumy opakovaně potvrzovanou všeobecnou loajalitu k ostatním spoluvězňům jako k jednotné třídě. Dřívější vertikální stratifikační dělení vězeňské populace na chovance a zaměstnance (viz. Goffman 1961 a Weinberg 1942), které zakládalo struktury organizace vězeňské každodennosti, bylo pomalu nahrazeno horizontálním dělením podle barvy pleti a původu, což vytváří zcela jiný obraz vězeňských vztahů. Místo někdejšího ideálního typu vězně, tzv. správného chlapa (*right guy*), který se řídí kodexem vězně, nastupuje kultura členů gangu, kultura vyvrženců ulice s hypermaskulinními představami cti a drsnosti. Strategie chování ke spoluvězňům a zaměstnancům odvozená z kodexu byla

vystřídána neustálým předváděním připravenosti a pohotovosti použít fyzické násilí (Wacquant 2001).

Bourdieuho žák, francouzský sociolog Loic Wacquant, popisuje proces proměny vězení v posledních 40 letech a poukazuje na rasovou disproporci současné vězeňské populace, tedy na rapidní nárůst „černošské“ populace v amerických vězeních za posledních třicet let, a na ghettoizaci vězeňského prostoru.²³ Konkrétní proměny vězeňské každodennosti, vepisující se do charakteru vězeňských subkultur, jsou pro Wacquanta pouze jednou z dimenzí obecnějšího procesu exkluze. Wacquant řadí instituci vězení vedle otroctví a „černošského“ ghetta k institucím vymezujícím a zároveň uvěznujícím „černošskou“ populaci. Vězení přebírá tuto funkci v době vymezitelné zhruba od šedesátých let 20. století, kdy ghetto již přestává působit jako prostředek kastovní (třídní) kontroly a je zapotřebí nového aparátu pro „zkrocení“ nižších tříd afroamerického původu. Wacquantovým hlavním argumentem je, že ghetto a vězení se navzájem stále více přibližují, tedy že jedno přebírá znaky druhého. Ghetto ztrácí svoji integrační funkci, jeho elity se stěhují do vzdálenějších lokalit, většina jeho obyvatel je nezaměstnaná a organizace a instituce, které dříve formovaly rámec jeho každodennosti a sloužily jako nástroje sociální mobility, přestávají tuto funkci naplňovat. Jediným spolehlivým prostředkem udržení respektu se stává násilí. Každodennost bydlení v ghettu začala zahrnovat videodokumentaci, kontrolu osobních průkazů a náhodné prohlídky, čímž dochází k „prisonizaci“ (povězenšťování) každodenního žitého prostoru ghetta. Funkce veřejných škol také přestává být primárně vzdělávací a školy se stávají vězeňskými institucemi zajišťujícími dohled a kontrolu.

23 I když Wacquant upozorňuje na to, že jeho argumentace platí pro populaci uvězněných mužů v USA, Dobash and Dobash (1986) docházejí k podobnému závěru, co se týče složení populace uvězněných žen. Konstatují, že naprostá většina uvězněných žen je ve Spojených státech tvořena ženami chudými, ženami afroamerického původu, ženami, jejichž trestné činy jsou zřídka násilné, nebezpečné nebo přinášející velký profit. Většinou se jedná o krádeže, rušení veřejného pořádku, opilost, porušování nočního klidu či o delikty související s prostitucí.

Stejně tak se vězení stále více připodobňuje ghettu. Jeho každodenní praktiky přestávají být strukturovány kodexem vězně a přebírají čím dále více prvků života ulice obývané gangy a prostoupené neustálou hrozbou fyzického násilí. V mužských věznicích se rasová segregace stává určujícím principem organizujícím povahu sociálních vztahů. Vysoce strukturované a organizované etnicky diferencované vězeňské gangy zajišťují mezi odsouzenými distribuci nelegálních statků a kontrabandu. Skrze tyto sociální kliky se ve vězení distribuuje ilegální zboží, jako jsou drogy a alkohol. Zdá se, že v mužských subkulturách fungují neformální systémy na ekonomické bázi černého trhu, navíc často doprovázené násilnými konflikty při střetu zájmů. I když se Wacquant primárně nezabývá každodenním fungováním vězeňských subkultur a jeho proměnou, jeho pojetí přináší některé velmi zajímavé zobecnitelné postřehy vztahující se ke změně cílů, kterým vězeňství a vězení slouží. Hlavním účelem vězení už není resocializovat své chovance, ale spíše zneškodnit ty, kteří byli onálepkováni jako delikventní. Kromě fyzické roviny tohoto procesu – zamezení přístupu k institucím, které dříve poskytovaly oporu, – dochází k proměně i na rovině symbolické, a to narýsováním jasné hranice mezi stigmatizovanými kriminálníky a poslušnými občany.

Vězení je tak jednou z institucí, které se podílejí na vytváření kontur rasy načrtáváním a vynucováním barevné linie, která pečlivě rozděluje americkou společnost; a zároveň se stává nástrojem řešení rasové otázky tím, že ji reformuluje v konceptech kriminality, *underclass* a závislosti na sociálním státu.

V České republice zatím reflexe etnických obrysů systému trestního práva a soudnictví chybí. Jediným článkem věnujícím se tomuto tématu je text Barbory Bukovské (velmi příznačné je, že vyšel pouze v angličtině) zabývající se nadreprezentováním Romů v případech, které řeší systém trestního práva a soudů. Bukovská tuto disproporcii interpretuje jako důsledek ekonomického a sociálního vyloučení, které se může projevit ve zvýšeném procentu tzv. „trestných činů z důvodu přežití“. Romové jsou také pravděpodobnějším objektem rasismu a diskriminace promí-

tajících se do předsudečnosti a předpojatosti orgánů a institucí činných v trestném řízení (Bukovská 2002).

Barbara Owen, která v 90. letech realizovala etnografický výzkum v největším americkém vězení pro ženy v Kalifornii, zaznamenává Wacquantem naznačenou změnu v charakteru mužských a ženských vězeňských subkultur v posledních desetiletích, konstatuje však, že určité odlišnosti mezi oběma subkulturami stále přetrvávají. Souhlasí s předchozími výzkumníky v tom, že kodex vězně byl ve vězeních pro ženy vždy více fluidní a flexibilní, založený spíše než na abstraktních principech na osobních vztazích. Uvádí, že starší ženy reflektují změnu kodexu vězně v souvislosti s příchodem mladší generace, kterou charakterizují jako hlučnou, arogantní, odpornou a provokující. Za rozdělující charakteristiku tedy nepovažují ani tak rasu, která je určující ve vězeních mužských, ale věk. Starší ženy konstatují, že dřívější instituce „brání si někoho pod křídlo“ postupně z vězení mizí, neboť mladší generace o tyto rady a ochranu nestojí a vše se chce naučit, či si dobýt, sama. Kodex vězně jako jakýsi zkušeností ověřený a předávaný návod k tomu, jak přečkat čas vězení pokud možno bezbolestně, už není mladší generací akceptován (Owen 1998).

Candace Kruttschnitt a Rosemary Gartner svým extenzivním výzkumem v devadesátých letech minulého století navázaly zejména na výzkum Warda a Kassebaumové a znovu přezkoumaly jejich data a interpretace, které navíc doplnily vlastním výzkumem dvou velkých ženských věznic v USA, výzkumem využívajícím jak kvalitativní, tak kvantitativní výzkumné techniky. Na základě svých zjištění autorky zůstávají v interpretačním schématu mnohých předchozích výzkumů, když nabízejí typologii postihující tři typy strategií, které lze rozlišit v současných ženských věznicích v USA (2005).

Hannah-Moffat upozorňuje na heterogenitu ženské vězeňské populace z hlediska etnicity, třídy, sexuální orientace, zaměstnání, vzdělání nebo mateřství. Upozorňuje na problematičnost konceptualizace „ženských“ vězení, neboť podle ní tato zevšeobecnující kategorizace zmíněnou heterogenitu přehlíží (2000).

Ženy ve vězení a tedy také vězeňské subkultury nebyly sociálními vědci po dlouhou dobu adekvátně konceptualizovány, neboť vězení není institucí určenou k sociální kontrole „emocionálních“ žen, ale „racionálních“ mužů. Ženy jsou spíše subjekty privátních forem sociální kontroly (Faith 1993) a jejich kontrola probíhá zejména v soukromé sféře (rodina, sousedství), ale také například skrze instituci medicíny. Podle Šmausové je typickým nástrojem sociální kontroly žen nemocnice (Šmausová, přednášky). Vysvětlení kriminálního chování žen se proto hledala v diagnóze psychické nebo hormonální poruchy (Thomas 1937; Pollak 1950).

Vzhledem k naprosté menšině, kterou ženy ve vězeních (stejně jako v počtech obviněných a odsouzených) představují, tematizují autoři zabývající se ženami v kontextu trestního práva jiné otázky a problémy, než v případě mužů. Kladou si otázku, zda je v případě žen odnětí svobody vhodnou formou potrestání, či jaký dopad má uvěznění matky na její děti. Žena je ve vězení daleko více než muž vnímána na základě své genderové role, tedy prostřednictvím stereotypu ženské role, která je v genderové struktuře jednoznačně spojována s mateřstvím, péčí a emocionalitou.

3.2 Shrnutí

V uvedeném přehledu konceptualizací samotných subkultur jakoby byla patrná tendence interpretovat subkulturní mikrosvěty buď pouze ve vztahu ke specifickým sexuálním praktikám, nebo je naopak sexuální aspekt těchto partnerství potlačován na úkor zdůrazňování emočních vazeb. Sexualita vztahů je navíc v mnoha případech spojována s jiným typem domnělé deviace, s homosexualitou.

Přístupy k vysvětlení charakteru vězeňských subkultur lze zároveň rozdělit na základě dvou modelů: modelu *deprivace* či potažmo modelu formální organizace a modelu *importace*. První nahlíží kauzalitu působení mezi jedinci a totální institucí ve směru od instituce k jedinci a subkulturu pak vysvětluje jako reakci na deprivace života v totální instituci

vězení. Deprivační teorie jsou charakteristické pro bádání první poloviny 20. století, tedy logicky také hlavně pro interpretace neformálních systémů ve vězeních pro muže.

Importační model naproti tomu vyvozuje charakter subkultury ze sociálních a kulturních charakteristik jednotlivých participantů, kteří tuto subkulturu tvoří. Neformální systémy uvnitř vězení jsou nahlíženy jako odraz kultury a obecnějších rolových a statusových očekávání participantů analogickým jejich jednáním mimo totální instituci. Tyto interpretace zvyznamňují vězeňské kultury v širších sociálních souvislostech. Pod tímto úhlem pohledu inkorporuje a reflektuje sociální svět vězení vnější sociální struktury pojmající do sebe samozřejmě také strukturu genderovou. Genderové dichotomie se promítají například do očekávání různých životních cílů (rodina versus práce), do různých kulturních definic pasivity a agrese či do míry akceptovatelnosti vyjádření něžnosti vůči osobě stejného pohlaví (Giallombardo 1974: 3).

Ačkoli ani jeden ze dvou zmíněných přístupů neposkytuje dostatečné vysvětlení, je-li použit jen sám o sobě, v historii zkoumání vězeňských subkultur je patrná tendence aplikovat deprivační teorie na mužské vězeňské subkultury, zatímco neformální systémy ve vězeních pro ženy byly interpretovány skoro výhradně v rámci teorií importace. Nakolik tato dichotomie odráží inherentní rozdíly mužských a ženských povah, či nakolik je spoluvytvářena výzkumníky a vědci, v jejichž před-porozumění je každodennost od výše zmiňovaných dichotomií neoddělitelná, zůstává otázkou pro další výzkum.

Způsoby popisu a výkladu vězeňských subkultur, tak jak se s nimi setkáváme od 50. let 20. století, zůstávaly během dalšího půlstoletí pozoruhodně konzistentní. Vykazovaly tendenci nacházet intimní svazky v rámci malých skupin (pseudorodiny a homosexuální partnerské vztahy) ve vězeních pro ženy a obecné vězeňské subkultury řídící se kodexem vězně ve vězeních pro muže. V případě mužských subkultur jsou však dříve potvrzovaná zjištění podrobována stále výraznější kritice a přehodnocením, které v reflexích subkultur žen ve vězení chybí. Současné konceptualizace subkultur uvězněných žen rozvíjejí stejná interpretační

schémata, jako tomu bylo u výzkumů 60. let. S kategorií genderu nakládají spíše selektivně v rámci ideologického diskurzu patriarchální společnosti, spokojující se s uvedeným konstatováním, že ženy ve vězení vzhledem ke své „přirozeně“ rozvinutější emocionalitě směřují k formování menších neformálních skupin, v rámci kterých si poskytují podporu, péči a pomoc. Autoři v těchto teoriích nepoužívají gender jako analytickou kategorii, ale spíše jako ideologicky před-porozuměné východisko, které výzkumy pouze ověřují. Jak jsme viděli v kapitole o genderovaných institucích, na jedné straně se koncepce genderované instituce v případě vězení nezajímaly o subkulturní mikrosvěty jeho aktérů-vězňů, na straně druhé se subkulturní teorie nedostatečně kriticky vypořádávaly s kategorií genderu. Tuto mezeru překlenují vlastním etnografickým výzkumem, jehož prezentace tvoří následující část práce. Výzkum zároveň mapuje pole, které zůstávalo doposud v kontextu domácí sociologie i kriminologie nepokryto. Od, i u nás dříve tematizovaných penologických teorií vysvětlujících specifika ženské kriminality, se obrací k žitému světu akterek a aktérů, kteří se pohybují na scéně totální a genderované instituce vězení.

II. Genderovanost subkultur ve vězení pro ženy

(vlastní výzkum)

4 Metodologie etnografického výzkumu ve vězení

Tato kapitola předkládá čtenářům metodologické ukotvení výzkumu a popis výzkumných metod na straně jedné, zároveň také slouží jako úvodní představení výzkumného terénu, věznice Podlesí. Domnívám se, že věznicí a chodu její instituční každodennosti je možné lépe porozumět, analyzujeme-li proces, jakým se s tímto prostředím seznamuje a jakým je zkoumá člověk, který jej doposud neznal, který do něj vstupuje poprvé jako outsider. Proto je tato instituce představena skrze můj vstup do ní.

V roce 1999, při promýšlení návrhu výzkumného projektu mé tehdejší doktorské práce a rozhodování o vhodné metodě, jsem předpokládala komplikace se získáním povolení ke vstupu do vězení a k realizaci etnografického výzkumu. V myšlenkách se mi neustále pozměňovala představa o tom, jakým způsobem a s jakou „maskou“ by bylo vhodné na zkoumané pole vstoupit. Přemítání nabíralo různé podoby, vždy ovlivněno konkrétním kontextem a spoluaktéry, kteří mi pomáhali mou budoucí situaci definovat. Každé nové setkání formovalo význam těch předchozích, upravovalo a eliminovalo potenciální možnosti, uzavíralo některé alternativy, aby otevíralo jiné, které mne do té doby nenapadly, které se však začaly jevit jako to nejlepší řešení. Spontánně vzniklý nápad vejít do vězení s jako zaměstnankyně vězeňské stráže, čemuž jsem byla ochotna plně věnovat několik měsíců svého života, se při rozhovoru s ředitelem věznice ukázal jako naivní nerozvážnost. V jisté fázi rozhodování se dokonce zdála být jedinou možnou strategií výzkumu

realizace rozhovorů se ženami, které už vězení opustily. Při výdeji snídaně v jedné z poboček Armády spásy jsem uskutečnila pilotní rozhovor s paní Janou. I když by takový postup patrně přinesl relevantní data a výrazně zjednodušil jejich dostupnost a administraci, možnosti vstupu do vězení jsem se nechtěla vzdát.

Hammersley a Atkinson podtrhují význam tzv. vrátných (*gatekeepers*), kteří symbolicky i doslovně střeží vstup do konkrétního zkoumaného prostředí (1995). Ve vězení najdeme takovýchto strážců hned několik. Prvním stupínkem, jenž bylo třeba překročit, byla vězeňská administrativa, na kterou jsem se v počátečním nadšení obracela překotně a nepřiliš strategicky. Záhy mi bylo sděleno, že „*narozdíl od fakultních nemocnic nejsou naše vězňice fakultními věznicemi a není proto v silách ani v zájmu vedení věznic vycházet v těchto případech vstříc*“ (*telefonní konverzace, vězňice Holá*). V jiné vězňici mi slušně odpověděli, že jsou velmi zaneprázdněni, a že by snad mou stáž bylo možné realizovat za 16 měsíců od doby podání mé žádosti. Neúspěšné telefonování, psaní dopisů a předkládání doporučení mne postupně utužilo a zcitlivělo v tom, jakým způsobem vést dialog s vězeňskou administrativou. Počáteční nadšení a naivní upřímnost se změnily v neméně upřímnou, ale již více promyšlenou taktiku.

Cesta osobních setkání se ukázala být tou nejprínosnější. V dubnu roku 2002 jsem měla příležitost moderovat diskusi o ženách ve vězení, která se konala jako doprovodná akce filmového festivalu s lidskoprávní tematikou *Jeden svět*. Přes již dříve existující kontakt na ředitele jedné z našich mužských věznic jsem dostala tip na ředitelku ženské vězňice v Podlesí, paní Jabloňovou²⁴, která nejenže přijala pozvání k diskusi, ale naše osobní setkání, následované o několik dní později písemnou žádostí o povolení ke vstupu do vězení, mi nakonec otevřelo cestu.

Oficiální povolení ke vstupu do vězňice, podepřené autoritou její nejvyšší zástupkyně, bylo však pouze prvním (i když patrně tím nejdůležitějším) úspěchem, který měl-li mi umožnit uskutečnění výzkumu,

24 Jména všech zaměstnanců/zaměstnanek i vězenkyň jsou změněna.

musel být následován vybojováním celé řady menších bitev. Jejich průběh se však již přenesl přímo na výzkumné pole, tedy do vězení, což přeměnilo jejich charakter z vysilujících formálních vyjednávání v živé a informacemi nabitě radosti a starosti výzkumnické práce. Mé první přistoupení k tomuto pro mě novému světu vypadalo následovně:

Od vlakového nádraží to do věznice trvá rychlou chůzí 30 minut. Po cestě mívám na křižovatkách směrové cedule s destinacemi jako centrum, lyžařský vlek, hřbitov nebo fotbalový stadion. Věznici neohlašuje žádná z nich, jejím směrem ukazuje značka s nápisem Na Rozkoši, což je, jak zjišťuji později, opravdu adresa této věznice. Na první pohled věznice působí jako větší škola nebo menší sídliště. Místo zabnutých ostatních plotů, které jsem viděla například ve vězení v Machově, ty v Podlesí připomínají spíše ploty, jakými zahrádkáři rozdělují pozemky svých políček a záhonů. Přicházím k vratům a v areálu pracuje několik žen za dohledu uniformované vězeňské stráže. Zvoním na zvonek u zamčené branky a ženy se ohlížejí mým směrem. Od brány přichází zaměstnanec vězeňské stráže, který se mne ještě z dostatečně velké vzdálenosti ptá, co bych si přála. Když vyslovím jméno vedoucího oddělení výkonu trestu, kterému paní ředitelka určila na starost můj pohyb ve věznici, odemyká branku. Ptá se, zda mám u sebe mobilní telefon, alkohol, zbraň nebo drogy. Poté telefonuje na přesné místo mého určení, dostávám zelenou cedulku s nápisem Vězeňská služba, kterou si dle instrukce připínám na dobře viditelné místo, a čekám, až mne vyzvedne zástupce vedoucího oddělení výkonu trestu. Zatímco čekáme na vedoucího OVT²⁵, jeho zástupce mi nabízí první prohlídku vězení. Můj průvodce odemyká a opět zamyká několikero dveří, procházíme volejbalové hřiště, prostor určený k vycházkám, šicí dílnu, některá oddělení, jídelnu, společenskou místnost, třídy, ve kterých probíhají volnočasové aktivity,

25 Oddělení výkonu trestu budu někdy pro stručnost označovat jen zkratkou OVT.

kantýnu, celu pro výkon kázeňského trestu. Pan Buk mi ke všemu dává podrobný komentář, který občas přeruší, když mijíme skupinku odsouzených. Mou přítomností není zaskočen a je znát, že věci, o kterých mluví, neříká poprvé, že si je dobře vědom toho, co mi sděluje a patrně také toho, co mi nesděluje. Potkáváme jiné zaměstnance vězení, kterým mě pan Buk představuje a dodává, že budu mít později možnost s nimi mluvit důkladněji. Neustále mne povzbuzuje, abych se ptala, je-li mi něco nejasné. (terénní poznámky)

V rámci prvního oficiálního představení se mi dostalo i řady faktografických informací o věznici. Věznice se nachází v areálu, který původně sloužil jako škola v přírodě. Jako věznice funguje od 1. 3. 2000, což ji mezi českými věznicemi řadí do pozice „nováčka“. Je profilována jako věznice s ostrahou²⁶ pro ženy odsouzené k trestu odnětí svobody a postupně jsou v ní zřizována tato oddělení: oddělení s ostrahou, oddělení s dozorem, oddělení specializované pro odsouzené matky nezletilých dětí. V době, kdy jsem prováděla svůj výzkum, se stav žen ve věznici pohyboval kolem čísla 170. Celková ubytovací kapacita byla 200 odsouzených žen, kterým bylo k dispozici 40 světnic²⁷, největší z nich měly 5 lůžek. Záměrem Vězeňské služby bylo vybudovat z této věznice největší ženskou věznici v ČR, kam budou postupně převáženy ženy z Písečné a věznice Písečná se měla stát (a stala) věznicí čistě mužskou. Normovaná kapacita věznice v Podlesí je nyní po rekonstrukci zhruba 400 žen.

První informace o věznici jsem získávala výhradně prostřednictvím kontaktu se zaměstnanci, protože s odsouzenými ženami mi, než se vyjasní podmínky mého výzkumu, nebylo dovoleno mluvit. Budu-li později zmiňovat „potloukání se“ po věznici, které mi pomáhalo v seznamování se s vězeňskou každodenností, pak obdobné, i když více for-

26 Český trestní řád rozlišuje věznice vazební a věznice pro výkon trestu. V rámci druhého typu existují čtyři možnosti diferenciací výkonu trestu dle ostrahy: věznice s dohledem, věznice s dozorem, věznice s ostrahou a věznice se zvýšenou ostrahou (Bajcura 1999: 92).

27 Termín světnice je oficiálně používán v materiálech Vězeňské služby.

mální, potloukání charakterizovalo mé první interakce se zaměstnanci²⁸. Během prvních dvou návštěv ve vězení jsem procházela jejich kanceláři, přijímala pozvání na kávu, zůstávala zamčená v jejich kancelářích, byli-li někam služebně odvoláni, neboť jsem nikdy nemohla zůstat bez dozoru. Tyto časy o samotě jsem využívala k zapisování poznámek a dojmů, kterými jsem se hlavně zpočátku cítila zcela přemožena.

Z vyprávění zaměstnanců a na základě vlastní zkušenosti jsem si skládala první obraz toho, jak je vězení strukturováno. Ve vězení Podlesí jsou ženy rozděleny do šesti oddělení. Každé oddělení zahrnuje přibližně 35 žen rozdělených do sedmi pokojů. Pro pokoje se ve vězení vžila různá označení a těmi nejčastějšími jsou „světnice“, „ložnice“ nebo „cimra“. Zaměstnanci vězení ani odsouzené ženy nepoužívali výraz „cela“, protože zmíněné světnice opravdu cely, tak jak jsem je znala z filmů a knih, nepřipomínají.²⁹

Pokoušela-li jsem se získat nákres věznice, abych se v ní dokázala snáze orientovat a nemusela se na vše ptát, opakovaně jsem se setkávala s udivenou reakcí. Při jedné z audiencí u náměstka věznice jsem o nákrese věznice znovu žádala. Jeho výpověď je cenná nejen jako doklad bezpečnostních opatření věznice, ale i jako ilustrace každodenního kódování prostoru vězení jako nebezpečného a násilného, tak jak o tom mluví například Dana Britton, jejíž aplikaci konceptu genderované organizace na vězení jsem podrobněji zmiňovala ve druhé kapitole.

28 Ve vězení pracují dva typy zaměstnanců. Jednak jsou to zaměstnanci Vězeňské služby působící při oddělení vězeňské stráže, kteří strážejí objekt věznice a odsouzené a zajišťují pořádek. Tito zaměstnanci vykonávají svou práci v uniformě a ozbrojeni. Jsou pravděpodobně prototypem představy zaměstnance „bachaře“. Druhým typem zaměstnanců jsou pracovníci oddělení výkonu trestu, kteří jsou civilními zaměstnanci vykonávajícími ve vězení následující funkce: vychovatel/ka, psycholog, speciální pedagog, sociální pracovník. Právě s těmito zaměstnanci jsem ve svém výzkumu přicházela nejvíce do styku. Pokoušela-li jsem se o konverzaci se zaměstnanci Vězeňské služby, vždy mě odkázali na některé z výše postavených zaměstnanců oddělení výkonu trestu se slovy, že oni sami nejsou kompetentní žádné informace poskytovat.

29 To je rozdíl oproti věznicím vazebním, kde klasické cely stále existují.

Víte máme tady teď různé lidi z různých zemí východního bloku, a to jsou skupiny, které se snaží získat všemožné informace. Nechtěl bych k vám být neovstřícný, ale ze své funkce musím být obezřetný. Jeden kněz chodil 7 let do vězení a nikdy se nic nestalo a teď ho někdo napadl. To se může stát. Nedávno nám tady jedna žena napadla sestru, když jí brala krev a říkala, že se postará o to, aby ji její romská rodina zabila. To nevíte, je to afekt, je to jen momentální, a nebo je to blázen? Člověk musí dávat pozor. Máme tady praktikantky jistě, ale ty jsou tak maximálně v administrativní budově a vůbec je nepustíme mezi vězně. To je naprosto výjimečné.³⁰ (pan Bambus)

Jak bude patrné později, zaměstnanci se cítili velmi ohroženi zejména představou, že bych z věznice mohla vynést informace, které by mohly být zneužity a mohly by chod vězení nějakým způsobem narušit. Odvolávali se přitom na výjimečnost bezpečnostních opatření ve vězení a na předchozí špatné zkušenosti.

Při prvních návštěvách jsem pociťovala terminologický deficit, zejména co se týče jednotlivých pozic v zaměstnanecké struktuře, které jsem nebyla schopna si po prvním představení zapamatovat. S tím souvisí jasně daná zaměstnanecká hierarchie, podepřená odpovídajícími kompetencemi. Zde se mi připomenul fakt, že věznice je opravdu moderní byrokratickou organizací, s formálně předepsanou strukturou, jež distribuuje kompetence a pravomoci dle oficiálních nařízení a pravidel. Po prvních rozhovorech se zaměstnanci vězení bylo zřejmé, že velmi dobře vědí, co v jejich kompetenci je a co v ní naopak není; že každý ví, čí je nadřízený, ale také, čí je podřízený. Při vyjasňování hranic mé působnosti ve věznici, které jsem se já snažila rozvolňovat a vedení usměrňovat, mi vedoucí oddělení výkonu trestu pan Dub dal najevo, že se mi

30 Citace rozhovorů pořizovaných ve vězení (jak se zaměstnanci tak s odsouzenými) nejsou citacemi z nahraných a přepsaných interview, ale ručně zapsanými záznamy rozhovorů a konverzací. Tento postup podrobněji vysvětluji a legitimizuji v druhé části této kapitoly.

dostává neobvyklé vstřícnosti a pochopení, které je vhodné přijmout, ale dále nepokoušet. Na mou otázku, čím jsem si takovou ochotu vysloužila, odpověděl, že „mám štěstí, protože paní ředitelka je psychologka stejně jako pan Dub, a mají tedy pro takové věci pochopení“.

Jakoby se zaměstnanci od prvního okamžiku snažili odhadnout mé záměry vyplývající z mé role, nebo lépe řečeno, z jejich vlastního obrazu toho, v čem spočívá role socioložky zkoumající instituci vězení. Jestliže někteří autoři uvádějí jako dva hlavní modely takovýchto identitních očekávání k výzkumníkovi model *expert* a model *kritik*, ve vězení mě zcela jasně provázel obraz *ne-experta*, tedy laika. Zaměstnanci vězení se považují za jediné pravé odborníky na výkon vězeňství a s nelibostí vnímají cizince, kteří se jim do jejich hájemství vkrádají, tím více, mají-li tito cizinci ambice se k chodu této instituce nějakým způsobem vyjadřovat. Univerzálnost tohoto nároku, který si na expertní vědění činí výlučně zaměstnanci, dokládá i zkušenost z jiných věznic.

Nemám to rád, když sem chodí lidi, kteří si myslí, že všechno ví a ptají se na stav vězeňství. I ti odsouzení si z nich dělají legraci. Byli tady z Helsinského výboru a snad přece, když někam jdu, tak se na to připravím. Oni nevěděli vůbec nic. A pak o tom napíšíou zprávu. Tak by to být nemělo. (psycholog, Břeholice)

Chodí k nám z té společnosti Podané ruce. No ano, s drogama, s drogově závislýma pracujou a dělají pro nás školení. Někdy je mně jich až líto. Jednou když přicházeli k bráně, tak někdo řekl „Podaný pracky, už jsou zase tady“. Nemají to lehký. Nikdo si tady jejich práce neváží. (vychovatel, Machov)

Člověk, který nedisponuje zkušeností přímo z praxe, navíc zkušeností podepřenou zaujetím některé z pozic v zaměstnanecké struktuře oddělení výkonu trestu, zůstává v očích těchto expertů outsiderem, ať už je jeho kvalifikace jakákoli. To platí i pro vyšší úředníky Vězeňské služby, na které je shlíženo právě kvůli malé obeznámenosti s každodenní praxí

výkonu trestu. Tento fakt vnímají řadoví pracovníci velmi citlivě, neboť rozhodnutí vyšších úředníků pak bezprostředně ovlivňují jejich práci.

Když jsem se ve vězení prezentovala jako doktorandská studentka sociologie, nejasná představa o této disciplíně a o mém výzkumu vůbec ze strany zaměstnanců mi nevadily, neboť jsem nebyla přesvědčena, že dokonalé porozumění mému výzkumnému záměru by vedlo k lepší spolupráci. Patrně spíše naopak: čím méně podrobností zaměstnanci o mém výzkumu věděli, tím více jsem se mohla dozvědět já. V průběhu svých návštěv v různých věznicích v ČR jsem měla možnost přesvědčit se o tom, že sociologové nezastávají v očích zaměstnanců vězení žádné výjimečné či obdivuhodné postavení. Například v průběhu šestihodinové cesty autem do věznice Kroutice, kterou jsem absolvovala společně se zaměstnanci dvou věznic, speciální pedagožka vysvětlovala praxi, kterou nedávno zavedli v jedné z věznic, kde každý zaměstnanec pravidelně vyplňuje hodnocení své vlastní práce, které pak odevzdává svému přímému nadřízenému, a komentovala tuto praxi slovy, že něco tak blbého může vymyslet jen sociolog.

S panem Dubem jsem se při první návštěvě vězení pokoušela dohodnout průběh samotných rozhovorů s odsouzenými ženami, protože právě on byl kompetentní osobou, na kterou mne odkázala paní ředitelka. Pan Dub sice musel rozhovory povolit, rozhodnutí, jaké podmínky vymezí mé výzkumné činnosti, však záviselo plně na něm. Neustále opakoval, že ve vězení je kladen velký důraz na bezpečnost a dodržování pravidel, proto bude můj kontakt s odsouzenými probíhat za specificky ošetřených podmínek, tedy v bezprostřední blízkosti někoho ze zaměstnanců. Ačkoli jsem patrně mohla takové rozhodnutí předpokládat, byla jsem jím nepříjemně překvapena. Obraz přisedících zaměstnanců dával v mých představách výzkumným rozhovorům zcela jiný ráz. Obávala jsem se, že by mne jejich přítomnost ještě více nutila balancovat mezi očekáváními a požadavky zaměstnanců a odsouzených žen, přičemž z dohledu a vlivu těch prvně zmíněných jsem se chtěla při interakci se samotnými ženami co nejvíce vymanit. Samozřejmě jsem také předjímalá neochotu či stylizovanost, se kterou by se takových rozhovorů účastnily odsouzené ženy. Při

druhé návštěvě o týden později jsem se proto snažila prezentovat alternativní návrhy, o kterých jsem doufala, že budou přijatelným kompromisem mezi mou původní představou a možností, kterou mi nabídlo vedení.

Podívejte se, já moc dobře vím, o co vám jde, vy prostě chcete být s těma ženskejma o samotě, ale to nejde. Tady je vězení a my máme určitá pravidla, která nemůžeme obejít. Všechno to stojí na tom, že nejste zaměstnanec věznice. My za vás máme zodpovědnost. Jak jsem řekl, ten rozhovor může probíhat v místnosti vychovatele nebo možná v kulturní místnosti a ten vychovatel bude u toho. Já chápu, že se vám to nelíbí, ale jinak to nejde. (pan Buk, zástupce vedoucího OVT)

Přestože teď s odstupem mám pro opatrnost a nedůvěru zaměstnanců větší pochopení, moje druhá návštěva ve vězení přinesla něco, co jsem si pro sebe nazvala výzkumnickou depresí. Přepadal mě pocit, že výzkum nebudu moci realizovat, protože jsem podcenila formální povahu instituce vězení, na které samozřejmě ze své pozice nemohu vůbec nic změnit, kterou mohu jen respektovat. Bylo jasné, že jestliže chci konečné rozhodnutí vedoucího nějak zmírnit, budu muset postupovat opačným směrem, tedy nestupňovat již tlak ze své strany, ale hledat přímluvu u někoho, kdo stojí v hierarchii instituce výše než pan Dub. Rozhodla jsem se proto napsat ředitelce věznice vysvětlující dopis s žádostí o kontakt s uvězněnými ženami bez dozoru jiné osoby, na který jsem za týden obdržela odpověď.

[...] Sděluji Vám, že jsem rozhodnuta Vaší žádosti týkající se pohovorů s odsouzenými ženami vyhovět. Způsob realizace těchto rozhovorů dohodnu s vedoucím oddělení výkonu trestu a vězeňské stráže osobně, ale až po naší vzájemné domluvě. Žádám vás proto, abyste mě navštívila v mé kanceláři.

Byla jsem přidělena paní vychovatelce Břízové, do jejíž kompetence spadalo zabezpečovat pro ženy ve vězení některé volnočasové aktivity.

Paní Břízová měla svoji kancelář v oddělení, kde se nacházely také místnosti a třídy určené pro jednotlivé aktivity, na stejném oddělení byla umístěna třída školícího střediska, kde si ženy doplňovaly základní školní vzdělání. Z tohoto oddělení bylo možné vstoupit do bývalé společenské místnosti, která v současné době slouží zejména jako návštěvní místnost. Skrze tuto místnost mohli zaměstnanci vězení vcházet přes jídelnu odsouzených do jídelny zaměstnanecké.

Paní Břízová se pro mne stala jednou z důležitých vrátných (*gatekeeper*) a byla pro velkou část mého výzkumu jednak klíčovou osobou, na které závisela podoba a četnost mých kontaktů s odsouzenými, zároveň také zejména zpočátku umožňovala a organizovala můj kontakt se zaměstnanci. Při většině mých návštěv ve vězení mne paní Břízová vyzvedla na vrátnici a odvedla na oddělení, kdy byla její kancelář. Způsob naší výzkumné spolupráce zmiňuji podrobněji později. Paní Břízová mi také umožňovala kontakt se zaměstnanci. Ve vězení není dovoleno používat mobilní telefon a každý zaměstnanec a každá návštěva ho musí odevzdat na vrátnici. Chtěla-li jsem si dohodnout schůzku s některým zaměstnancem vězení nebo se účastnit nějaké aktivity, vždy jsem musela žádat paní Břízovou o použití jejího služebního telefonu. Paní Břízová mne provázela i při banálnějších záležitostech. Odemykala mi dveře, půjčovala klíč od WC, domlouvala stravenky, doprovod a partnery k obědu, který si sama neobjednávala, protože je „vězeňská kuchyně strašně tučná“. Paní Břízová mi vyřizovala vzkazy od jiných zaměstnanců vězení, kteří si přes ni domlouvali schůzky se mnou a reagovali tak na mé žádosti o setkání. Mé přiřazení k této osobě bylo na začátku natolik zjevné, že se některé odsouzené ženy domnívaly, že jsem její dcera.

V průběhu prvních návštěv docházelo k zpřesňování podmínek mého kontaktu s odsouzenými ženami. Pan Buk mne nepřestával upozorňovat na to, že by se mi odsouzené mohly při rozhovoru snažit podsunout nějaký dopis k odeslání, žádat o zatelefonování či o jiné služby, kterým nesmím v žádném případě vyhovět. Přestože jsem dala několikrát jasně najevo, že rozumím, byla jsem takto upomínána i při dalších návštěvách.

Tato pochybnost mohla být odrazem toho, jak na zaměstnance vězení působilo mé vzezření, věk a status studentky sociologie. Ačkoli jsem se snažila dojem, kterým budu na zaměstnance působit, kontrolovat, a kontextu situace přizpůsobit i svůj vzhled, neustále jsem cítila také naprosto odlišná očekávání a požadavky kladené na mou osobu ze strany odsouzených žen. Balancovat mezi očekáváními a vnímáními, které k mému vzhledu a chování budou zaujímat zaměstnanci na straně jedné a odsouzené ženy na straně druhé, bylo těžké, stejně jako bylo obtížné přepínat mezi jednotlivými způsoby komunikace. Dialog s odsouzenými ženami ve vězení si samozřejmě žádal jinou rétoriku, kterou jsem neměla osvojenou o nic lépe než komunikaci se zaměstnanci. Zároveň také existovaly velké rozdíly mezi jednotlivými zaměstnanci i jednotlivými věznicyněmi. Rozhovory měly nejen různou dynamiku a tempo, ale probíhaly také odlišným jazykem a strukturovaly se kolem někdy velmi odlišných zkušeností. Jako cizinka v neznámém prostředí jsem se snažila prokázat úctu jak světu uvězněných žen, tak světu (uvězněných) zaměstnanců a rozdílnost těchto světů mne občas stavěla do situací, které jestliže spolu byly konfrontovány, upozorňovaly mě na fakt, že ve vězení hrají takzvaně na všechny strany. V době výzkumu jsem jako autentičtější prožívala svou hru ve světě odsouzených, zatímco přizpůsobení se světu zaměstnanců bylo častěji provázeno neochotou. To bylo jednak dáno už pozicí, kterou ke mně zaměstnanci museli zaujímat a jejímž obsahem byla často kontrola a omezování, na druhé straně mé stranění světu odsouzených žen vyplývalo i ze zaměření mého výzkumu, kterým byl primárně subkulturní svět uvězněných žen, proto jsem se jeho řeči učila mnohem ochotněji. Přinášel mi také větší uspokojení a radost.

V prvních rozhovorech, jak se zaměstnanci, tak s odsouzenými, pro mne bylo těžké najít nejen přiměřený jazyk, ale i vhodná témata, pořadí a způsob jejich uvedení do rozhovoru. Moje zkušenosti s životem ve vězení byly do té doby zprostředkované zahraniční literaturou převážně anglo-americké proveniencie, a i když jsem měla jakousi představu, které oblasti chci v rozhovoru mapovat, chyběla mi zpočátku citlivost odhadnout konkrétní podobu cest a slov, které toto mapování povedou. Cítila

jsem se přemožena pocitem závaznosti vězeňským autoritám, které mi neustále zdůrazňovaly specifičnost instituce vězení a výjimečnou vstřícnost, které se mi zde dostává. To mne stavělo do pozice outsidera, vázaného více loajalitou vůči vězeňským autoritám, které svým rozhodnutím dovolily můj vstup, než socioložky maximálně otevřené pozorovanému světu a zejména odsouzeným ženám. Teprve se získanou zkušeností se mi dařilo znovu objevovat lehkost, se kterou jsem zpočátku, ještě ve svých představách, k rozhovorům přistupovala.

Jak jsem již zmínila, mé první návštěvy vězení by se daly popsat i jako jakési „potulování se“ věznicí, kdy si mě jednotliví zaměstnanci přehazovali z kanceláře do kanceláře a já se snažila vstřebat co nejvíce informací. I později, když jsem do věznice jezdila pořizovat rozhovory, jsem kromě samotných výzkumných interview trávila takovým potulováním nemálo času. Pozorovala jsem, co se kolem mne dělo, dávala se do řeči s lidmi, které jsem potkávala, všímala si interakcí a konverzací jiných. Toto toulání nemohlo být ve vězení nikdy aktem zcela spontánním, neboť jsem byla limitována fyzickým či pomyslným dozorem zaměstnanců a spoustou zamčených dveří. Neustálé zamykání dveří a mříží bylo jednou z věcí, které mne jako outsidera ve vězení stále znovu upamatovaly na výjimečnost mého postavení, protože outsider musí vždy chodit v doprovodu někoho, kdo mu dveře odemkne, či žádat o svolení k vypůjčení klíče. To, že bezpečnostní předpisy mohou občas zkomplikovat každodennost i řádným zaměstnancům, ilustruje následující příběh, který vyprávěl zaměstnanec věznice Zdice:

Občas se stane, že se doma zamknu, když vejdu do bytu. V práci jsem si už myslel, že jsem zvyklý na všechno, ale jednou mě zamkl kolega v kanceláři, když odcházel a já jsem byl stále uvnitř. To jsem ještě pochopil, ale když jsem slyšel, jak na těch dveřích z venku plombuje pečeť, tak mě to trochu zneklidnilo (vychovatel, Zdice)

Mé úplně první kontakty s odsouzenými ženami probíhaly právě v rámci toulání se věznicí, kdy jsem se snažila ve vězení účastnit všeho,

co mi bylo zaměstnanci dovoleno nebo v čem mi vyloženě nebránili. Jednu takovou interakci zachycuji ve svém deníku následovně:

S paní Břízovou jdeme na oddělení vyzvednout ženy, které k ní chodí na kroužek arteterapie. Když můjme skupinku odsouzených, které si odvádí jiný vychovatel, paní Břízová říká: „To jsou naše skolačky, dobrý den“. O půl hodiny později mne vede do třídy, ve které se ženy, které nikdy neabsolvovaly povinnou školní docházku, učí číst, psát a počítat. Ve třídě sedí osm žen, které vypracovávají matematické úlohy. Přisedávám si do lavice k jednotlivým ženám, které mne žádají o pomoc s úlohami, které řeší. Po pár minutách je velmi těžké udržet pozornost a konverzaci pouze u matematiky. „Paní máte manžela? Paní jak se jmenujete? Paní vy ste učitelka? Bude amnestie? O čem píšete? Paní vy jste z Brna, koho tam znáte? Já jsem taky z Brna. Jak vám máme říkat? Jste vdaná?“ Snažím se na otázky odpovídat, zároveň ale neustále reflektuji přítomnost učitele v místnosti. Mám strach, že bude později vedením oddělení výkonu trestu tázán na mou participaci na výuce a nechci, aby se domníval, že ji narušuji a zneužívám k vlastním cílům. (terénní poznámky)

Z toho, jak jsem měla při prvních návštěvách možnost vězením procházet, kterými odděleními a kanceláři mi bylo dovoleno jít, jaké mé otázky byly zaměstnanci odpovídány a které byly naopak následovány udivenými pohledy nebo opuštěním místnosti, jsem nabývala dojmu, že mi bylo vězeňskými autoritami ochotně nabízeno instituční jeviště vězení. Jakoby vězení bylo divadlem, kde mi byly na jeviště přistrkovány vhodné reprezentativní figury hrající podle předepsaného scénáře. Hraní dle scénáře a jasně daná pravidla a limity mé účasti byly přitom legitimizovány zvláštním statutem a charakterem celé instituce. Aktéři věděli, že mi prezentují pouze určitou výseč jejich života v instituci, a věděli také, že selektivita, se kterou mi svou zkušenost zprostředkovávají, má své dobré důvody.

Se zvyšující se pozicí v rámci hierarchie uvnitř instituce se opatrnost při skládání mozaiky zvyšovala. Níže postavení zaměstnanci totiž věřili,

že jelikož největší kompetence spočívají v rukou vedení, byla-li jsem jednou vedením připuštěna až k nim, byla má participace na každodennosti instituce již nějakým způsobem požehnána. Pro ilustraci uvádím následující situaci, tak jak jsem ji zaznamenala ve svém terénním deníku:

Zaměstnanci OVT se každý den ve 12.30 scházejí k poradě nad aktuálními problémy toho kterého dne. Při mé první návštěvě vězení se o této poradě dozvídám od speciální pedagožky, která mne na ni zve, přičemž mne ale odkazuje ještě na vedení OVT, neboť ona sama není kompetentní takovou věc rozhodnout. Na můj dotaz, zda bych se mohla porady zúčastnit, mi zástupce vedoucího (po konzultaci s vedoucím) sděluje, že „na to nebudeme napoprvé spěchat“, a že snad příště. O týden později jsem přidělena k paní vychovatelce Břízové, která mi ve 12.25 oznamuje, že „spolu půjdeme na poradu a potom vyzvedneme děvčata na volnočasové aktivity“. Upozorňuji ji na to, že mi poslední nebyla účast povolena, načež paní Břízová telefonuje zástupci vedoucího OVT, aby se ujistila, zda můžeme přijít na poradu společně. Pan Buk ji vyrozumí, že se tentokrát na poradě nebude projednávat nic, co by pro ni mohlo být zajímavé, a že tedy ani její přítomnost není nutná. Při třetí návštěvě věznic je mi poskytnuto zázemí v místnosti, kam se ve 12.25 začnou scházet zaměstnanci OVT. Je zřejmé, že jsem právě v místnosti, kde zmíněné porady probíhají. Jak se místnost zaplňuje, ujasňuji si s vedoucím OVT, že tentokrát zůstat mohu. Poté, co je místnost zcela zaplněna, mne vedoucí najednou přede všemi vyzve, abych přece jen odešla. (terénní poznámky)

Zápis ukazuje jednak selektivní připouštění do zkoumaného prostoru, zároveň také ilustruje veřejnou disciplinaci outsidera, skrze kterou zaměstnanci stvrzují svoji autoritu a kompetence. I když jsem omezení svého pohybu po vězení vnímala ze své pozice socioložky zkoumající subkulturu jako přehnanou opatrnost a neochotu, z jiné perspektivy jsem doporučení, rady i příkazy vězeňské administrativy a vedení chápala a přijímala jako opodstatněná v jejich výkladovém schématu insti-

tuce vězení. Jako vlastní zpětnou reakci na obezřetnost, očekávání a neustálé odhadování mé osoby ze strany zaměstnanců, jsem zažívala pocit, kterému Hammersley a Atkinson (1995) říkají „výzkumníková paranoia“. Nabyla jsem dojmu, že mne zaměstnanci neustále sledují a vzájemně se informují o tom, s kým vedu rozhovor, na co se ptám a jak odpovídám na otázky, které jsou mi kladeny. Velmi úzkostlivě jsem se proto snažila kontrolovat, jakým způsobem zaměstnanci reagují na můj kontakt s odsouzenými. V tom, že jej sledují pozorně, mne utvrzovala například následující situace zachycená v terénním deníku:

Mohla bych s Vámi chvíli mluvit? Když jsme vedly odsouzené na patro a šly jsme přes dvůr, vy musíte jít za odsouzenými. Nikdy nesmíte chodit první, nesmíte chodit jako první. To je kvůli bezpečnosti. Já vím, že to nemusíte vědět, ale já jsem myslela, že to víte a nechtěla bych mít nepříjemnosti. Vy ne, ale já bych je měla. Taky jsem viděla, že Vám paní Ráčková tyká, a že vás obejmula. Na to si dávejte pozor, to kdyby viděl vedoucí, tak by nebyl rád. (paní Tisová, vychovatelka)

Asi při páté návštěvě jsem se odvážila zeptat, zda bych se nemohla ve věznici naobědvat, což mi bylo bez větších komplikací umožněno v části vyhrazené zaměstnancům. Když jsem o několik měsíců později žádala o svolení poobědvat s odsouzenými, paní vychovatelka Břízová mě ani neodkázala k vyšší autoritě, která by za ni v tomto případě rozhodla, ale rovnou konstatovala, že by to bylo nevhodné. Tato situace je symptomatická pro celý kruh vyjednávání hranic mezi tím, co jsem ještě jako outsider mohla a co už bylo příliš. S každým nedovolením něčeho, o co jsem žádala, se mi dostalo expertního vysvětlení zamítnutí a zároveň jsem byla upamatována na všechno, co mi bylo umožněno. Příkladem vyjednávání podmínek je také následující situace s dopisy:

Paní Zita mi nabídla k půjčení dopisy, které si vyměňuje s ženou z jiné věznice. Při další návštěvě mi paní Zita sděluje, že dopisů

je velmi mnoho, místy jsou nečitelné, obsahující pasáže v romštině, takže si začala psát deník, do kterého některé části dopisů přepisuje. Zmiňuji se o tom paní vychovatelce Břízové, která říká, že by to neměl být administrativně žádný problém, že vše ale ještě zkonzultuje s paní ředitelkou. Později upřesňuje, že mi bylo povoleno denníky převzít, ale že s paní Zitou musím sepsat formální soubhlas. O týden později mi paní Zita přináší část deníku se slovy, že toho je ještě více, co by chtěla říct, a že mi to tedy bude nosit průběžně. O přestávce si 15 hustě popsaných listů pročítám, když ke mně přichází paní vychovatelka s otázkou, zda jsem něco od paní Zity převzala. Vysvětluji naši novou dohodu a paní Břízová mne ihned upozorňuje, že opakované předávání a vůbec forma deníku, jsou něco jiného, než na čem jsme se původně dohodly. Za hodinu se za mnou znovu zastavuje s novým stanoviskem paní ředitelky. Ta navrhuje, že Zita celý deník odevzdá až bude kompletní, ředitelka do něj nahlédne, celý jej ofotí, sepíše se předávací formulář a pak jej teprve dostanu já. Lituji, že jsem se kdy paní Břízové o deníku zmiňovala, protože se zdá, že by bylo daleko jednodušší, kdyby mi deník paní Zita poslala domů ve formě dopisů. Tak by jej kromě mě četla jen vychovatelka z oddělení paní Zity, jakožto osoba pověřená cenzurou dopisního styku. Od té doby nepodnikám v této věci žádné formální kroky a po 6 týdnech se s paní Zitou domlouváme na dopisovém řešení, které potom opravdu bez komplikací funguje. (terénní poznámky)

Zmíněná situace je ilustrací toho, co mají na mysli Hammersley a Atkinson, když tvrdí, že vyjednávání vstupu a působnosti ve zkoumaném prostředí je procesem neustálého balancování, okamžitých proher a vítězství, stejně jako permanentním etickým a strategickým zvažováním (1995).

V následující části kapitoly se konkrétněji zaměřím na metodu svého výzkumu. Metodologicky bych jej charakterizovala jako výzkum etnografický, tedy jako výzkum, v němž výzkumník participuje na každodenním životě lidí představujících relevantní populaci pro předmět jeho

výzkumného zájmu, a citlivě sbírá všechna data, která mohou vnést světlo do tématu, který je předmětem jeho zkoumání. Nedílným aspektem etnografického výzkumu je reflexivita, se kterou se výzkumník v terénu pohybuje. Je si vědom toho, že se, byť jen na určitou dobu, stává součástí pozorovaného světa, že je schopen svou přítomnost v tomto světě reflektovat (Hammersley, Atkinson 1995).

Abych učinila svou pozici ve výzkumu více čitelnou pokládám za důležité ozřejmit, co mým textem prostupuje mezi řádky. Perspektiva, ze které jsem k tématům kriminality žen a subkultur ve vězení přistupovala, nemá ambice nárokovat nezaujatost a univerzální platnost. Je zřejmé, že pozice, kterou jsem zaujíkala, byla partikulární, a že mne k ní dovedla má předchozí akademická i každodenní žitá zkušenost. Měla-li bych tuto perspektivu nějak pojmenovat, pak by se snad nevíce hodilo určení kriticky feministická.

Domnívám se, že etnografický výzkum využívající techniky pozorování a kvalitativního rozhovoru je v případě instituce vězení vhodnou výzkumnou strategií hned z několika důvodů. Předmět mého výzkumu a intimnost témat, která se v průběhu rozhovoru otevírala, vylučovaly možnost použití více standardizovaných technik sběru dat. Osobní i literaturou zprostředkovaná zkušenost s výzkumy, které se na toto pole pouštěly s dotazníkem, ukazuje na celou řadu komplikací počínajících už tím, že lidé ve vězení mají s formální písemnou komunikací obvykle problémy, používají vlastní specifický jazyk a stejně tak si „po svém“ překládají výzkumné otázky. Na tuto vzájemnou jinakost střetávajících se světů je třeba se adaptovat a pozvolna se v ní učit pohybovat, aby mohlo dojít k porozumění, které výzkumníkovi umožní získaná data smysluplně interpretovat. Tím nechci říci, že se kvantitativní techniky v kontextu vězení nepoužívaly a nepoužívají. Jejich výhoda spočívá zejména v tom, že umožňují oslovení výrazně širší populace respondentů. Tyto techniky jsou zároveň přijatelnější i pro vězeňskou administrativu, již poměrně snadno kontrolovatelné vyplňování dotazníků ztěžuje život méně než faktická a stoprocentní přítomnost výzkumníka. Kromě již zmíněných limitů kvantitativních technik jsou však nevýhodné i vzhle-

dem k opatrnosti a podezřívavosti odsouzených při sdělování osobních informací, a to obzvláště při jejich sdílení formální cestou. Lidé ve vězení jsou si vědomi nejen svých povinností, ale také svých práv a vědí, že k vyplňování dotazníků, které nejsou přímo součástí vězeňské administrativy, nemohou být nuceni. To vede k tomu, že buď nespolupracují vůbec, nebo svými odpověďmi záměrně nabourávají plánovaný rámec tazání tím, že matou nebo parodují. Ilustrací limitů kvantitativního šetření v terénu vězení je následující podkapitola ze závěrů dotazníkového šetření Helsinského výboru:

Sex ve věznicích

Na otázku, zda je možné mít ve věznici sex, odpovědělo pět respondentů. Tři uvedli, že je to možné, dva byli názoru opačného. Nikdo nesdělil, kdo jej může zprostředkovat. (Český helsinský výbor 2003: 61)

Aby byli lidé ve vězení (ale nejen oni) ochotni sdílet osobní informace, které je určitým způsobem odhalují, musí mít pocit, že se o jejich názory někdo skutečně zajímá, že je nechce využít nebo zneužít pro vlastní cíle, že tomu, na co se jich druhý ptá, rozumějí, a že to má nějaký smysl. Teprve potom je možné získat validní informace. Na druhé straně, nevýhoda kvalitativního výzkumu spočívá v jeho kvantitativně omezeném rozsahu, jenž problematizuje možnost generalizace na širší populaci. Výsledky mého etnografického pozorování tak vypovídají zejména o životním světě mých respondentek a nejsou zobecnitelné na populaci všech žen ve vězení; přesto si však troufám tvrdit, že ve zbývajících dvou ženských věznicích by byly základní rysy subkultur velmi podobné těm z Podlesí.

Participace na každodenním chodu věznice mohla být v mém případě vždy jen částečná a selektivní. Zmiňovaná americká kriminoložka Barbara Owen, která uskutečnila v devadesátých letech etnografický výzkum ve vězení pro ženy, v něm označila svoji metodu jako kvazi-etnografii, čímž chtěla vyjádřit rozdíl oproti etnografickému pozorování. Jádrem rozdílu přitom spočívá v nemožnosti plného splynutí se zkou-

maným prostředím. Ponoření se do pozorovaného/zkoumaného světa není v případě totální instituce jen otázkou (ne)obratnosti, s jakou je výzkumník schopen se v novém prostředí pohybovat; instituce vězení staví samotnou svou strukturou a principy, na kterých je založena, před takovéto splnutí jasně překážky.

V prostředí, jehož úkolem je zvládat potřeby mnoha jedinců na omezeném místě, se striktně vymezenými prostředky a dle formálních pravidel, v prostředí, které každou jedinečnost či výjimečnost spíše eliminuje než podporuje, protože každá odchylka činí kolos vězení méně stabilním a hůře kontrolovatelným, musí přítomnost výzkumníka nutně vzbudit pozornost. Jeho jinakost je neustále konfrontována s jinakostí, kterou pro něj naopak představuje – pro sebe samo samozřejmé – vězení. Moje životní zkušenost, tak odlišná od životních trajektorií uvězněných žen, všechno to, co jsem do té doby považovala za samozřejmé, se zpočátku odráželo od vězeňských zdí a vracelo zpět ke mně najednou nevhodné, směšné a cizí. Tak jako jsem byla jiná ve vězení, cítila jsem se jiná, i když jsem z něj vycházela. Výzkumný svět vězení se mísil s mým každodenním životem a zkušeností tvořice tak jeden druhému referenční rámec.

Etnografická práce ve vězení tvarovala mé zvyky a i v jiných aspektech, které s prostředím vězení přímo nesouvisely. Jedna z rad Rolanda Girtlera zní: „Musíš mít dobrou tělesnou kondici, aby ses cítil dobře na poli, v zakouřených krčmách, v kostele, v luxusních restauracích, na zaprášených ulicích a také všude jinde. K tomu patří schopnost kdykoli jíst, pít a spát“ (2001). Během spolupráce na projektu promítání dokumentárních filmů ve věznicích jsem nabyla zkušenosti, že zatímco vazební věznice bývají často umístěny v samotném středu větších měst a jsou lehce dostupné městskou hromadnou dopravou, věznice pro výkon trestu se nacházejí spíše na místech odlehlých, kam je mnohdy těžké se dopravit pomocí prostředků hromadné dopravy. Věznice v Podlesí stojí na kopci na kraji města, 30 minut chůze od vlakového nádraží. Při telefonickém sjednávání první návštěvy jsem se ptala, zda k věznici z nádraží jede hromadná doprava, a tato neznalost stvrdila ještě před mým příjezdem můj status naprostého laika. Dlouhé cesty vlakem a brzké ranní vstávání

mě také naučily bez problémů usnout ve vlaku či autobuse a nabrat tak potřebné síly. Mastná hospodská jídla v levnějších restauracích byla už před mým výzkumem ve vězení součástí mého studentského stravovacího habitu. Na cestách z vězení jsem si ale zvykla jíst buď sama v místních restauracích a pořizovat při tom doplňující terénní poznámky, nebo ve vězení rychle polykat porce jídla v zaměstnaneckých jídelnách, abych tak stačila tempu svých průvodců a strážců. Protože jsem ve vězení byla, co se týče jídla, většinou v pozici závislosti na zaměstnancích, kteří mi nabízeli kávu nebo zakoupení stravenky na oběd, oceňovala jsem ty výjimečné situace, kdy jsem mohla něco nabídnout sama. Při jednom rozhovoru jsem tak respondentce nabídla minerálku, kterou jsem sama pila z lahve. Než jsem stačila navrhnout, že dojdu pro sklenici, upila z ní paní Věra s velkým požitkem několika rychlými hlty půl litru.

Celkem jsem ve vězení uskutečnila 18 výzkumných rozhovorů s 15 odsouzenými ženami.³¹ Zpočátku jsem ženy pro rozhovor vybírala na základě svých prvních tří návštěv, tak jak jsem měla možnost některé z nich poznat při volnočasových aktivitách. Při výběru respondentek mi vycházeli vstříc také zaměstnanci věznice tím, že jsem mohla specifikovat některé sociodemografické charakteristiky (trestný čin, délku trestu, věk), a oni mi potom vytipovali ženu, kterou jsem mohla požádat o rozhovor. Tato spolupráce se v průběhu mého působení ve vězení stále zdokonalovala a mé vztahy s některými zaměstnanci (hlavně z řad vychovatelek) občas překračovaly formálně vymezený rámec. Právě v té době jsem však vězení jako výzkumnice opouštěla. V některých případech mne odsouzené ženy odkazovaly na své známé, kamarádky či přítelkyně nebo mě k nim mimoděk navedly tím, že je zmiňovaly v rozhovoru. Některé ženy měly v mém výzkumu zvláštní postavení a staly se tzv. informantkami. Klíčovou informantkou byla paní Zita, která se se

31 K obvyklé praxi zveřejnění kvalitativního výzkumu patří přiložení seznamu všech respondentů s jejich sociodemografickými charakteristikami. Vzhledem k výjimečnosti zkoumaného prostředí jsem se v zájmu ochrany soukromí jednotlivých žen rozhodla, že čtenáři takový seznam neposkytnu, a doufám, že mé rozhodnutí pochopí.

mnou k rozhovoru sešla několikrát a při třetím rozhovoru mí nabídla zapůjčení již zmíněných dopisů.

Na začátku každého rozhovoru jsem respondentce vysvětlila svůj výzkumnický status ve vězení a spojení s vysokou školou v Brně a vždy jsem také připomněla možnost rozhovor odmítnout. Respondentky se pak obvykle začaly ptát více, přičemž jejich otázky odhalovaly pocíťovanou averzi k novinářům. Při pozdějších rozhovorech jsem tento fakt zapracovávala do samotné rétoriky představování tím, že jsem se od této profese sama distancovala. Používala jsem jasné a jednoduché formule, které se každým dalším rozhovorem stávaly ve své srozumitelnosti pro respondentky uchopitelnější. Přesto jsem se v příbězích, které o mně jednotlivé ženy vyprávěly, jiným ženám stávala režisérkou, studentkou připravující se k maturitě, budoucí zaměstnankyní nebo již zmíněnou dcerou vychovatelky. Asi nejvíce mi v paměti utkvěla glosa paní Jitky, která na chodbě jiné ženě, na otázku, co ve vězení dělám, řekla, že jsem vyučená. Jakkoli jsem se na první poslech nad tímto označením pozastavila, když jsem si na něj vzpomínala později, uvědomila jsem si, jak je výstižné. Přála bych si, abych o sobě jednou mohla říct, že jsem vyučená sociologickému řemeslu a že je dovedu uplatnit při interpretaci světa, který mě obklopuje.

Výzkum ve vězení sebou nese celou řadu etických otázek a problémů, které souvisejí s faktem, že obyvatelé věznic představují často mnohonásobně znevýhodněnou populaci. I když participace na výzkumných rozhovorech byla vždy dobrovolným aktem, v kontextu vězení je každá dobrá vůle obklopena nedobrovolností pobytu, který ji přeznačuje. Jeliťkož jsem ve vězení takřka neustále (kromě času, ve kterém probíhaly rozhovory s odsouzenými) byla provázena zaměstnanci, stávala jsem se nechtěně součástí zaměstnaneckého pohledu a dohledu. Při provádění po jednotlivých odděleních a pokojích odsouzených, které jsem zažila v mužských i ženských věznicích, jsem litovala, že jsem o takové seznámení s vězením kdy požádala, neboť bezostyšnost našeho vpádu do soukromí odsouzených žen a mužů mi byla velmi nepříjemná. Tyto situace vystihují výrazný rys vězeňského prostoru, o kterém se budu více zmi-

ňovat později: takřka naprostou absenci prostoru zákulisí. I když jsem se snažila v těchto situacích udržovat od zaměstnanců odstup, moje snaha vyznívala často trapně a leckdy měla i opačný účinek, než jsem zamýšlela.

Samotné výzkumné rozhovory se řídily metodou nestandardizovaného rozhovoru, který mapoval zejména vězeňskou každodennost spletenou ze vztahů utvářejících vězeňskou subkulturu. Po vzájemném představení začínal rozhovor tím, že jsem respondentku vybidla, aby popsala svůj obvyklý den ve vězení. Některé ženy začaly vyprávění samy už v průběhu mého představování, a to nejčastěji buď tím, že si na něco ve vězení stěžovaly, nebo tím, že kritizovaly obraz, který o lidech za mřížemi vytvářejí masová média. Některé ženy kladly na začátku otázky mně (kde bydlím, kolik mám dětí, jestli mám manžela), a poté odpovídaly na stejné otázky samy. Záměrně jsem se žen hned v úvodu neptala na trestný čin, neboť jsem se domnívala, že bych tak vychýlila, již tak asymetrickou, osu našich statusových pozic. V některých případech jsme se tématu spáchaného trestného činu vyhnuly úplně. Výzkumné rozhovory trvaly od 40 do 120 minut, podle toho, jak se nám s respondentkami dařilo vytvářet a udržovat konverzační partnerství.³² Některé respondentky byly sociálně a komunikačně natolik obratné, že chvílemi nebylo jasné, kdo je pro koho zkoumaným světem. Takové zmatení a propletení rolí bylo vždy cenným a potřebným připomenutím nutnosti zachovávat úctu ke světu, který se mi otevíral. Samotný průběh rozhovoru se více

32 Muž odsouzený k dlouhému trestu v jedné z našich nejtěžších věznic mne ve snaze o konverzační soulad několikanásobně předčil, a uváděl mne skoro v úžas tím, že mi posílal dvakrát týdně velmi dlouhé dopisy, ve kterých tři čtvrtiny prostoru zabíraly přepisy mých dopisů, jež respondent jednovětně glosoval jako „no to je dobrý“, „to je supr“. Dalo by se říci, že v jeho případě šlo o velmi důkladné uplatnění konverzační techniky zrcadlení. Musím také dodat, že pro mne jako výzkumnici nebyl jeho přístup nejvhodnější, protože jsem se skrze jeho dopisy dozvíдалa více o sobě než o něm či o životě ve vězení. Pan Karel svými obsáhlými dopisy nabízel spoustu zajímavého výzkumného materiálu, který jsem však vzhledem k tomu, že jsem se zaměřila na ženskou věznici, nemohla využít.

blížil něčemu, co Vladimír Andrlé pojmenoval jako „vytváření komunikačního společenství, vzájemné usměrňování se a šití rozhovoru na míru ve zcela specifickém a neopakovatelném kontextu“ (Andrlé, příspěvek na Biokonferenci). V průběhu rozhovorů se mi vybavovala některá z příkázání terénního výzkumu, tak jak je uvádí Girtler, když vysvětluje své pojetí pro-epického rozhovoru: „[...] nesmíš své respondenty považovat za pouhé dodavatele dat. Hovoř s nimi tak, aby se cítili poctěni a váženi. Musíš se sám považovat za důstojného člověka a nenechat si nic vnutit a sám se také nevnucovat. [...] Pamatuji, že nejsi soudce ale svědek“ (2001).

Rozhovory probíhaly většinou individuálně, pouze ve dvou případech se shodou okolností vyvinula situace tak, že jsem v reakci na vyslovené přání interviewovala dvě ženy zároveň.

Rozhovory probíhaly v budově vyhrazené pro volnočasové aktivity, kam byly v 9 hodin dopoledne a v jednu hodinu odpoledne ženy přiváděny, aby se účastnily aktivit, které se zavázaly plnit v programu zacházení.³³ Některé rozhovory probíhaly v místnosti vyhrazené pro kurz manikúry a pedikúry (byla-li volná) nebo v místnosti psychoterapeutické. Občas se stalo, že do místnosti nahlédl vychovatel, vychovatelka, v některých případech i dozorce, náměstek věznice a paní ředitelka. I když jsem tyto návštěvy vnímala jako přehnanou kontrolu, opět teprve zpětně jsem ocenila jaké důvěry se mi ve věznici dostávalo. Jak jsem již zmínila v úvodu, v roce 2005 jsem prováděla obdobný výzkum v mužské věznici, kde jsem polovinu výzkumných rozhovorů s odsouzenými muži musela vést v kanceláři vedoucí oddělení výkonu trestu za jejího velmi zaneprázdněného úřadování provázeného telefonováním, kopírováním, psaním na počítači a vyřizováním nejrůznějších záležitostí s jinými zaměstnanci. Důvodem byla opět formální pravidla této instituce a smlouva, kterou jsem písemně uzavřela s ředitelem věznice, ve které jasně stálo, že rozhovory budou probíhat za přítomnosti některého ze zaměstnanců. Protože byli zaměstnanci pověřeni i jinými úkoly

33 Program zacházení vysvětlují podrobněji v páté kapitole.

než dohlížet na mé rozhovory, odehrávaly se rozhovory v průběhu a za přítomnosti výkonu jejich každodenní práce.

Vedení věznice Podlesí mi nepovolilo nahrávat rozhovory na diktafon, a proto jsem pořizovala ruční zápisky v průběhu rozhovoru. Než jsem otevřela poznámkový blok, vždy jsem se žen ptala, zda jim to nevádí. Když jsem cítila, že mé psaní narušuje rozhovor nebo mou pozornost a soustředění, na psaní jsem rezignovala a rozhovor zaznamenávala až poté, co naše konverzační interakce skončila. V některých částech rozhovoru respondentky, buď přímo, nebo tím, že přestaly mluvit, dávaly najevo svou nevoli k tomu, že jsem si v té chvíli dělala písemné poznámky, ačkoli s nimi na počátku souhlasily. Proto se domnívám, že i v případě, kdy by mi vedením bylo dovoleno rozhovory nahrávat na diktafon, ukázala by se tato technika zaznamenávání nakonec jako nepoužitelná.

K rozhovorům jsem se vracela i při zpáteční cestě vlakem do Brna, během níž jsem podrobněji poznámkovala vše, na co jsem byla schopna si z návštěvy vzpomenout. Doma jsem potom ručně psané přepisy a zápisky přepisovala do počítače a zaváděla do programu Atlas/ti, jehož prostřednictvím jsem je později analyzovala.

Kdybych měla reflexivně zdůvodnit postup interpretace výsledků (prezentaci dat) označila bych jej s pomocí konceptu Clifforda Geertze (2000) jako hustý popis. Snažila jsem třídit různé interpretační rámce, ve kterých dochází k produkci, vnímání a interpretování jednání. Tyto interpretace jsem systematizovala opírajíc se o již existující konceptualizace a teorie, kterým jsem, opět dbaje Geertzových tezí, doufejme, nestála pohodlně na ramenou, ale které jsem podrobovala vlastní kritické reflexi.

Závěr této metodologické kapitoly bych ráda věnovala ukončení terénního výzkumu a procesu opouštění instituce vězení jako zkoumaného pole. Když mi bylo vězeňskými autoritami zdvořile naznačeno, že přišel čas výzkum ukončit, těžko jsem se smiřovala s myšlenkou, že se do této věznice možná už nikdy nepodívám, a že i kdybych se sem později přece jen vrátila, některé ženy už nevidím. Při své poslední návštěvě jsem proto některé ženy požádala, zda by si se mnou nedopisovaly. Tento způsob komunikace se později velmi osvědčil, a umožnil mi „dovypyání“

se na některá témata. Zde je vhodné připomenout, že dopisování je ve vězení velmi autentickým způsobem komunikace, neboť této činnosti odsouzení věnují podstatnou část svého volného času. K dopisům upínají lidé ve vězení své naděje a touhy, dopisy jsou také něčím, co ve vězení pomáhá „zabít“ čas a překonat každodenní nudu.³⁴

Po překonání počátečních administrativních obtíží, spolu se zpevňující se pūdou pod nohama korunovanou velice otevřenými vyznáními některých žen, jsem se občas přistihovala s opojným pocitem, že se mi daří něco opravdu vyjimečného, že mám možnost nahlédnout do něčeho, co zůstává běžnému pohledu skryto. Důležitější než respekt k poznávanému světu a jeho pravidlům nebo úcta k tomu, že zde se svým poznámkovým blokem smím být, se stalo sebestředné potěšení z toho, že jsem to byla právě já, komu se to podařilo, že to, co mi následně vznikalo pod rukama je mým dílem – výsledkem mé šikovnosti a sociologické imaginace. Tento pocit jsem si pro sebe pojmenovala pýchou výzkumnice. Vyváděly mne z něj nejlépe situace, které mi připomněly, že jsem v prostředí vězení jen outsiderem, který nejenže nedisponuje žitou každodenní zkušeností, ale nerozumí ani interpretacím „domorodých“ aktérů, natož aby mohl jejich interpretace opatřovat interpretacemi vlastními. Tak tomu bylo například v situacích, kdy mne obklopol hlouček žen, které mezi sebou i na mě mluvily romsky a smály se tomu, že jim nerozumím, nebo když ženy používaly ve vyprávěních slova, kterým jsem nerozuměla a která byla patrně vězeňským slangem, jehož neznalost jsem se hlavně ze začátku styděla dát najevo. V konfrontaci obou výše zmíněných pocitů jsem nacházela rovnováhu přiměřeného sebevědomí a úcty k objeovanému.

34 Ilustrací nudy a nečinnosti ve vězení je už dříve zmiňovaný muž, se kterým jsem si dopisovala. Po prvních čtyřech měsících našeho dopisování začalo zhruba tři čtvrtiny jeho dopisů zabírat opakování a sumarizování dopisů mých (viz dříve zmíněná poznámka). Na tomto příkladu jsem si plně uvědomila stereotyp a rutinu každodennosti ve vězení, která v „domorodci“ vyvolává dojem, že se zde nic neděje a není tedy o čem psát. Pan Karel mne patrně po určitém čase nechtěl nudit popisováním vězeňské nudy a opakoval to, co se mu v mých dopisech jevilo jako „akční“.

V dubnu roku 2003 mne paní vychovatelka Břízová pro dohodnutí dalších návštěv odkázala na náměstkyni věznice pana Bambuse. Ten mi po telefonu oznámil, že se při další návštěvě musíme sejít osobně, a ať se pomalu připravuji na to, že to bude jedna z návštěv posledních. „*Vy nám teď dáte na chvíli pokoj, ale není vyloučeno, že se za několik let zase na něčem domluvíme*“ (pan Bambus). Pan Bambus byl vždy velmi korektní a v rozhovoru formálně přívětivý. Reprezentoval typ komunikace, se kterým jsem se ve vězení setkávala častěji: nebylo možné s ním vést diskusi, jeho názory však vzhledem k jeho pozici ve vězeňské hierarchii měly vždy rozhodující platnost. Taková rozhodnutí měla výrazný vliv na podobu realizace mého výzkumu včetně jeho ukončení.

Poté, co se se mnou pan Bambus za celé vězení oficiálně rozloučil, jsme se ve vězení setkali ještě jednou, když ho speciální pedagožka zavolala k prohlédnutí obsahu tašek, ve kterých jsem ženám na rozloučenou přinesla sladkosti, kávu a cigarety jako poděkování. Tato interakce byla střetem oboustranných nevyslovených ale zřejmých antipatií. Pan Bambus předání tašek nakonec povolil, způsob jakým to učinil, však opět představoval veřejnou disciplinaci a usměrnění mé osoby. Rozčilení, které jsem po odchodu pana Bambuse neovládla a dala je najevo před speciální pedagožkou, vedlo k bezprostřednímu rozhovoru s touto ženou o vhodnosti či nevhodnosti dárků ve vězení. Tento rozhovor mě přivedl k přehodnocení situace a své počínání jsem zpětně vnímala jako etickou chybu, protože jsem skrze darované věci mohla, více než skrze rozhovor, zasáhnout do každodenního života žen tím, že jsem některým z nich dala zboží, které i když nebylo ve věznici zakázáno, bylo velmi nadstandardní. To pak majitelku mohlo postavit do výjimečné situace, která nemusela být vždy zvládnuta k vlastní spokojenosti a prospěchu. Ženy, které nebyly komunikačně zdatné, a ženy v pozici vězeňských outsiderek, se tak díky mým dárkům mohly patrně stát i objekty vydírání.

Zmínovanému panu Bambusovi věnuji v této části práce pozornost proto, že jsem si skrze naši vzájemnou interakci měla možnost znovu uvědomit, jak jsem v daném tématu emočně angažovaná, a že nejsem vždy schopna tento stav reflektovat. Příznáním mé zaujatosti

budiž jméno, které jsem pro něj v knize zvolila. Pan Bambus ztělesňoval to, co mne ve vězení nejvíce provokovalo, vše to, s čím jsem měla v akademickém (tedy kritice a diskusi otevřeném) prostředí jen velmi malou zkušenost.

Moje úplně poslední návštěva v Podlesí už nebyla výzkumnická, ale odehrála se v rámci promítání dokumentů Společnosti Člověk v tísni. Poslední rozloučení s ženami proběhlo na chodbě v momentě, kdy paní vychovatelka Habrová odváděla ženy po odpoledních volnočasových aktivitách zpět na oddělení. Ve chvíli, kdy odemykala katr³⁵, mne několik žen obklopilo se slovy: „*Paní Habrová nemohly bysme Katku doprovodit na nádraží? Proč ne? Dneska jsme ale byly dobrá parta, že jo?*”

35 Slangový výraz pro zamřížované zamykatelné dveře oddělující jednotlivá oddělení.

5 Vězeňská subkultura jako reorganizace nabízeného

V této kapitole představím subkulturu jako síť vztahů utvářenou v kontextu totální a genderované instituce a jako strukturu, která je primárně budována a reprodukována sociálními aktérkami z řad odsouzených. Kapitola je členěna do tří částí, z nichž první se věnuje tzv. neformální ekonomice ve vězení. Oním nabízeným v názvu kapitoly je zde majetek, zboží a služby, které jsou lidmi ve vězení spravovány, směňovány a zmnožovány. Ve zbývajících dvou částech se analyticky přesouvám k reorganizaci formálně plánovaného času a aktivit a zabývám se v nich tím, jak si odsouzené ženy takzvaně šijí na míru uniformní a institucí předeepsané volnočasové a rekvalifikačně pracovní programy.

5.1 Vězeňský černý trh

Při poslední návštěvě vězení mám sebou balíček věcí, který chci později předat některým ženám jako poděkování a rozloučení. V průběhu rozhovoru s paní Pavlou se spontánně rozhodnu dát jí z něj jedno balení kávy. Paní Pavla je velice překvapena, jediným pohybem zastrčí kávu pod košili na prsa a komentuje to slovy „ježíš vy ste odvážná“. Z její reakce je mi jasné, že dělám něco nedovoleného. Paní Pavla okamžitě utíká pryč z místnosti, se slovy, že se hned vrátí. Později se ptám, co dělala, a ona vysvětluje: „Někomu sem to zatím

dala a pak si to vezmu.³⁶ Mohli by mě kontrolovat, protože ví, že jsem s váma mluvila, ale dala jsem to někomu, koho kontrolovat určitě nebudou.“ (terénní poznámky)

Paní Pavla pohotově vyhodnotila vzniklou situaci a zachovala se tak, aby jí nakonec přinesla užitek. Narozdíl ode mne byla také schopna odhadnout případná rizika a zvážit možnost, že by mohla být zastavena někým ze zaměstnanců. Situace pro ni byla pravděpodobně stejně samozřejmá jako pro její spolupracující partnerku, takže jim k vzájemné dohodě stačilo jen pár minut, ve kterých se „obchod“ uzavřel. Nepochybují o tom, že kdyby Pavla na cestě k předání nedovolené zásilky potkala někoho ze zaměstnanců, umně by splnila očekávanou roli odsouzené, která si pouze odskočila mezi volnočasovými aktivitami zakouřit. Riziko se však rozhodla minimalizovat tím, že balíček k přenesení na oddělení předala jiné ženě.

Jinou situací, která naznačuje existenci vězeňské neformální ekonomiky, je situace následující:

Nabízím paní Lence při rozhovoru čokoládu, abychom ji spolu snědly.³⁷ Odmítá se slovy, že má žvýkačku. Při opakované nabídce řekne, že ano, ale že až napotom a zastrčí si ji do kapsy u košile. Pokračujeme

36 Rozhovor probíhal v psychoterapeutické místnosti a paní Pavla z ní vyběhla patrně do některé z jiných učeben, kde zrovna probíhaly volnočasové aktivity, a kávu tam předala některé z žen.

37 Od začátku jsem se, po četných komentářích zaměstnanců, snažila učinit průběh samotných rozhovorů co nejvíce transparentní. To znamená nic za něj ženám nenabízet, abych tak předešla zostřenému dohledu vedení instituce a také případné žárlivosti mezi jednotlivými ženami, i samotnému faktu, že budou k rozhovorům motivovány na základě nabídnuté odměny. Vzhledem k tomu, že se však tentokrát jednalo o mou poslední návštěvu vězení a ukončení výzkumu nebylo mým rozhodnutím, některá pravidla, která jsem si pro sebe dříve stanovila, jsem při poslední návštěvě porušila. Zpětně, s odstupem dvou let, nejsem už o správnosti svého počínání stoprocentně přesvědčena.

v rozhovoru, ale za pět minut si paní Lenka sáhne zpět do kapsy a čokoládu mi vrátí, se slovy – „snězte si to sama, ta blondýna je moc zvědavá“ (myslí tím vychovatelku). (terénní poznámky)

Paní Lenka pravděpodobně zvažila, že směnná hodnota nabízené čokolády převyší uspokojení z momentálního požitku jednorázové konzumace. Zároveň však i ona předjímalala možné komplikace, které by mohla představovat vychovatelka, která by u ní čokoládu při cestě zpět na pokoj mohla najít, a tak se nakonec rozhodla, že si čokoládu neodnese.

Obě uvedené situace otevírají téma vězeňských subkultur, protože odkazují k aktivnímu přeznačování totálního prostoru vězení. Ve třetí kapitole jsem subkulturu charakterizovala jako sadu praktik a norem opírajících se o některé společné hodnoty, jejichž vzájemná interakce vytváří specifické překódování totálního prostoru vězení. Jakmile toto přeznačení překročí osamocenosť individuálního aktu a stane se kolektivním vzorcem, můžeme mluvit o subkulturě. První zápis z terénního deníku, který uvádím v této kapitole, naznačuje existenci neformální vězeňské ekonomiky, kterou někteří autoři považují za jednu ze základních subkulturních struktur formujících se ve vězení, zahrnující v sobě produkci, distribuci, konzumaci nebo užívání zboží a služeb (Davidson 1974). Vedle černého trhu se budu v této kapitole zabývat ještě volnočasovými aktivitami, které jak na rovině vedením plánovaných kroužků, tak jako spontánně vzniklé činnosti, umožňují uchopit některé důležité rysy vězeňské subkultury. Třetí a poslední část této kapitoly se věnuje rekvalifikaci a práci, které samy o sobě nejsou subkulturními praktikami, ale právě nedostatečnost těchto programů vytváří pro vznik a rozvíjení neformálních mikrosvětů vhodné podmínky. Členění do tří analytických polí umožňuje postihnout rovinu reorganizace materiálního zajištění (černý trh) a rovinu reorganizace programem daných a plánovaných činností (volnočasové aktivity a práce). Zatímco v první rovině zaměstnanci vymezují rámec přeznačovanému spíše restriktivně tím, co uvidí, zaslechnou, zachytí, zkontrolují, postihnou nebo dovolí, v druhé rovině

se na charakteru volnočasového nebo pracovního programu z velké části sami podílejí tím, že jej pro odsouzené organizují a tedy vlastně také prekolonizují svými očekáváními a zájmy, které jsou mimo jiné také specificky stereotypně genderovány. Nazvala-li jsem tuto kapitulu Vězeňská subkultura jako reorganizace nabízeného, pokouším se o interpretaci vězeňské subkultury skrze zvýznamnění způsobů, jakými jsou v jejím rámci přetransformovávány vymezené prostory, strukturován autoritou plánovaný čas a přetvářeny unifikované a společně sdílené předměty.

Označením vězeňská ekonomika neodkazuji k ekonomice vězení, jako k oficiálnímu hospodaření s penězi, zbožím a službami, tak jak jsou plánovány hierarchizovanou sítí vězeňských autorit. Ty mne budou zajímat pouze do té míry, do jaké vymezují pole působnosti neformální ekonomice.

Praktiky černého trhu, spočívající na dohodě a sdíleném vědění a řídicí se určitými nepsanými pravidly, probíhají povětšinou utajeně, přičemž i v této skrytosti lze vyzorovat jisté pravidelnosti, které pak právě svým potenciálem být opakovány a napodobovány vytvářejí jednu z dimenzí vězeňské subkultury – vězeňskou ekonomiku neboli vězeňský černý trh. Ještě než přistoupím k analýze vězeňské ekonomiky, považuji za důležité tematizovat specifičnost kontextu vězení, které ze své podstaty hodnotu věcí a služeb, tak jak jsme na ně zvyklí z venkovního světa, relativizuje.

Ve vězení, stejně jako v jiných typech totálních institucí, může člověk vlastnit jen málo jedinečných či neopakovatelných předmětů, které by si mohl uchovat pouze pro svou vlastní potřebu. Většinu toho, co je zde k dispozici, mohou užívat a vlastnit i jiní lidé, vše je univerzální a podobné. V totální instituci nabývají zdánlivě obyčejné věci nebývalé hodnoty. Předměty bez praktického užítku získávají cenu díky své výjimečnosti, ale i jako reprezentace světa mimo prostor vězení. Příkladem takové obyčejné cennosti by mohla být například fotografie netypického místa. Jedna žena mi pyšně vyprávěla o fotografii Niagarských vodopádů, kterou má vystavenou v pokoji, fotografii místa, kde nikdy sama nebyla, a kterou dostala do vězení poštou. Ve vězení mají velikou cenu

i staré noviny a časopisy. Čas mezi zadržením a propuštěním, tedy čas ve vězení, se odvíjí na základě jiných zákonitostí. „Kriminál jako tlustá fúrie s pravidelnou menstruací den co den zívá, pořávává, jí a kácí se ve stejnou dobu“ (Sarrazinová 2003: 84). Vězení si žije životem svých vlastních osudů a příběhů a informace zvenčí do něj pronikají pouze omezeně. Neztrácejí na hodnotě ani s časovým odstupem, neboť nejsou příležitosti, aby je zaplavovaly informace novější a aktuálnější. Věci a služby, které se svobodnému člověku mohou jevit jako bezcenné, získávají specifičností a uzavřeností typickou pro vězení cenu a stávají se potenciálním zbožím vězeňské ekonomiky.

Předměty, které se nedají ve vězení snadno obstarat, jsou vynalézavě vyráběny z nejrůznějších surovin a materiálů, jež jsou zrovna po ruce. Klasickými příklady známými spíše z populární literatury či filmu jsou například šachové figurky uhnětené z chleba, krabička na šperky splená ze sirek či káva připravovaná na žebrech radiátoru. Ilustraci praktik z dnešního vězení nabízí vynález umožňující zlepšení vězeňské stravy.

Nosíme si jídlo z kuchyně na barák. To byste koukala, pod vestičkama v sáčku na příbor. Proto nosíme na oběd ty vesty. Třeba, když je kuře, tak si to pak vezmem na barák a uděláme si to, jak to máme rády, na cibulce, na česneku. V jídelně to dělají jen vařený, takový neslaný nemastný. Kde vezmeme česnek a cibulku? No, to ukradnem v kuchyni při službě. – To ale musí brozně vonět, ne? – To už máme taky vychytaný, kdy bengá³⁸ chodí, a děláme to v těch mezerách. A když nás chytnou, jak s tím jídlem jdeme z oběda, tak se nic nestane, jenom to někdy musíme vyhodit. (paní Zita)

Obvyklé kuchyňské střídme kořeněné jídlo je tak přeměněno ve specialitu, dochucenou podle vlastního přání. Výjimečnost celé záležitosti spočívá také v tom, že jídlo ženy nemusí zkonzumovat ve vězeňské jídelně pod dohledem strážce ve vymezených 20 minutách, ale mohou je

38 Slangový výraz pro vězeňské dozorce.

sníst na svém oddělení a samy rozhodnout, jestli se o ně podělí a s kým. Z rutinně připraveného přidělu, který je třeba v přesně plánovaném harmonogramu celé mašinerie pouze pasivně zkonsumovat, se stává majetek nebo zboží, něco co mohou ženy kreativně spoluvytvořit a aktivně rozhodnout o tom, jak a kde s ním potom naloží.

Jiný příklad vězeňského vynálezu uvádí ve svém románu už jmenovaná francouzská spisovatelka Sarrazinová, když popisuje jakým způsobem lze ve vězení vyrobit alkoholický nápoj, jestliže se podaří při návštěvě vězeňského lékaře ukrást lahvičku lihu: „[...] mizerný devadesátiprocentní líh stačí smíchat s cukrem a nakrouhaným jablkem, týden ho nechat odstát a pro naše vyprahlé chuťové pohárky je tu hnedle výživný pseudokoňak“ (Sarrazinová 2003: 35). V českých věznicích se připravuje nápoj někde nazývaný jako kvak, který vzniká naložením chleba do sladké vody. Největším problémem při jeho výrobě není sehnat potřebné suroviny, ale skrýt jej (často ve velkém objemu) před zaměstnanci.

Cenností jsou ve vězení i obyčejné baterky, a proto je nutné jejich sílu maximálně zužitkovat. Mezi vězeňské „vychytávky“ patří i nápady, které umožňují šetrné hospodaření s vězeňskými cennostmi.

[...] když máme slabé baterky do rádia, tak baterky povaříme, potom je schladíme studenou vodou a pak jednu o druhou naboucháme a je to. Opravdu to funguje. Mé seznámení s novou vychovatelkou bylo právě přes baterky. Vařila jsem je a zapomněla jsem na ně. Vzpomněla jsem si na ně až na jídelně. Rychle jsem přiběhla zpátky, ale pozdě. Všude dým a smrad. Z mojich 4 baterek zbyla 1, ostatní bouchly. Musela jsem se hlásit u paní vychovatelky. [...] řekla mi, že mám kliku, že jsem se přiznala a že mám zákaz vařit baterky nebo že dostanu na zadek. (paní Zita, deníky)

Některé věznice v USA nejen umožňují odsouzeným vyrábět předměty, ale povolují také prodej těchto výrobků. Odsouzení tak mohou ve vězeňské kantýně nakoupit umělecké potřeby a své výrobky pak nabídnout dárkovému obchodu, kde nakupují odsouzení, návštěvy i zaměst-

nanci. V Podlesí ženy sice v rámci volnočasových aktivit vyráběly předměty, které měly užitnou nebo uměleckou hodnotu, ale nemohly si je obvykle ponechat ve svém vlastnictví ani jako prostředek výměny.

Za odměnu některý šikovný mužou poslat domů rukodělný výrobek. Ale jen za odměnu. Chtěly všechny, chtěly posílat ty opice (ukazuje na větší chlupaté opice vyrobené z látky a vlny, co leží na hromadě v její kanceláři). To se pak zatrhlo, protože se nevědělo, jestli by do toho něco nedaly. Všechno se dává na Charitu, aspoň tak mužou někomu pomoci. Používají k výrobě těch věcí materiál, který jim dáme, nepatří jim, takže je logický, že si to potom nemůžou nechat. Neříkám, kdyby to bylo jejich. (paní Břízová, vychovatelka)

Vysvětlení paní Břízové opět ukazuje k uzavřenosti instituce vězení, která pečlivě sleduje, kdo a co do ní přichází, stejně jako to, co se z ní dostává ven. Podobně jako například pan Buk ženy podezíral z podsouvání dopisů a proseb o telefon, spatřovala vychovatelka možnost úniku informací skrze distribuci rukodělných výrobků. Na jedné straně tedy zaměstnanci věznice (na základě předchozích zkušeností) předjímají způsoby, kterými odsouzení porušují stanovaná pravidla, na straně druhé odhadují věznění (často na základě sdílené a předávané zkušenosti) kontrolní opatření zaměstnanců, což jim umožňuje kontrolu obejít.

Vězení poskytuje odsouzeným základní zboží a služby jako je jídlo, oblečení, hygiena, psychologická a medicínská péče, poradenský servis, které jsou vězňům garantovány státem. Kvalita a množství státem poskytovaných služeb však není dostačující a tuto nouzi mohou lidé ve vězení kompenzovat a mírnit nakupováním ve vězeňské kantýně. Nákupy probíhají v souladu s vnitřním řádem věznice za asistence vychovatelů, ve speciálně vymezených časech. Při nákupu v kantýně se neplatí penězi, ale manipuluje se s kreditem uloženým na osobním kontě. Konto je odsouzeným zřizováno, aby se zabránilo obchodování či ztrátám, a ukládá se na něj mzda (v případě pracovního zařazení) nebo částky, které jsou vězňům zaslány rodinou nebo blízkou osobou vně vězení. Nákup

v kantýně je limitován následovně: ženy, které nemají žádné finanční prostředky, mají nárok na tzv. sociální kapesné v měsíční výši 100 Kč na nákup základních osobních potřeb. Ženy, které mají mzdu za práci nebo pobírají důchod, mohou, podle toho do jaké jsou zařazeny diferenčiací skupiny, nakupovat až ve výši 1000 Kč týdně. Peníze, které ženy na konto dostanou od blízkých osob vně vězení nebo které si do vězení přinesou při nástupu, mohou k nákupu použít opět dle částky stanovené pro tu kterou diferenčiací skupinu, ale to jen v případě, že mají uhrazeny veškeré pohledávky k vězeňské službě. Tento číselný přehled není tolik zajímavý kvůli konkrétním částkám, ale uvádím jej proto, že naznačuje potenciál existence výrazných majetkových nerovností mezi jednotlivými ženami. Právě tyto rozdíly pak podmiňují v kontextu uzavřené instituce vězení vznik neformálních ekonomických trhů.

Výběr zboží v kantýně je omezený a odráží filozofii trestu, resocializace a nápravy. Tím mám na mysli, že odsouzené nejsou kantýnským sortimentem nijak rozmazlovány, na druhé straně však nabídka zrcadlí poptávku odsouzených tím, že jedním z nejprodávanějších druhů zboží jsou, ve vězení velmi cenné, cigarety a káva. Hodnota zboží nakoupeného v kantýně se okamžitě přepočítává na jeho směnnou hodnotu.

Pochopitelně v kriminále, kdo má matroš, má vše co chce mít, a nebo co je možné v kriminále dostat. Většinou je to zlato nebo stříbro a cena? Káva, tabák, dutinky. Třeba za zlatý řetízek s přívěskem – 1 tabák Golem (52 Kč), čtvrt kg kávy (30 Kč) a 20 ks dutinek (28 Kč). Toť vše. (paní Zita, deníky)

Anička děsně kšeftuje, dutinky, neudrží se vybere vajgly a drolí to a balí. Za dutinky vymění malovátko a šminky. Nebo náušnice a řetízký za dutinky. (paní Ludmila)

Ve vězení se tržní hodnota věcí relativizuje a cigarety nebo tabák mohou mít doslova cenu zlata. Jako součást přijímacích procedur odevzdávají ženy svůj osobní majetek k uložení do skladu, kde si jej po pro-

puštění zase vyzvednou. I když jsou šperky jedny z mála předmětů, které je odsouzeným dovoleno ponechat jako součást identitní výbavy, po určitém čase se zde jejich symbolická hodnota vyčerpává, a stávají se pouze něčím, co je možné směnít za něco, co má ve vězení hodnotu daleko vyšší. Zaměstnanci vězení si byli takového obchodování vědomi a snažili se mu zabránit explicitní vyhláškou ve vnitřním řádu, která takové chování zakazuje a postihuje. Formální nařízení však samo o sobě ženám v obchodování nezabránilo, a proto se později vyvinul systém evidence cenných předmětů, který má zaručit, že každá žena opustí vězení s tím, co do něj přinesla. „*Ted' je to jiný. Máš prstýnek – musí se to napsat, aby se s tím nekšeftovalo. Darovací se napíše, když někdo něco někomu nechává, když odchází*“ (paní Marie). Ženy, o kterých se ví, že mají před propuštěním, získávají vyhlídkou brzkého odchodu na ceně hned z několika důvodů. Jednak zprostředkovávají příbuzným a blízkým svých bývalých kolegyně informace, které „neunese“ cenzurovaný dopisní styk. Propouštěná žena je navíc vystavena tlaku přenechat svým nejbližším ve vězení vlastní cenosti, což v euforii blížící se svobody ráda udělá. Po propuštění jsou také ihned zabráný její skříňka a erární majetek, které jí do té doby patřily.

Káva, cigarety a tabák zastupují ve vězení peníze, jsou základními směnnými prvky, se kterými se na neformálních vězeňských trzích obchoduje.

Kvůli tabáku a kafi hrajou na sebe intriky. V kriminále má tabák a kafe strašnou cenu. Člověk se musí naučit nedávat. Když nemám, tak se ostatní na mě vyfláknou. (paní Dana).

Feťáci třeba jedou po sladkém – sušenky, čokolády a tak. Třeba sušenka za porci kávy, to už pak záleží na domluvě. (paní Zita, dopis)

Kromě cigaret a kávy jsou dalším platidlem například poštovní známky. Zmiňovaná Albertine Sarrazinová (2003) popisuje, jak jí zásoba známek, se kterou byla zadržena, umožnila získat jídlo, kávu a cigarety a konstatuje, že známky lze ve vězení i projít, přičemž filatelis-

tovi by z vězeňských směn vstávaly vlasy na hlavě hrůzou. Všechny tyto aktivity spadají do obchodování malého měřítka. Danina výpověď navíc dokládá, že vlastnictví nějakého zboží, nebo znalost přístupové cesty k němu, člověku v některých případech kupuje přátelství nebo jeho iluzi. Nově přicházející ženě, tzv. příbylce, disponující vstupním „materiálem“, o který je ochotna se dělit, se za něj dostane vřelého uvítání. V případě, že žádný majetek nemá, může být skrze počáteční „půjčku“ a výpomoc zavázána k dlouhodobější vzájemné podpoře například v partnerském vztahu s jinou ženou. (O materiálním charakteru partnerských vztahů se zmiňuji podrobněji v sedmé kapitole.)

Já tady mám jednu novou, co jsem jí znala z Písečné. Tam byla nová a já jsem jí pomáhala a tady jí taky pomáhám. Chodím za ní a povídáme si a já jí poradím. Hodně je to postavený na matroši, když přijde nová a nic nemá, tak se jí tak pomůže. A taky na citu to je. Ale není to úplně běžný. Když je ale ženská výřečná tak do kolektivu zapadne. (paní Zita)

Cigarety a káva nejsou však pouze platidly, jejich směnná moc spočívá hlavně v tom, že jsou zbožím, kolem kterého se ve vězení organizuje sociální život a strukturuje volný čas. Převážně o cigarety a kávu se také hrají na pokojích kostky nebo karty, což patří k velmi oblíbeným způsobům trávení volného času. Obchodní/hazardní pozadí těchto praktik je ale v případě odhalení zaměstnanci trestáno. Ve vězení pije kávu a kouří naprostá většina žen.

Piju instantní kafe, většinou se tady ale pije turek. Někdy vypiju i 15 káv denně. Je tady nuda, to je nanič, ale já už to rači ani nekomentuju, jak to tady funguje. (paní Radka)

Piju tak 7 káv denně a dvacítku cigaret denně taky udělám. Piju turka, holky ví, kdy jdu z aktivit, a já jen tak mávnu do okna, když končíme, ať mi to zalijou. (paní Zita)

Kouření představuje jednu z malých svobod, rozhodnutí z vlastní vůle, je něčím co není přikázáno ani poručeno žádnou z autorit. Kouření je čas strávený s někým, čas sdílení, setkávání a komunikace. Ve vězení je dovoleno kouřit pouze na vyhrazených místech, kterými jsou obvykle chodby spojující jednotlivé pokoje na oddělení. Vzhledem k legitimní možnosti kouření se tak chodby stávají významným místem sociální interakce. Jsou místy vykročení z jednotlivých ložnic, místy, kde se ženy spojují ne už na základě autoritativního rozdělení daného vedením věznice, ale podle vzájemných sympatií a preferencí. Právě chodby jsou místy, kde se „vyjednává“ žitá podoba každodennosti života ve vězení (Nedbálková 2003a).

Sedím na chodbě, vidím, slyším, všechno pozoruju a nic mně nesmí utéct. Já jen poslouchám, dál to neříkám. Sedím u telefonu a vím, kdy jde kdo na léky, do práce, do kuchyně, do kantýny. (paní Marie)

Vedle dříve zmiňovaného materiálu a služeb, které vězení odsouzeným poskytuje jako základní uniformní vybavení ve standardním dávkování, vynalézají ženy cesty k přivlastnění si věcí, které by se k nim formální cestou nedostaly. Přístup k nadstandardnímu typu nebo množství nějakého zboží umožňuje legálně například pracovní zařazení, může jim jej ale také obstarat přátelství nebo spojení s někým, kdo má možnost se po přístupových cestách ke zboží pohybovat. Takovým spojníkem je nejčastěji člověk zaměstnaný ve vězení na nějakém strategickém místě. Například žena pracující ve skladu může opatřit nové šaty nebo boty, žena zaměstnaná v jídelně může být zprostředkovatelkou nadstandardního jídla nebo pití.

Zdrojem zboží z venku jsou ve většině případů rodiče, manželé, partneři, děti, jiní příbuzní nebo přátelé. Odsouzení mají možnost udržovat s nimi kontakt prostřednictvím dopisů, výjimečně skrze telefon a čtrnáctidenně nebo měsíčně ve formě návštěvy, jejíž rozsah a formu upravuje vnitřní řád věznice. Odkázání především na dopisy, ocitají se lidé ve vězení v nezáviděníhodné situaci, v níž ztrácejí přímý kontakt se svými

blízkými a významnými druhými, obzvláště při delších trestech, a vzájemná komunikace se stává sporadickou. Pro nezanedbatelnou část žen a mužů ve vězení se ve výkonu trestu spojení s blízkými vně vězení úplně přeruší. Nemálo žen a mužů zůstává po dobu uvěznění absolutně bez kontaktu se svými blízkými. Případem takového osamění byl už zmiňovaný pan Karel, 35letý muž, se kterým jsem si začala dopisovat a který mi po dobu mnoha měsíců odesílal dvakrát týdně obsáhlé dopisy. Jeho výrok ilustruje také hodnotu osobních dopisů ve vězení, kde představují jedno z mála naprosto osobních vlastnictví, které je lidem ve vězení ponecháno v držení. Pan Karel své dopisy opatroval ve zvláštní krabici na policice nad postelí, a když nepřicházely dopisy nové, pročítal ty staré.

Teď mám tolik radosti, když vidím, že někomu kdo mne zná chvilku tak na mě záleží a myslí na mě a chce mi i maličkostí udělat radost, tolik mě držíš, jak jinak to mám napsat, neustále si říkám, vidíš Kájo, ona Katka je člověk, který na Tebe nezapomene ani v nejmenším aspoň tím že pošle o sobě správu a pak dopis a pošle Ti všechno co ti udělá radost, přitom jsou venku lidi, kteří byli mými přáteli dost dlouho a vidíš neozvou se. (pan Karel, dopis)

Určité sociální sítě je třeba skrývat velmi pečlivě. To se týká především obchodování ve velkém měřítku, kde už platidlem nejsou cigarety ani jiné drobné zboží, ale ve vězení naprosto zakázané peníze. Podle některých je lepší své kontakty a zdroje držet v tajnosti, protože tak člověk předchází jejich vyčerpání (jsou-li to zdroje z vězení) a minimalizuje také možnost vlastního vydírání.

Bachaři a vychovatelé neberou žádný velký peníze a každému se něco hodí. Domluvíte se, že mu řeknete, jestli chce dvacítku³⁹ a udělá toto a toto a víte, že to nemusí dobře dopadnout, ale to je domluva. Je to jen mezi váma. Všichni jsou v tomhle státě zkorumpovaní. Mají

39 Dvacet tisíc korun.

málo peněz. Kolik vám je? Aha, tak to zase nebudete tak naivní. Stát je zkorumpovaněj. Dám škváru a mám to. Chci něco hned, nechci čekat. Auto třeba, tak něco dám a mám to hned. (paní Pavla)

Paní Dana, která si zažádala o přeražení z oddělení, protože na něm byla ostatními ženami šikanována, vypovídá o podobném jevu.

Je tady jeden velitel, pašuje věci z domu. Ptal se mě na to vyšetřovatel, když tady byl kvůli tomu mému přeražení. Viděla jsem jednou velitele, nedám jen na to, co se povídá, ale viděla jsem. Neřekla jsem konkrétně jméno, protože to bych pak měla těžkou pakárnu. Měla bych pak u něj peklo. Vsadím se, že to, co vám tady říkám, vám jinak otevřeně nikdo neřekne. Tady je to jedna velká politika. (paní Dana)

Obchodování, do kterého je zapojen i personál věznic, spadá do ilegální vězeňské ekonomiky, která vyžaduje promyšlenou strategii a rozsáhlou síť participantů. Jak naznačuje výpověď ředitele jedné mužské věznic, počítá se v ní i se spojkami vně vězení.

Když je zavřený nějaký zparchantělý vězeň, co má venku firmu a dá příkaz k převodu z účtu, tak co má pak dělat nějakěj chudák strážnej, co si vydělá devět tisíc měsíčně. Tak se někdy nechá zlákat.

K takové operaci je potřeba spojení s osobou, která venku peněžní transakci provede, přičemž komunikace upravující takový obchod se z vězení, vzhledem k cenzurovanému dopisnímu styku, vede jen obtížně. Jde o praktiky, které vyžadují velkou obezřetnost, a o jejich existenci natož o jejich průběhu nic netuší ani většina odsouzených. Některé ženy tyto aktivity při rozhovorech zmiňovaly, při podrobnějším vyptávání jsem však často cítila, že překračuji hranice dovoleného poznání, které mi může být jako někomu, kdo s odsouzenými dlouhodobě nesdílí každodennost, umožněno. Má znalost a schopnost interpretace organizovaného obchodu vězňů se zaměstnanci zůstává nadále velmi povrchní

a nebudu ji proto podrobněji rozebírat. Jako jedno z vysvětlení připouštím i možnost, že mne ženy takovými příběhy chtěly šokovat nebo se mi zavděčit v mé roli výzkumnice.

Obchodování se zaměstnanci je extrémním pólem na škále legální a ilegální ekonomiky, přičemž spektrum mezi oběma extrémny je značně diferencované. Existuje například ilegální ekonomika, která je zaměstnanci tolerována. To jsou případy, kdy pro sebe ženy získají nadstandardní množství nebo kvalitu nějakého zboží, které jim nebyly přiděleny oficiálními mechanismy, jejichž držení však na straně druhé vězení a jeho řád nijak neohrožuje. Například dostanou-li ženy zaměstnané v kuchyni na Vánoce větší příděl jídla a cukroví, které se jim podaří pronést na oddělení, kde se o něj podělí s jinými ženami, nejsou za to potrestány.

Na vězeňských trzích se směňuje nejen zboží za zboží, ale nabízejí se i služby. Za kávu a cigarety lze například koupit napsaný dopis, vyplněný formulář nebo namalovanou růži jako dekoraci do dopisu. Nezanedbatelné procento žen ve vězení je negramotných, protože nikdy neprošly kompletní povinnou školní docházkou. Důvodem byl většinou nezáměr a nespolutpráce rodičů, kteří, pokud svým dětem školní docházku přímo nezakazovali (protože je sami využívali pro práci), v nich zápal pro vzdělání nepěstovali. Ženy, které se dovedou písemně vyjadřovat, navíc podle gramatických pravidel, jsou ve vězení spíše výjimkami. Tyto ženy jsou spoluodsouzenými využívány k vyřizování korespondence, a to zejména té úřední, za což výměnou získávají od ostatních žen protislužbu nebo zboží. Jak uvidíme v šesté kapitole, v mnoha případech jsou tyto dovednosti spíše než zbožím oceňovány prestiží a respektem prokazovaným ženě, která jimi disponuje.

Specifickou aktivitou spojenou s vězeňskou každodenností je tetování. Ačkoli vězeňský řád tetování přímo zakazuje, setkávala jsem se s tímto fenoménem ve vězení poměrně často, mnohem častěji však ve vězeních pro muže.

Holky se tady tetujou. To víte, že jo. Já? Já ne, to tetování, co vidíte, to už mám dávno. Tetovat se nesmí, bere se to jako sebepoškození.

Za tetování je nášup, tak dva měsíce. [...] Tetuje se tak, že máte jehlu, nitku a inkoust. Tu nitku namočíte do inkoustu, protože jinak by to po té jehle jen tak sjelo, ale ta nitka to tam zapustí. Když nemáte jehlu, tak vezmete z nástěnky špendlík. Jako inkoust se používá náplň do pera. Ta jehla se může napíchnout přímo tam. (paní Dana)

V případě tetování se cení jednak schopnost obstarat k této činnosti kvalitní nástroje a bez přistižení ji provést, ale i umění nakreslit pro tetování vhodnou předlohu. Tetování pomáhá vyplnit čas a každodenní nudu, zároveň je i činností, která zviditelňuje, dehomogenizuje a poskytuje alespoň malý kousek odlišnosti a individuality.

V rámci vězeňské ekonomiky lze zúročit i nouzi. Některé ženy možnost nároku na legální nákup ve vězeňské kantýně nevyužívají, protože k tomu nemají finanční prostředky a nikoho, kdo by jim je poslal. Takto znevýhodněné ženy mohou posloužit jako legitimizace nákupu pro jiné ženy a získat potom za tuto službu odměnu.

A peníze? Asi takhle. Pokud si nějaké vůbec protáhneš (při návštěvě), tak to jsou jediný vězeňský peníze tady u nás v kriminále, ale pochybuji o tom, že by tu nějaké byly při dnešních filcuncích [...]. Ty peníze se pak dají holkám, které mají návštěvu a nemají nákup za celý litr, třeba z důvodu, že rodina má málo peněz a tak. Za ty peníze ta holka udělá nákup s tím, že má nárok na půlku. Nebo můžete koupit balíček od někoho, kdo balíky nemá. Pak to přijde na její jméno a ona vám to dá. (paní Zita, dopis)

Legální nákupy v kantýně jsou tak využívány pro ilegální obchody. Zmiňovaný příklad je však i přesto, že využívá zejména legálních mechanismů kantýnského nákupu, vzhledem k použití skutečných peněz více na straně ekonomiky nelegální.

S několika ženami jsme při rozhovoru narazily na pašování ilegálního zboží do vězení. Zajímala jsem se také o to, zda bývá takové chování odhaleno a jak se trestá. Při jedné otázce, kdy jsme použila výrazu

„Byla tady někdy ostuda, že by se na to přišlo?“, se mi dostalo nechápavého pohledu a odpovědi, že „pašovat něco do kriminálu není ostuda“. Pochopila jsem, že toto jednání ženy považují za naprosto legitimní, a je-li navíc provedeno úspěšně, je věcí cti a prestiže. Z rozhovorů bylo zjevné, že kromě peněz se daří do vězení propašovat i jiné zboží, jehož přítomnost je zde oficiálně naprosto vyloučena. S ohledem na citlivost zveřejnění těchto informací se jimi však nebudu zabývat podrobněji, neboť jejich odhalování není záměrem mého výzkumu. O zveřejňování podobných informací nemá zájem ani vězeňská administrativa, a vedení Podlesí má v tomto ohledu, v podání odsouzených žen, pověst jednoho z informačně nejuzavřenějších a nejopatrnějších vězení.

Nevím co je to za kriminál, nic se odsud nedostane ven. Jak skočila ta jedna z okna a pak utekla z nemocnice. Nebo jiná řekla, že měla osm mobilů, a že je hodila do umývárny do toho septiku. Chápete to? Osm mobilů? Ve Vilicích se našel jeden a už bylo pozdvižení a tady osm a nikdo se to nedozví. To se ven nedostane. (paní Lenka)

Místům, na která se ve vězení schovávají věci, které mají být skryty dohledu zaměstnanců se říká bunkry a bývají umístěny i mimo jednotlivé pokoje odsouzených, protože při jejich odhalení se tak obtížně lokalizuje, a samozřejmě také trestá, okruh možných majitelů úkrytu. Vzhledem k tomu, že vězení přísně kontroluje i předměty, které si dovnitř, byť pro svou vlastní potřebu, nosí zaměstnanci, dá se předpokládat, že své bunkry ve vězení budují i oni. Dokonce i to, co schovávají, může být svým charakterem podobné tomu, co skrývají odsouzení, tedy také něco, co umožňuje alespoň pomyslný únik z i pro ně dost totální instituce.

Vězeňský trh jako jeden ze základních mechanismů vězeňských subkultur umožňuje narušování oficiálních limitů, formování nových hranic a pravidel, hledání skulin a skulinek ve formálně daném řádu a předpisu, vytváření vlastních alternativních světů se zcela specifickými významy. Je ochočováním si vězeňské šedi a chladu. Přeznačováním oficiálního prostoru a času vězení se budu zabývat i v následující části věnované

soukromým i organizovaným volnočasovým aktivitám a pracovním příležitostí ve vězení. Budu si všímat toho, jak jsou tyto formálně ustavené činnosti ženami přeznačovány tak, aby jim sloužily jako příležitosti k úniku do vlastních světů. Pokládám za vhodné toto téma otevřít zmínkou o místech, kde odsouzené ženy tráví nemálo času, o místech relativního soukromí – o vězeňských pokojích.

Jednotlivé pokoje se obvykle nezamykají a ženy z celého oddělení (patra) se tak mohou po oddělení volně pohybovat. V případě jedné budovy, kde jsou nad sebou ve třech patrech umístěna tři oddělení, zůstávají klatry (zamřížované dveře) mezi jednotlivými odděleními otevřené, takže se ženy ze všech tří pater mohou navštěvovat a vzájemně stýkat. Většina pokojů ve věznici je pětilůžkových. Na každém oddělení je kromě sedmi pokojů ještě kulturní místnost (jejímž kulturním středobodem je televize) a chodba, která je jedinou částí oddělení, kde je povoleno kouřit, a která je tak centrem sociálního života ve vězení. Na oddělení a pokoje jsou ženy rozmísťovány v souladu s vnitřním řádem věznice, tedy podle typu ostrahy, typu trestného činu, recidivy a pracovního zařazení. Zohledňují se také nepsaná pravidla kompatibility odsouzených. V průběhu mého výzkumu mělo jedno z pater pověst jakéhosi „konga lágru“, místa „kde to žije“. Jiné patro bylo naopak označováno za oddělení mrtvé, kam byly podle odsouzených umísťovány starší ženy a ženy vnímané jako duševně nemocné.

Uzavřené mikrosvěty oddělení a pokojů mohou ženy alespoň do určité míry přizpůsobovat svým přáním a představám a měnit je tak na dočasný „domov“. Jejich představám jsou ale kladeny limity vyplývající z vnitřního řádu. Interpretuji-li vězení jako genderovanou instituci, je zajímavé si všimnout rozdílu v jednotlivých institucích. Například vnitřní řád jedné z českých mužských věznic upravuje dekorování pokojů nařízením, ve kterém se píše „[...] odsouzení nepoškozují objekt a zařízení věznice. Povolenu individuální úpravou ložnice, cel a společně užívaných prostor nenarušují bezpečnost a pořádek a neohrožují mravnost“. V Podlesí se důraz jakoby obrací: „Nábytek na ložnicích je uspořádán estetiicky, přehledně a je přístupný kontrole. Plakáty, reprodukce, fotografie

a jiné ozdobné předměty jsou vyvěšeny v přiměřeném množství, se souhlasem vychovatele. Nezveřejňuje se pornografický materiál.“ Tato rétorika anticipující estetické zvelebování v případě žen a ničení a poškozování v případě mužů opět ilustruje prekoncepce mužství a ženství, které se na určité kontexty nabalují (Nedbálková 2003a). Prostor jednotlivých pokojů však není přeznačován jen fyzickým přetvářením a dekorováním místností, ale je také redefinován aktivitami, které zde probíhají. Příkladem inovativního a zároveň nedovoleného přeznačení těchto míst je denní spánek. Ženám není až na výjimky oficiálně uznané nemoci nebo nevolnosti dovoleno přes den ležet na posteli nebo spát. Jedním z vězeňských moudr, která předávají zkušenější těm méně znalým, je však heslo „co odespíš to neodsedíš“. Protože vězení nenabízí příliš mnoho podnětů k seberealizaci, stává se spánek tou nejjednodušší cestou, jak si čas ve vězení ukrátit. Ve vězení přestává být spánek záležitostí individuálního rozhodnutí, ale vyžaduje organizaci a koordinaci více žen. Ty které nespí, zabezpečí spícím ženám klidný a beztravný spánek tím, že hlídají na vězeňských chodbách, aby tak daly v případě příchodu zaměstnanců včas znamení a varování. Čas, který žena neprospí a nestráví na pokojích se odvíjí na dříve zmíněných chodbách nebo v rámci volnočasových programů.

5.2 Volnočasové aktivity

V této části pojednávající o volnočasových aktivitách není mým záměrem podat přehled o struktuře nabízených aktivit, tak jak jsou vytvářeny a realizovány vedením věznice. Budu se zajímat především o kolonizování a přeznačování těchto aktivit participantkami, tak jak je užívají k vybudování vlastních únikových světů. Zaměstnanecká perspektiva bude pro mne relevantní opět pouze do té míry, do jaké poskytuje těmto únikům rámec.

Vězení a jeho režim strukturuje odsouzeným ve vězení nejen dobu bdění a spánku, ale i dobu aktivit a odpočinku. Životní prostor člověka ve vězení je výrazně určován i činnostmi, které jej z jeho prostor vyvá-

dějí jinam. Těmito činnostmi jsou zejména práce a volnočasové aktivity. Každý člověk ve vězení se po absolvování vstupních procedur a pohovorů zavazuje k plnění tzv. programu zacházení, který je sestaven na základě přijímacího pohovoru se speciálním pedagogem. I přes snahy vedení Vězeňské služby a zaměstnanců jednotlivých věznic se většinu vězňů nedaří zaměstnat.⁴⁰ Vzhledem k nedostatečnosti pracovních příležitostí je třeba pro odsouzené hledat jiné formy realizace a strukturování každodennosti. Program strukturuje odsouzeným průběh výkonu trestu a zavazuje je k participaci na oficiálně vymezených a organizovaných aktivitách. Nejvýznamnějšími z nich jsou právě volnočasové kroužky. Zájmové kroužky jsou vedeny vězeňskými vychovateli, kterých je v Podlesí deset. Nabídka aktivit odráží jednak zájmy odsouzených žen, ale výrazně ji ovlivňuje i kapacita a představy těch, kteří je nabízejí. V Podlesí jsou na svou nabídkou 34 kroužků patřičně hrdí a seznam aktivit mi byl prezentován hned při první návštěvě jako jeden ze střípků jevištní mozaiky. Skrze kroužky probíhalo také moje počáteční seznámení s některými zaměstnanci.

Když mě paní vychovatelka Břízová bere se sebou na kroužek šití, ukazuje mi nejprve ve své kanceláři už hotové výrobky. Ukazuje ty nejzdařilejší a hrdě zdůrazňuje fakt, že většina z nich (nejčastěji bračky pro děti, pletené oblečky pro děti, výšivky) poputuje na charitativní účely. Z první návštěvy kroužku šití jsem nervózní jednak protože to má být jedna z mých prvních interakcí s odsouzenými ženami, a také proto, že sama v ručních pracích zručná nejsem. Obávám se, že zatímco v početném doučovací kroužku jsem ženám mohla radit a pomáhat, zde bych toho nebyla schopna. Když později

40 Ve Spojených státech jsou v posledních letech, zejména v souvislosti s nárůstem počtu soukromých věznic, vězení široce diskutována jako součást širšího průmyslového komplexu, který umožňuje využívat odsouzené jako levnou pracovní sílu (např. Davis 2003). V českém prostředí zatím nebyl tento zdroj pracovní síly zaměstnavateli rozpoznán, ačkoli i u nás legislativně možnost soukromě operovaných věznic existuje.

přicházím do třídy, kde šití kroužek obvykle probíhá, vběhne kolem mne do místnosti několik žen, které okamžitě zapnou televizi, aby sledovaly seriály, jež zde v odpoledním bloku programů běží. Na klíně přitom opatrují pletací jehlice a kusy látky, tato aktivita se však zdá být sekundární. (terénní poznámky)

Oficiálně plánované aktivity vězení jsou tedy ženami redefinovány a přetvářeny v únikové světy, které prostor instituce vězení alespoň minimálně detotalizují. Manifestní funkce kroužku šití dává příležitost ke sledování televize, kterou by dle vnitřního řádu věznice ženy na pokoji sledovat nemohly. Kroužek šití, stejně jako jiné kroužky, je latentní příležitostí k seznámení nebo k sociálnímu kontaktu.

Chodím kreslit na výtvarku, když holky chodí. Já kreslit neumím, jen s nima chodím, abych viděla holky. Sedět a nic nedělat je to nejhorší, co může být. Tady je těžký najít někoho, s kým se dá bavit. (paní Radka)

Paní Radka byla umístěna na oddělní pro matky s dětmi, kde s ní v době mého výzkumu bydlela jen jedna další žena a proto velmi vítala jakoukoli možnost socializace, která by jí umožnila z oddělení vykročit. Volnočasové aktivity pro ni byly jednou z možností, jak se setkat s ženami z jiného patra nebo oddělení.

Některé kroužky jsou ženami navštěvovány kvůli vychovatelům nebo vychovatelkám, kteří je vedou. Informace a hodnocení toho, jakou má který kroužek pověst, se dostanou každé „příbylce“ jako součást vstupního vědění. Reputace jednotlivých kroužků jsou si vědomi i zaměstnanci věznice.

No, že by je to bavilo šití, to bych neřekla. Spíš chodí zabít nudu. Rozděluje se to skutečně podle věku, řekla bych. Za mnou chodí jiné a za paní Brízovou spíš ty starší. Do šití k paní Brízové chodí spíš ty starší nebo pak ty profičky, co to umí. Ty co jsou šikovný na ruce jinak

chodí do práce. Ke mně chodí rády, nechci aby to vypadalo, že se chlubím, ale často jim i poradím. Někdy už musím říct tak dost, protože už mě z toho bolí hlava. Pořád chtějí řešit, kdo s kým je a kdo s kým chodí. Víte jak to myslím? Já je nesoudím. (paní Habrová, vychovatelka)

Vychovatelé, kteří mají pověst chápavých a rozumějících, spíše tolerují, jestliže se jejich aktivity přetvářejí dle přání jednotlivých žen. Sportovní aktivity mohou být například využívány jako legitimní možnost k milostné schůzce dvou žen.⁴¹

Ženy většinou vyjadřovaly s nabídkou aktivit ve věznici nespokojenost, ale nebyly schopny představit si žádné jiné řešení, nic co by je zaujalo nebo nadchlo více. To může být opět odrazem zázemí, z něhož ženy do vězení přicházejí a které v nich spíše než zájem o nové pěstovalo smiřování se s životem a přijímání všeho, co přinese.

Aktivity? To děláte abyste prošla. Nikdo to nedělá, že by ho to bavilo. Chodím na arteterapii. Možná by je to bavilo, kdyby to dělaly pro sebe, ale to neděláme pro sebe, to jde na tu charitu všechno. Když to děláme pro sebe, tak za to není pochvala a každá chce pochvalu, protože to má pak vliv na PP⁴². Pomůže vám to do posudku. (paní Běta)

Na druhé straně ani vedení věznice od žen žádný hluboký zájem nečeká, protože se má za to, že „řada odsouzených před zatčením trávila většinu volného času vysedáváním po hospodách, planým tlacháním, konzumací alkoholu, drog, nudou“ (Mezník 1995). Mezníkova charakteristika životního stylu odsouzených zároveň dokládá Foucaultovo tvrzení, že vězení produkuje delikventy jako patologizované subjekty se specifickými instinkty, zvyky a mravy (2000). Podporovat ženy v nadšení pro něco nebo v nich vzbuzovat zájem vyžaduje mnoho energie, která

41 Podrobněji tuto situaci zmiňuji v následující kapitole.

42 Podmíněné propuštění.

zaměstnancům věznic leckdy schází. Čím více jsem se s vězeňským systémem seznamovala, tím silněji na mě působilo poznání, které jsem do té doby vnímala pouze jako bonmot z literatury, a to, že zaměstnanci, ačkoli představují statusově a kompetenčně jiný typ obyvatel věznic, jsou zde uvěznění podobně jako odsouzení.

Ženy často zmiňovaly, že se kroužku účastní z prospěchových důvodů, aby plnily program zacházení, a aby tak zvyšovaly své šance na podmíněčné propuštění. Pro mne jako socioložku bylo zajímavé, že jedna z aktivit měla ambice dovzdělávat ženy právě v sociologii. Tato, ve vězní poměrně neobvyklá aktivita, stojí za povšimnutí i proto, že vzešla z požadavku odsouzených žen, které prezentovaly své vychovatelce přání dozvědět se více o psychologii. Protože zmíněná vychovatelka vystudovala sociologii a sociální práci, přeložila si jejich požadavek po svém.

Jsem na holky zvědavá. Mám feťáčky, inteligentní holky, co nedoknily střední školu a chtěly nějak jako tu psychologii. Samy to chtěly. [...] Dala jsem jim teď číst Kellera prvních pět stran, abych si otestovala, jak budou rozumět odbornému textu. Strašně nadávaly, že to nezvládnou a „paní učitelko to teda ne“ a tak. No sama to víte, že ten Keller píše zbytečně složitě. (paní Jedlová, vychovatelka)

Tento typ volnočasové činnosti bychom mohli interpretovat i jako příklad disciplinace věděním. Paní vychovatelka stvrzovala svou moc nad ženami tím, že jim dala ke čtení text, který sice sama vnímala jako složitý, přesto jí však její vzdělání dávalo nad absolventkami základní školy jistou převahu, kterou mohla využít jako posílení své vlastní autority.

Příkladem aktivity reflektující více než možnosti zaměstnanců zájmy a přání samotných žen je tzv. toxikroužek, který je oficiálně definován jako informačně poradenský servis pro ženy se zkušeností drogové závislosti. Toxikroužek je ve vězení velmi populární a navštěvují jej i ženy, které s drogami zkušenost nemají. Skupina žen vedená speciální pedagožkou a psychologkou funguje spíše jako skupina terapeutická, v níž si ženy mohou postěžovat na vše, co jim ve vězení komplikuje život, a nar-

ozdíl od obvyklé kritiky, odehrávající se na chodbách a pokojích, je zde zaručeno, že je vyslechně někdo z řad zaměstnanců. Odsouzené ženy mají příležitost lobovat zde za svoje zájmy a zaměstnanci mohou prostřednictvím zúčastněných žen ovlivňovat a informovat širší vězeňskou komunitu, jak to dokládá následující situace.

Prý byla hysterie na 3. patře kvůli propouštění z vnitřního provozu. Tak řekněte, že to není pravda, že se ty místa rušit nebudou. Změnilo se to [...] zatím, zatím je to tak, tady jeden nikdy neví. (toxikroužek, psycholožka)

Prostřednictvím žen navštěvujících toxikroužek tak měly zaměstnankyně možnost rozšířit mezi odsouzené zprávu vyjasňující situaci ohledně zaměstnávání a propouštění a neoficiálně tak předejít možným nepokojům. Na stejné platformě kroužku jim ženy v předchozím sezení tlumočily informace o tom, že nějaký neklid a nejistota na oddělení panují.

Jinou a svým charakterem individuální formu volnočasové aktivity představuje čtení. Knihovna v Podlesí nabízí ke studiu či jinému užití přibližně 1500 titulů a má stanovenou výpůjční dobu jednou týdně. Seznam knih není žánrový ani abecední, ale řídí se podle toho, v jakém pořadí se knihy do knihovny dostanou. Jak knihy do knihovny přibývají, přidávají se do seznamu knih nové listy. Seznam je k dispozici na každém oddělení, kde si žena opíše číslo knihy, o kterou má zájem, a v době otevření knihovny nahlásí zájem o její návštěvu. Záznam v seznamu knih vypadá například takto:

234 Bratři Karamazovi Dostojevský román
1089 Plamen srdce Steelová romantika

Výběr knih je velice rozmanitý a odráží různorodost míst, ze kterých pocházejí. Některé knihy se do věznice dostanou ze zrušených knihoven, jiné přinášejí zaměstnanci, některé věnuje charita. Bylo pro mne překvapivým zjištěním, že knihovna obsahovala velmi pestrou škálu titulů,

sahající od detektivních románů přes romány historické až k existencialistům a ruským klasikům. Největší oblibě se těšily tzv. ženské romány nabízející únik do romantického světa vztahů, kterými se budu podrobněji zabývat v následující kapitole.⁴³ Ve vězení mohou knihy nabývat také zcela specifických užitných hodnot a například stránky z Bible tištěné na jemném tenkém papíře je možné využít jako balící papírek na tabák.⁴⁴

Jednou z nejoblíbenějších aktivit snad ve všech vězeních (mužských i ženských) jsou hudební kroužky a zakládání vlastních skupin. S podlesskou jsem se seznámila tak, že během jednoho z rozhovorů nečekaně vešly do psychotherapeutické místnosti dvě ženy, původně se účastníci kroužku šití v místnosti vedle, a požádaly mne, zda by si mohly přehrát kazetu na magnetofonu. „*To bude rychle, my to brozně nutně potřebujeme, protože v sobotu jsou návštěvy a chceme to dát našim. Nezlobte se, ale fakt je to nutný.*“ Můj původní výzkumný rozhovor tak sice naprosto nabouraly a svou přítomností předčasně ukončily, ale neformální konverzace s oběma ženami a společné přehrávání kazety, které nakonec trvalo hodinu a půl, přineslo mnoho zajímavého výzkumného materiálu. Ženy se svou skupinou vystupují v mužských věznicích a tyto mezivězeňské výměny jsou velmi populární. Jejich atraktivita spočívá zejména v příležitosti k seznámení. Koncerty ve vězení mají podle mnoha žen i mužů velmi silnou atmosféru, protože jsou to okamžiky euforického překročení vězeňské rutiny a každodennosti, okamžiky kterých je ve vězení velmi málo.

Je-li aktivita organizována vedením věznice, a tedy realizována lidmi, kteří do vězení přicházejí z venkovního světa (outsidery), je insidery redefinována jako vítané rozptýlení. Outsideri jsou spíše než jako formální návštěva vnímáni jako reprezentanti světa „normálů, civilů“ (světa venku), světa který se do vězení jen zřídka dostane.

43 Obvyklou praxí bylo také půjčování společenských bulvárních časopisů od zaměstnanců vězení.

44 Podrobněji k tématu knihovny viz Šiklová (1991).

Účastním se v Podlesí diskuse po promítání dokumentu. Posunky se zdravím s některými ženami, které znám z předchozích návštěv a rozhovorů. V průběhu diskuse si všímám toho, že tři ženy sedící v zadních řadách mě pozorně sledují. Když zachytí můj pohled, posílají mi pusy a pokřikují na mě „Kačenko, Kačenko, já jsem taky Kačenka“, „Pěkný vlasy, sluší ti to“. Mluví právě s takovou intenzitou, aby se jejich hlasy jakoby rozprostřely v rytmu diskuse v místnosti a nemohly tak být napomenuty za vyrušení. Zároveň mluví natolik zřetelně, abych jejich poznámky slyšela, i když stojím na opačné straně místnosti. (terénní poznámky)

Tak jsou oficiální aktivity účastnicemi přeznačeny jako neformální příležitosti k flirtu, kdy v kontextu vězení není určující konvencí předepsaná heterosexuální dynamika flirtu. Není-li dostatek příležitostí k seznámení s vhodně genderovanými objekty (tedy muži), mohou je stejně dobře nahradit i ženy.⁴⁵

Popisují-li věznici jako genderovanou instituci, stereotypní představy ženskosti se hmatatelně vepisují jak do volnočasových programů, které jsou odsouzeným nabízeny, tak do praktického zařízení jednotlivých věznic. Vězeňské autority mají zato, že ženy přirozeně inklinují k „typicky ženským“ činnostem, aranžují květiny, pletou, vyšívají, zdokonalují se ve společenském bontonu, zpívají, kreslí. Jak to výstižně shrnula ředitelka jedné z ženských věznic, věznice se snaží pro ženy vymýšlet takové aktivity, které dělají ženu ženou.

Jako ilustraci uvádím několik zápisů z deníku aktivit, které si o své činnosti v ženské věznici vedou vychovatelé-terapeuti.

⁴⁵ V mužské věznici jsem po promítání filmu po odvodu odsouzených na oddělení, neorientovaná ve sledu dveří a zamykatelných katrů, omylem vešla až na oddělení, což muži kvitovali s radostným úsměvem a slovy „pojdte k nám, pojdte na kávu, to je lepší než promítání, popovídáme si“.

Společenský tanec

– 2. 4. 2002 út 15 hod.

Téma: roztančení, hudební improvizace

Zhodnocení činnosti: některá odsouzená se projevovala stydlivě, jiná předvedla svůj taneční projev bez zábran i s radostí z pohybu

– 26. 4. 2002 pá 15 hod.

Zhodnocení činnosti: jde o tanec náročný na pochopení rytmu a přenášení váhy, je třeba opakovat. Zvládnuto jen částečně, i když se zájmem

Šikovné ruce

– 10. 5. 2002

Téma: práce s moduritem

Zhodnocení činnosti: zpočátku pracovaly odsouzené ženy velice neobratně, neboť některé tento materiál vůbec neznají. Později se přece jen podařilo zhotovit drobné výrobky. Tuto činnost je třeba za určitý čas zopakovat a výrobky porovnat. (z deníku paní vychovatelky-terapeutky Jasanové)

Tyto poznámky svým specifickým charakterem dokreslují atmosféru a charakter volnočasových aktivit ve vězeních pro ženy a zároveň ukazují neustálou písemnou evidenci a vyhodnocování všech vězeňských aktivit a programů, která je pro vězeňský systém typická. Občas jsem měla dojem, že zaměstnanci stráví více času evidencí realizovaných programů než jejich přípravou a samotným průběhem. Mezi jednotlivými zaměstnanci existuje také rivalita ohledně důležitosti a kvality kroužků, které nabízejí. Jedna z vychovatelek zhodnotila v neformálním rozhovoru výše zmíněné aktivity následovně.

My se tady tomu smějeme. Aktivity, říkají tomu honosně arteterapie. To není žádná arteterapie. Ženský se dívají na televizi a u toho třikrát píchnou jehlou a Břízová sedí u sebe v kanceláři a kouří jednu za druhou. (paní Jedlová, vychovatelka)

Pro srovnání, obdobně genderovaně je v mužských věznicích prostor každodennosti přetvářen tím, co dělá z mužů muže. Mužské tělo se stává skutečně mužským skrze svaly a právě posilovny jsou jedním z hlavních volnočasových prostorů pro odsouzené muže. Posilovny najdeme také v některých ženských vězeních; jejich vybavení je však méně velkorysé. Spíše než činky zde nalezneme nástroje pro zeštíhlení pasu. Tedy opět to, co dělá ženu ženou, ženské tělo ženským tělem.

Tradiční představy spojované s mužstvím a ženstvím se nezcadlí jen ve zmiňovaných vězeňských řádech, jejichž dvojaký jazyk očekává od mužů ničení a od žen zvelebování svých pokojů, ale i v organizování vězeňských prostor. V případě mužů jsou určeny ke kultivaci síly, v případě žen podporují étos mateřství. Zatímco chloubou mužských věznic je často dobře vybavená posilovna, v Podlesí otevřeli oddělení pro matky s dětmi, jež v našich věznicích dosud neexistovalo.

5.3 Práce a rekvalifikace

Pryč jsou časy, kdy, jak píše Petigny, se ve vězení „práce střídá s přestávkami k jídlu a doprovází vězně až k večerní modlitbě“ (Foucault 2000: 331). Jak jsem poznamenala dříve, není pracovní zařazování odsouzených dostatečné a tento stav reflektují jak zaměstnanci, tak odsouzené ženy. V Podlesí jsem v průběhu svého jedenáctiměsíčního výzkumu byla svědkem několika zahájení, přerušení a opětovného zahájení pracovních zařazení. Odsouzené ženy byly většinou zaměstnávány u soukromých firem vně vězení, kam byly každý den eskortovány speciálními autobusy. Těto práci se říká práce s volným pohybem a ženy jsou pro ni pečlivě vybírány takzvanou zařazovací komisí tak, aby splňovaly bezpečnostní opatření. Obvykle se jedná o rutinní manuální práci jako je například balení bonbónů, balení příborů nebo skládání papírových obalů na potraviny. Možnost pracovního zařazení závisí na tom, jak úspěšně si zmíněné firmy zrovna vedou na trhu, a pracovní příležitosti jsou spíše krátkodobé. Několik žen pracovalo v šicí dílně umístěné přímo v objektu věznice. I zde byla zaměstnavatelem soukromá

firma, která si od Vězeňské služby prostory a pracovní sílu pouze pronajímala. Kromě těchto pracovních možností, kdy ženy pracovaly pro zaměstnavatele vně vězení, zaměstnává každá věznice své odsouzené v takzvané vnitřní režii, tj. vnitřním provozu věznice, v jehož rámci se ženy podílejí na pracích v jídelně, ve skladu, v prádelně, uklízejí kanceláře zaměstnanců, vykonávají nejrůznější dílčí činnosti, na kterých je chod věznice jako celku závislý.

Pracovní zařazení je, jak jsem zmínila dříve, jednou z nejčastějších přístupových cest k nadstandardnímu zboží. „Ženský jezdí na bombónky, balí je do krabic, prej to má nevýhodu, že ztloustnete“ (paní Marie). Kromě podobných materiálních přílepků je však pracovní kontakt i informačně strategickou pozicí. Ženy ve vnitřním provozu se mohou po věznici „volně“ pohybovat, aby však byly na první pohled identifikovatelné, musí nosit ostře oranžové vesty. Při své práci se dostávají na místa, kde se mísí se zaměstnanci, a získávají tak přístup k informacím, které by odsouzeným měly zůstat skryty, informacím, které tvoří vězeňské zákuulisí. Fakt, že zaměstnanci takové informace v přítomnosti odsouzených propouštějí, může být projevem polarizace světa odsouzených a zaměstnanců, kdy jedni pro druhé nejsou adekvátními konverzačními partnery. Následující citace mi také připomněla scénu z filmu, kde panstvo před služebnictvem rozebírá intimní detaily svého společenského života, aniž by to vnímalo jako sebemenší přestupek proti dobrým mravům.

Jedou si po krku. Jak si jich máme vážit, když jsou samy na sebe nepřímni a lžou si do očí. Slyšíte, jak si nadávají, nebo jeden o druhém říkají, ta je kráva, ta je blbá. Někdy jim ani nevadí, že to slyšíme, dělají to i před náma. Jsme vzduch. (paní Zdena)

Narozdíl od volnočasových aktivit nepředstavuje oficiální vězeňská práce tolik příležitostí k redefinici a úniku, neboť ženy musí v prvé řadě plnit minimální normu a tempo, protože jinak by byly z práce vyřazeny, a je jisté, že jejich místo by bylo ihned zaplněno jinou zájemkyní. Práce je jednou z mála příležitostí k opuštění areálu vězení a její hlavní pří-

nos je samozřejmě v jejím finančním ohodnocení, které sice není vysoké, ale v kontextu totální instituce vzácné.

Přípravou k pracovnímu zařazení a příležitostí ke zvýšení kvalifikace jsou ve vězení vzdělávací programy. V Podlesí funguje samostatné školící středisko, kde si ženy doplňují základní školní docházku. Vzhledem k tomu, že tato instituce není ještě formálně akreditována ministerstvem školství, nezískají však žádný oficiální dokument o ukončení těchto kurzů. Jediný rekvalifikační kurz, který bylo v době mého výzkumu v Podlesí možné absolvovat, byl kurz manikúry, pedikúry a kadeřnictví. V době, kdy jsem výzkum začínala, se tento kurz připravoval a renovovala a vybavovala se pro něj jedna z tříd. Tento kurz byl opět jedním z jevišť, se kterými mne zaměstnanci ochotně seznamovali, a mé první rozhovory s odsouzenými ženami probíhaly právě v této kadeřnické místnosti. Uvažovalo se také o zahájení půlročního kurzu praktické rodinné školy, kde se mají vyučovat takové předměty jako český jazyk a literatura, matematika, základy společenských věd, výchova k občanství, ruční práce a vaření. Jedna z psychologek si posteskla, že by ve vězení bylo třeba lépe organizovat fungování předvýstupního oddělení, které má ženy připravovat na odchod do civilního světa. V rámci zmínovaného toxikroužku vyzvala ženy, zda by dovedly odhadnout, co je po propuštění největším problémem, a konstatovala, že je to chození na podpatcích. Napůl v žertu v zápětí navrhla, že by se jedna z aktivit nabízených ženám před propuštěním měla věnovat právě nácvičku chůze v lodičkách. Pro srovnání, učební obory, ve kterých si zvyšují kvalifikaci muži, jsou například obráběč kovů, malíř natěrač, brusič skla, knihař. Pracovními příležitostmi jsou pak například práce ve sklářské nebo zámečnické dílně. Zajímavým překročením genderového stereotypu je vzdělávací program, který na konferenci v italském městě Prato představil instalatér z New Yorku. Tento muž učil několik let svému řemeslu odsouzené muže a postupně začal kurzy nabízet i do věznic pro ženy, kde se setkaly s velkým ohlasem. I v Podlesí pomáhají odsouzené ženy údržbářům v denním provozu věznice s elektrikářskými, truhlářskými či zámečnickými pracemi a tato práce je pro svou stálost a potřebnost

velmi oblíbená. Jeden ze zaměstnanců tuto spolupráci komentoval slovy, že ačkoli jsou ženy mnohdy šikovnější než muži, má jejich pomoc riziko v potenciálním navázání nepracovního kontaktu s muži.

I přes uvedené výjimky bych závěrem shrnula, že i skrze rekvalifikační programy se do vězení promítají představy, které jsou mužství a ženství připisovány v souladu s genderovým společenským řádem. Ačkoli se zdá, že mužské i ženské věznice slouží stejným cílům, jako jsou spravedlnost, bezpečnost, dohled a kontrola, konkrétní praktiky uvěznění a výkonu moci jsou specificky genderovány. Právě na příkladu pracovních, rekvalifikačních a volnočasových programů bylo možné tento rozdíl názorně ilustrovat. Muži jsou vedeni k tomu, aby byli správnými muži, tedy autonomními osobnostmi, které se budou po propuštění z vězení schopny o sebe postarat na trhu práce. Ženy jsou naproti tomu vedeny ke správnému ženství: pracovní, rekvalifikační i volnočasové programy jsou šity na míru zaujetí ženské role, vymezené starostí o rodinu, péčí o domácnost a zušlechťováním ženského těla. Tato resocializační dvojakost není opět redukovatelná na zlou a utlačivou represí vykonávanou autoritářskými zaměstnanci nad porobenými vězni, ale její fungování je zajištěno právě sdílenými (a dříve jakoby samozřejmě osvojenými) očekáváními a představami o mužství a ženství, které mají zaměstnanci i chovanci podobné.

6 Struktury distribuce prestiže a moci

6.1 Základní zdroje prestiže a moci

Jak jsem ukázala ve třetí kapitole, a jak ještě zmíním podrobněji, až se budu zabývat tématem partnerských a sexuálních vztahů, subkultury mužů ve vězení jsou obvykle výzkumníky interpretovány jako silně hierarchicky strukturované sítě vztahů. Opírajíc se o vlastní výzkum, hovořila bych v případě věznice Podlesí spíše o existenci mnohostranných typů závislosti, v rámci kterých dochází k distribuci prestiže a moci. Mezi proměnné, které v tomto procesu formují konkrétní pozice žen ve vězeňské subkultuře, patří věk, etnicita, typ trestného činu, intelektuální schopnosti formalizované dosaženým vzděláním, psychická autonomie, fyzické vlastnosti (zdraví, síla, krása), sexualita a gender. Tyto proměnné, z nichž některé mohou být vnímány jako tzv. tvrdá data, však samy o sobě prestiž či moc uvnitř komunity žen ve vězení nedeterminují, neboť je vždy určující jejich vyjednávaná podoba a zúročení skrze praktiky konkrétních žen. Právě při tomto zúročování se přitom odráží ekonomický, sociální a kulturní kapitál, kterým ženy disponují. Tomuto procesu a mechanismům, pomocí nichž jsou ve vězení utkávány heterogenní subkulturní sítě, se budu podrobněji věnovat v této kapitole.

Velmi důležitým prostředkem pro vyjednávání statusu ve vězení je komunikační dovednost. Skrze dobře či hůře ovládané praktiky komunikace a vyjednávání se posilují či propadají pozice jednotlivých akterek v sociální struktuře vězení. Jednou ze základních charakteristik zachycu-

jících vězeňské klima je cirkulace informací. Příhodně to ve svém románu glosuje Albertine Sarrazinová popisující vlastní zkušenost s vězením: „Pošeptat něco jedné z nich je tady totéž jako říct to do mikrofonu“ (2003: 33). V prostředí, kde je lidem ponecháno velmi málo předmětů identitní výbavy, pomocí nichž mohou vytvářet a udržovat své osobité já, zůstávají slova a věty neodejmutelné a stávají se jedním z mála osobních vlastnictví, které je možné užívat k sebezprezentaci. Na omezeném prostoru informace kolují (a jsou sdíleny) rychle a ne příliš kontrolovatelně. Jedna z žen to shrnula slovy „*tady je to všechno rychlejší než mobil*“. Nebo slovy Sarrazinové „Kšeftuje se, šušká a lže. Panuje tu ovzduší permanentního spiknutí, veřejných a všeobecně komentovaných tajemství, ačkoliv mezi dvěma šepty se neustále skládají přísahy mlčenlivosti na život dětí, manžela nebo psa“ (2003: 38). Proto ženy považovaly často za rozumné sdělování osobních údajů pečlivě zvažovat, nebo slovy mnoha odsouzených „dávat si pozor na hubu“. Ten, kdo se ve vězení řídí doporučením obezřetné mlčenlivosti, pro sebe zmenšuje riziko zneužití soukromých informací. Mlčenlivost však už nevede k prestižnímu statusu „dobrého vězně“, jako tomu bylo za dob vězeňského kodexu, o kterém jsem se podrobněji zmiňovala ve třetí kapitole. „*Zákeřný falešný ženský si navymýšlí, aby člověku pohoršily. Nejlepší je, nezapojovat se. Cokoli řeknete, obrátí se proti vám*“ (*paní Věra*). Neustálé sdílení a kolování informací je uvnitř vězeňské komunity zároveň velmi důležitou formou sociální kontroly. To, že se ženy cítí skoro vždy pod dohledem a soudem jiných, ovlivňuje jejich jednání a tato reflexivita se netýká jen obav z postihu ze strany zaměstnanců, ale zejména starosti o to, jak je budou vnímat, hodnotit případně soudit jiné ženy.

Ženy, které získávají ke strategickým informacím přístup a dovedou s nimi vhodně nakládat, je mohou zužítkovat ve svůj prospěch. Reputace se získává skrze komunikační obratnost a dovednost prokazovanou jak v každodenní interakci se spoluodsouzenými, tak s personálem věznice. Na „reputačním žebříčku“ si lépe stojí ženy, které na jedné straně „dovedou vyjít“ s ostatními ženami a na straně druhé si dovedou „prosadit svou“ při vyjednávání se zaměstnanci. Už dříve zmiňovaná klí-

čová informantka paní Zita měla ve vězení právě takový status respektované a oblíbené ženy. Výjimečnost statusu paní Zity v celé skupině se odrážela také v naší výzkumné spolupráci. Dalo by se říci, že přes paní Zitu se v mnoha případech budovala a stvrzovala moje pozice ve věznici. Několik žen při našem prvním setkání prozradilo, že o mě už slyšely od paní Zity, což fungovalo jako posvěcení, se kterým k rozhovoru se mnou svolily. Jakoby paní Zita prověřila mou důvěryhodnost, a její požehnání mi pak otevíralo pomyslné dveře k rozhovorům s jinými ženami.

Za vůdkyně jsou ve vězení považovány ženy, které se nebojí postavit za práva svá i práva ostatních. Hodnoty tato práva zakládající přitom musí být shodné s většinovými hodnotami v dané vězeňské komunitě. Paní Zita se považovala za prosazovatelku obecných zájmů, přičemž je také důležité, že uměla tento obraz prezentovat i ostatním ženám.

Chodí sem z Helsinskýho výboru ptát se, jak se nám tady žije, jaký jsou tady podmínky. Kolik si ale myslíte, že nás tam z patra jde? Čtyři. Já si myslím, že se má mluvit o tom, jaký to tady je. Já chci, aby lidi věděli, jak tady žijem. Nevím čeho se ty ženský bojí. Tady se s holkama sejdem na chodbě, probíráme, jaký má která problémy, taky poradíme. (paní Zita)

Aby mohly komunikační a vyjednávací dovednosti nebo ambice prosazovat práva odsouzených jako skupiny vyniknout, musí existovat prostor, ve kterém se mohou projevit. Ženy-vůdkyně nabývají svého statusu – a stávají se tak jako vůdkyně viditelné – prostřednictvím interakcí s jinými ženami, či zvýznamněním v očích jiných žen, musí tedy umět svou komunikační dovednost při různých příležitostech prokazovat.

Paní Zita měla v Podlesí pověst ženy veselé, výřečné a komunikačně zdatné. Jiné ženy se na ni obracely o radu v záležitostech, které pečlivě tajily nejen před vězeňským personálem, ale i před některými spoluodsouzenými. V následující situaci nejde ani tak o radu nebo navržené řešení jako o prostý fakt toho, že se ženy paní Zitě v podobných krizových situacích svěřovaly.

Našla se tráva a nějaký roháče při filcunku⁴⁶ a Radka za mnou přišla a říká: „Zito, máme průšvih“, stalo se tohle a tohle. Řekla sem jí, ať to nechá být, ať to neřeší, že když se to ještě nikomu nepříšilo a nic nikomu nedokázali, tak s tím nemůžou nic dělat. (paní Zita)

Moyer ve svém výzkum zjistila, že ženy-vůdkyně se, stejně jako v mužských vězeních, i zde rekrutují z podobného sociálního, ekonomického a kulturního zázemí jako majorita vězeňské populace (Moyer 1984). Stejně jako vůdcové-muži jsou často odsouzeny za závažnější trestné činy. Jestliže Moyer konstatuje, že vůdcovské typy ve vězení svým trestným činem překračují charakter tzv. typicky ženské kriminality (drobné krádeže, podvody), paní Zita toto tvrzení potvrzovala, neboť si odpykávala trest za napadení veřejného činitele. Právě typ trestného činu je tedy další důležitou charakteristikou, prostřednictvím které ženy vyjednávají svoji pozici ve věznici. Naprostá většina žen i mužů ve vězeních spadá do několika paragrafů trestných činů, z nichž těmi nejčastějšími jsou krádež, podvod nebo loupež (viz graf 3 v přílohách na konci knihy). Odsouzené, které se těmito obvyklými kategoriích svým trestným činem vymykají, jsou ve vězení viditelné a jejich jinakost zakládá prestiž (například v případě velkého finančního podvodu), související jednak s pokusem obelstít „nespravedlivý“ systém distribuce bohatství, a zároveň také s předpokladem, že závažnějšího podvodu se mohou dopustit s větší pravděpodobností lidé, kterým to umožňuje jejich pozice v sociálním prostoru a s ní související ekonomický a sociální nebo kulturní kapitál. Na druhé straně však typ trestného činu působí v procesu přisouvání prestiže i opačně, když ženám (stejně jako mužům) odsouzeným za vraždu, týrání či zneužívání dětí, zaručuje status outsiderů. Tento typ trestného činu je pravděpodobně jediným všeobecně opovrhovaným trestným činem, jehož odsouzeníhodnost většina vězeňské populace

46 Paní Zita často užívala vězeňský slang a zdálo se mi, že ji obzvláště těší, když mě do něj může zasvěcovat. Tráva zde znamená marihuana, roháče jsou tablety rohypnolu a filcunk je důkladná prohlídka pokojů odsouzených.

vzácně sdílí s majoritním přesvědčením. Tomuto vyloučení založenému na trestném činu se budu podrobněji věnovat v části zabývající se vězeňskými outsidersy.

Paní Pavla, ve své osobě a zejména ve své pověsti, spojovala status vůdkyně se statutem tzv. pravé lesby, o kterém se zmiňují podrobněji v sedmé kapitole.

Jsem jedna z nejlepších, nic na mě nemají, všechno plním, nemůžou mně nic. Teď jsem si ale udělala zle, ozvala jsem se za všechny. Prostě najednou to vadí, že spím s přítelkyní v jedné posteli. Spíme tak spolu už rok a teď to najednou vadí. Řekla jsem jim, že to nikde ve vnitřním řádu není, že nesmíte spát s někým v posteli. Když nikoho neobtěžuju a neotravuju, nikomu to nevadí, nikoho tím neruším, nedělám hluk a nemám puštěný rádio, nezpívám, tak co komu proboha vadí. Venku si přede mnou nikdo dělat legraci nebude. Tady je ale diskriminace. To je ta diskriminace. Dívají se na mě jako na fuj, protože mě dávají dohromady s těma ostatníma nepravýma, v uvozovkách lesbama, co si z toho jen dělají legraci. (paní Pavla)

Paní Pavla chtěla pro sebe i pro ostatní ženy vymoci právo spát s jinou ženou v jedné posteli a legitimnost svého požadavku opírala o formální pravidla instituce, která podle ní nejsou s tímto požadavkem v rozporu. Brzo nato byla přemístěna do jiné věznice a z jejích dopisů bylo zřejmé, že se domnívá, že právě její předchozí aktivity zavadaly k tomuto přeražení příčinu.

Do Holé mě dali jen proto, že jsem ve Podlesí měla moc velký vliv na odsouzený a báli se asi, že bych je chtěla pobouřit proti nim. (paní Pavla, dopis)

Stereotypizované prezentace vězení často implikují, že jedním z nejdůležitějších kapitálů, který je ve vězení možné zúročit, je fyzická síla. Moje zjištění ukazují na to, že tělesná konstituce a síla samy o sobě

nárok na respekt či obdiv nezakládají. Jak jsem již zmínila, spíše než hrubá síla vzbuzují respekt vzdělání a schopnost argumentace. Nepřítomnost vůdcovství vázaného na fyzickou sílu je zjištěním poněkud překvapivým, protože zahraniční studie a výzkumy pozici vůdcovství fyzickou silou téměř vždy podmiňují (Moyer 1984). Ještě výrazněji než ženským subkulturám je však prestiž hrubé síly připisována subkulturám uvězněných mužů.⁴⁷

Výraznou institucí úzce propojenou s mechanismy distribuce moci a prestiže je funkce tzv. barákové. Instituce barákové není ve vězení oficiální funkcí, a stojí tak na pomezí subkulturních praktik a formální struktury.

Baráková je kontaktní osoba pro pracovníky Vězeňské služby i odsouzené. Napomáhá při organizaci a zajištění běžného chodu ubytovny, například při prověrce početního stavu, zajištění úklidu na ubytovny a podobně. Navrhuje ji vychovatel, ale je potřeba znát názor odsouzených, aby tuto osobu respektovaly a spolupracovaly s ní. (pan Modrín, vychovatel, e-mailová korespondence)

I když je baráková ustavena vedením věznice, většinou je jí žena, která požívá respekt i v rámci vězeňské komunity. Baráková koordinuje nejen aktivity jednotlivých žen, ale zastupuje celý jejich kolektiv před zaměstnanci v případě, že dojde k nějakému konfliktu nebo neshodě. K vlastnostem dobré barákové patří to, že je schopna zjednat si na svém oddělení klid a pořádek bez asistence zaměstnanců, to znamená, že pomůže vyřešit a urovnat rozepře mezi jednotlivými ženami nebo jejich skupinami, aniž by si jich někdo ze zaměstnanců všiml, tedy dříve než přeros-

47 I v mužských věznicích jsem se ovšem setkávala spíše s vyprávěními, které tento mýtus relativizovaly: „Na Silvestra jsme měli problém a byli jsme i v televizi. Jeden mladistvý znásilnil jiného. Ten, co to udělal, byl malý drobný kluk a ten druhý byl velký a o moc silnější. Ale nemohl se bránit, protože je obstoupil hlouček jiných kluků, kteří toho jednoho podporovali. Měl moc. Fyzická konstituce nehraje roli. Záleží na tom, jakou má v té skupině ten kluk pozici.“ (pan Javor, věznice Holá).

tou v porušení pravidel vnitřního řádu nebo způsobí neplnění povinností celého patra. Barákové a vězeňské vůdkyně jsou důležitými postavami kolektivních světů vězení – vězeňských subkultur.

Opakem statusu oblíbených žen jsou na pomyslné reputační škále vězeňské outsiderky. Jak jsem již naznačila o několik stran dříve, i ve vězení je odsuzována jinakost, přičemž kritéria stejnosti a jinakosti, normality a deviace jsou v leccěms shodná s tzv. většinovými měřítky. Ačkoli prostor vězení normalizuje a neutralizuje deviaci trestného činu, některé typy deviantního chování zůstávají neméně nenormální i v tak „okrajovém“ prostředí, jakým je vězení. To platí například pro „duševní nemoc“. V Podlesí mělo jedno z oddělení (pater), pověst tzv. mrtvého či tichého patra. Na toto oddělení byly umísťovány ženy působící jako psychicky nevyrovnané a neautonomní a také ženy starší (tzv. „babičky“), které byly považovány za méně konfliktní a více snášenlivé.

Na tom druhým oddělení, kde jsou přestárlý a duševně nemocný, tam to musí být strašný. To nevím, co by se stalo, kdyby ty mrtvolky ze dvojky dali mezi nás. Já mám ráda, když se zpívá, hraje, tancuje.
(paní Zita)

Některé z těchto žen měly oficiální status takzvaných monů, tedy „možných objektů násilí“, který je získáván na základě lékařského vyšetření nebo dle posouzení vězeňského psychologa. Ostatní odsouzení dobře vědí, kdo tímto statusem moňáka ve vězení disponuje, a vyhýbají se konfliktním situacím s touto osobou, právě kvůli zostřenému do/po/hledu zaměstnanců. Seznam monů je k dispozici všem zaměstnancům a neustále se aktualizuje. Zástupce vedoucího oddělení výkonu trestu, pan Buk, který měl takový seznam na nástěnce ve své kanceláři, jej komentoval slovy:

Jsou to ženy, které jsou buď fyzicky slabé – vyhublé, nebo po drogové závislosti, nebo slabomyslné. To je dáno ze zákona, že se musí věst jejich seznam. (pan Buk)

Starší ženy, zřejmě také proto, že představují ve vězení menšinu (jak může čtenář vidět v grafu v příloze, ženy starší 51 let tvoří devět procent osazenstva věznice), jsou buď přehlíženy a často překřičeny ženami mladšími, nebo jsou ochraňovány a hájeny svými blízkými a příbuznými. Setkala jsem se také se ženou, která měla pro svůj věk, vzhled a velmi malou výšku ve vězení pověst tzv. babičky z pohádky. Tato žena se stala hned po svém nástupu do vězení pro některé ženy jakýmsi vězeňským maskotem, kterého ochraňovaly a hýčkaly jako ztělesnění nespravedlnosti systému trestního práva a soudnictví, který ji do vězení přivedl.

My si tak s holkama říkáme, to je tak roztomilý, jak můžou něco takového zavřít. Ona je tak malinká, že musíme dávat pozor, abychom ji nezašláply po cestě na oběd (paní Zita).

Proces posuzování psychické autonomie každé ženy probíhá ve vězení prostřednictvím oficiálních přijímacích procedur, které vedou v některých případech právě k získání zmiňovaného statusu MONA. V osobní kartě provázející každou odsouzenou je součástí její identitní výbavy zpráva vězeňského psychologa. Vedle sociálního a zdravotního hodnocení je tak přiloženo také hledisko psychologické. Protože ve vězení není dostatečná kapacita pro individuální terapeutickou péči, je psychologická charakteristika obvykle vypracována na základě krátkého sezení, které je součástí přijímacího pohovoru při vstupu odsouzené ženy do věznice.

Když se to tak vezme a řeknem si to, jak to je, tak co si budem povídat, to hodnocení tak akorát odpovídá tomu stavu, kdy sem přijdete a to se může v průběhu hodně měnit. My to tak i bereme, že ta zpráva v kartě není vždycky aktuální a neodpovídá současné situaci. My to víme. – Má cenu pak něco takového psát? – No a jak jinak se to dá udělat? V té kartě to být musí. (toxikroužek, psychologička)

Nebezpečí oficiálního nálepkování spočívá zejména v jeho neměnnosti, kdy tento status ženu provází v průběhu celé její „vězeňské kari-

éry“, není dále zpochybňován a testován a může výrazně ovlivnit šance na pracovní zařazení nebo možnost podmíněného propuštění. I když někteří zaměstnanci vězení reflektují stigmatizující charakter osobních karet, jejich respekt k již ustavenému systému, řádu a rutině jim nedovoluje mechanismy připisování statusu duševní nemoci jakkoli rozvolňovat nebo měnit.

Vedle těchto oficiálních praktik si odsouzené ženy vytvořily vlastní systém neformálního připisování statusu duševní nemoci, díky kterému některé ženy získávají pověst tzv. debilů.

Dali nám na patro debila, bylo jí 23 nebo 24, pak jednou skočila z okna. To nám už bylo divný dřív, když zatlačila jednu zpátky na záchod a držela ji při tom pod krkem. Od té doby jsme ji sledovaly. Brala 13 prášků. Byla debil. (paní Alice)

Paní poznáte debila? [...] Přijeli se na mě podívat až z Prahy a řekli at' chodím. Pak řekli, že jsem analfabet. Asi sem teda měla chodit jinak (se smíchem imituje femininní chůzi). Nejsem blbá a nejsem analfabet. Paní Katko, která z nás je tady největší debil, poznáte to, paní? Řekněte nám jaký jsme, to musíte vědět, jste vyučená ne? (paní v doučovací kurzu)

Jako „debil“ může být označen každý, kdo se nějakým způsobem vymyká a odlišuje, ať zjevem nebo chováním, které neodpovídá všeobecným očekáváním. Jiné na sebe v totální instituci poutá pozornost a také potenciální možnost být označeno za debilní – ve významu duševní nemoci. Neobvyklé je přílišné mlčení a plachost, neomalená hlučnost, zvýšená agresivita i naprostá apatie, vše čeho je příliš a nebo příliš málo. Hlavně pak vše, co nemá příležitost sebe sama vysvětlit a legitimizovat, vše co nedokáže být před ostatními obhájeno. Proto, jak jsem již zmínila v části o vůdkyních, jsou na tom výřečné ženy lépe, a naopak ženy plaché a tiché mohou být stigmatizovány i v případě, kdyby jejich chování ničím jiným výjimečně nebylo.

Ženy označené za duševně nemocné jsou vnímány jako zdroj komplikací a nepříjemností pro celé oddělení. Ženy, které ve vězení neparticipují na subkulturním životě a jeho mnohačetných vztazích, mohou lehce nabýt pověsti tzv. prodloužené ruky vychovatele, která informuje o tom, co se na kterém oddělení děje. Tato obava je v některých případech oprávněná, protože prostředí věznice nedává jedinci mnoho příležitostí k dlouhodobějšímu soukromí a zaujmutí individuální strategie: odsedět si trest sama za sebe, rychle a bez komplikací. Proto některé ženy, které nenajdou (ať už záměrně nebo nedobrovolně) své místo v subkulturách odsouzených, využijí možnost navázání vztahu se zaměstnanci, kteří jsou, i když časově omezeně a formálně v jiné pozici, také obyvateli totální instituce vězení. Jinak řečeno, nemohou-li ženy maximalizovat radosti a zisky ve vězení skrze neformální vztahy s jinými odsouzenými, mohou se pokusit si některé statky a služby opatřit spoluprací s těmi, kteří o jejich distribuci ve vězení přímo rozhodují, neboť stojí statusově výše.

Jsou tady typy holek, co jsou bonzáci. To pak čumíte jak tydíť na pana vychovatele, že to ví. Myslí si, že jim to pomůže k podmíněnému propuštění. V kriminále si člověk musí dávat bacha na hubu. [...] Vychovatel si takovýho bonzáka vytipuje a když to udělá jednou, tak to udělá znovu a ten vychovatel pak už ví, že s tím může počítat. Co se bonzuje? Kraviny, třeba že se někdo převlíkl do civilu dvě minuty před půl čtvrtou. Když se ví, kdo bonzuje, tak dostane třeba deku. Hodí na ni deku a zbijou ji, pak nejsou modřiny, to je vědecky dokázaný. To je, když se ví, že to udělala jedna, ale to se vždycky neví, kdo ten bonzák je. Nebo v koupelně, tam je tma, hodí na ni deku a to pak ani ona neví, kdo to udělal. (paní Dana)

Pro vychovatele na oddělení je přítomnost takového spojence výhodná, protože se přes něj dozvídá i o záležitostech, které by mu jinak měly zůstat utajeny. Odhalení spolupráce s vychovateli je vcelku obtížné, protože většina žen chodí do jejich kanceláře (která je na každém oddě-

lení) pravidelně v nejrůznějších záležitostech, například vyzvednut si balík nebo podepsat formulář. Vychovatelé často suplují roli psychologa a jejich kancelář je přes den místem, kam si odsouzené chodí postěžovat, popovídat a poradit se.

Jestliže je outsiderství odborně a formálně uznáno vězeňským psychologem nebo lékařem a ustavuje ženě nárok na pravidelné užívání medikamentů, mohou se tyto ženy stát pro jiné odsouzené zprostředkovatelkami nedostatkového zboží. V lepším případě tento nadstandard ženy využijí ve svůj prospěch, tedy smění za jiné zboží, jak se dá tušit z následujícího úryvku z románu Sarrazinové.

Prášky na spaní! Musí se spolknout za přítomnosti ošetřovatelky, což mě nutí uchýlit se k hotové prstové akrobacii, abych je stihla ulejt během toho, co její pozornost zaměstnávám klokotáním do sklenice vody. Tu a tam, když mě prsty neposlouchají, si prášky ze samé nešikovnosti musím doopravdy strčit do pusy; sice ne že bych je spolkla, ale takhle ožužlané a rozpuštěné už se nedají za nic vyměnit. V base se kšeftuje dokonce i se spánkem. (Sarrazinová 2003: 105)

Jindy se žena léků vzdává dobrovolně bez nároku na náhradu, aby „neměla problémy“.

Je úplně blbá, má prášky na hlavu a dává to ostatním. Proč? Protože je blbá. Chce se zavděčit. (paní Dana)

Jak jsem již uvedla, výrazněji negativní hodnocení než to, které je připisováno duševní nemoci, se ve vězení vztahuje na kategorii trestných činů spáchaných na dětech, což ženskou populací ve vězení nijak neodlišuje od mužské, kde jsou tyto trestné činy také sledované a opovrhované. Stereotyp vězni šikanovaného muže odpykávajícího si trest za zneužívání dětí se dokonce stal jedním z mýtů pronikajících z jinak uzavřeného prostředí vězení na veřejnost. Ženy odsouzené za týrání, zneužívání či vraždu dítěte jsou ve vězení outsiderkami v tom nejpřesnějším

slova smyslu. Jako byl v případě paní Zity typ trestného činu prostředkem získání prestiže, stává se zde zdrojem opovržení a odsouzení. Svou trestnou minulost přitom nemohou ženy ve vězení utajit a nelze ani příliš kontrolovat příběhy, které o nich budou kolovat. V mnoha případech předchází odsouzenou ženu její pověst už před příchodem do věznic. Paní Eliška, odsouzená za vraždu svých dětí, to ilustruje následující výpovědí.

To jste měla vidět to uvítání. Všichni byli ve voknech, aby se podívali jak vypadám, jaká jsem zrůda. Člověka předchází pověst. Tam mě každéj znal a tady jsou lidi, co mě znaly v Písečné. Najednou si všichni začali stěžovat, že se mnou nebudou na pokoji, přitom mě jinak potkávali na aktivitách a jinde. Musela jsem se sedmkrát za měsíc stěhovat. Nikde mě nechtěli. Všichni se tady obraničujou. Dvěš-tědevatenáctky⁴⁸ to tady mají těžký. (paní Eliška)

Utajit se to moc nedá. Tady se hned ptají, za co tady seš, a když neřekneš, tak je to podezřelý. Když to třeba neřekne, tak se stejně svěří nějaké kamarádce, a ta to pak řekne ostatním. (paní Alice)

Ženy s tímto typem trestného činu těžko hledají ve vězeňských subkulturách svoje místo a zbývá tak na ně pozice samotárek nepatřících do širších vazeb kolektivních subkulturních světů. Pro vedení věznic není jednoduché takovou ženu ubytovat na oddělení a pokoj, protože musí dopředu odhadovat konstelaci rozmístění a zvážit možné komplikace. Často se uplatňuje pravidlo či očekávání, že outsider lépe přijme přítomnost jiného outsidera, a tak jsou tyto ženy umísťovány na pokoje s ženami staršími nebo s ženami s duševní poruchou.

Následující citace vyvrací romantizující představu o absenci konfliktů s užitím fyzického násilí ve vězeních pro ženy, která byla výzkumníky po dlouhá léta potvrzována (Pollock-Byrne 1990; Giallombardo

48 Číslo paragrafu za vraždu v trestním zákoně.

1966). Zároveň dokládá existenci samosprávného neformálního systému trestání, který koexistuje vedle oficiálních, vězeňskou administrativou ustavených mechanismů trestů a odměn, a užívá tresty daleko přímější.

Taky ví, že nám nemůžou dát na oddělení. [...] hmm no tady je třeba jedna, co zabila svoje děti a pak ještě chlapečka a ta je na dvojce. Tu kdyby nám dali na patro, tak ví, že ji zabijem, je po ní. [...] Jak se to udělá? Třeba v koupelně, tam jsou dlaždice a brany. To je rychle. (paní Zita)

Tato výpověď kontrastuje s jinak pozorovanou tendencí žen „odsedět“ si trest bez komplikací a co nejrychleji, protože tak zjevné fyzické násilí by pro pachatelku nebo pachatelky ve vězení mělo velmi závažné následky. Vzhledem k tomu, že ženy byly obvykle schopny konsekvence svého jednání předpovídat, nevylučují možnost, že paní Zita tento příběh vyprávěla, povzbuzována mým údivem, aby mne zaujala a šokovala. Paní Dana, která se sama identifikovala jako oběť šikany, ukazuje na přítomnost mírnějších a více skrytých strategií vyloučení.

Když něco udělala dětem, tak má těžkou pakárnu. Těžká pakárna? To je, že dostaneš kartáček na zuby a rajón. Je to vodstrkovanéj člověk, jakoby tam nebyla. Má ohraničeněj prostor. (paní Dana)

Ani v českých mužských věznicích není fyzické trestání obvyklou praktikou vyřizování účtů mezi odsouzenými. Ženy i muži popisovali formy neformální kontroly v termínech psychické disciplinace a drilu, které jsou podle nich nejen účinnější, ale hlavně obtížněji odhalitelné a prokazatelné a tedy i trestatelé ze strany vedení věznice. Zde se ukazuje, že i v neoficiálních procedurách trestání jsou ženy schopny předjímat možné dopady svého jednání a citlivě vnímat mantinely, které jim vězení vnitřním řádem vymezuje. Každodenní interakcí se zaměstnanci se ženy naučí velmi dobře odhadovat a vyhodnocovat nejúčinnější stra-

tegie vhodné pro nastalé konfliktní situace. Jejich řešení a způsoby pacifikace vylučovaných žen proto vždy nemusí zahrnovat nelegální praktiky. Příkladem je následující situace, kdy ženy k dosažení svého cíle využijí cest, o kterých věří, že jsou ve vězení těmi nejvíce účinnými. Protože ženy musí oficiálně své požadavky často formulovat písemně ve formě žádosti, začleňují tyto způsoby i do trestajících a vyčleňujících postupů uvnitř vězeňské komunity.

Když některou nemáme rády, tak dostane letenku. Vysuneme ji prostě ven. To znamená, že napíšeme takovou jako petici. Tady se všechno musí žádat písemně, napíšeme to, a pak ji dají pryč. To podepíše třeba 30 ženských. (paní Běta)

Šikana je ve vězení zcela specifickou záležitostí a explicitně o ní nemluví ani zaměstnanci ani odsouzené ženy. Když jsme se k tomuto tématu v rozhovoru dostaly, ženy pro označení těchto praktik jen zřídka-kdy používaly pojem šikana. Podobně jako slovo lesba, bylo i slov šikana vyslovováno tlumeně a sporadicky.

Šikana tady není, to ne. Když je některá neoblíbená, tak se s ní neba-víme, ignorujeme ji. (paní Běta)

Právě toto ignorování a nezačleňování však představuje velmi účinnou strategii jak někomu ve vězení znepříjemnit život.

To není jako šikana na vojně. To je spíš stylem: teď se zhasne a teď se bude uklízet a dává se všechno uklízení jí. A teď se budeme dívat na tohle a ty se dívat nebudeš. No asi je to šikanování. [...] Koho šikanujeme? Když by nějaká byla jen tichá a seděla, tak ne, tak to si jí neovšímáme. Většinou, když jí to nesedí, tak si dá sama žádanku o přeřazení a vždycky jí vyjdou vstříc. Když ne, tak se ostatní proti ní postaví, spiknou se a dostane letenku. (paní Zita)

Šikana probíhá často formou každodenních drobných příkazů a přejímáním role strážce vězeňských pravidel formalizovaných vězeňských vnitřním řádem. Mnoho z toho, co vnitřní řád zakazuje, je vězni porušováno, což obvykle není odhaleno, pokud tím nikomu nevzniká prokazatelné poškození. Právě zvýšený dohled na dodržování těchto pravidel vykonávaný ze strany některých odsouzených nad jinými představuje vhodnou formu pro nepostižitelné trestání v rámci neformálních subkulturních vazeb. Tak může být pak například zakázáno dívat se na televizi, kouřit v pokoji nebo ležet přes den v posteli.

Jak vypadá šikana ve vězení? Venku byste na takovej způsob nikdy nepřišla. Jak vám to mám říct, abyste to pochopila. To je takový to – sedni si, když s tebou mluvím, dřev se na mě, když s tebou mluvím, ustel mně postel. Za facku jsou tři dny díry, to mi nestálo za to někoho praštit. Nechtěla jsem si to ale nechat líbit. Celej pokoj se proti vám postaví a já sama proti čtyřem holkám neudělám nic. Jsem důvěřivej hodnej blbec, dala jsem jim všechno, protože jsem je litovala. (paní Dana)

Byla tady jedna, měla jsem ji ráda, nedělala drby po zádech, řekla všechno do očí. Vůbec neměla návštěvy. Byla taková veselá. Měla moc ráda čokoládu a ony to dělaly naschvál. Schválně před ní vynadaly čokoládu a jedly. A tak ji trápily. Jedna to schválila a ostatní to pak tak dělaly. Asi se jim nelíbila a neměly ji rády, protože všechno řekla do očí. (paní Miroslava)

Šikana spadá do neoficiálních samosprávných mechanismů trestání, jejichž užití je však v některých případech zvažováno, protože při odhalení ohrožuje nárok na podmíněčné propuštění nebo je dokonce důvodem k prodloužení trestu. Protože většina žen ve vězení podřizuje strategii výkonu trestu co nejrychlejšímu propuštění, dá se říci, že k otevřeným násilným incidentům dochází jen velmi výjimečně. Drobné znevýhodňování a manipulace jsou však obvyklými praktikami, o kterých se doufá, že nebudou obětmi nahlášeny.

Ženám-outsiderkám není umožněno zapojit se do kolektivních únikových světů a jsou proto mnohdy odkázány na únikové cesty individuální. „[...] *beru to tak, že mám svůj trest a jedu si ten trest. Nic okolo mě nezajímá. Jedu si svůj trest. Jsem tady, jsem odsouzená a chci tohle, tohle a tohle a jedu*“ (paní Eliška). Formou individuálního úniku bývá často obrácení se ke knihám, křížovkám a dalším aktivitám, které nevyžadují přítomnost jiného aktéra.

Zachovat ve vězení životní strategii samotářky je však vzhledem k neexistenci soukromí velmi obtížné. Fyzické uspořádání věznice vede ženy k tomu, že se musí učit žít v přítomnosti jiných, ve vztazích, které by za jiných okolností nenavazovaly. Ženy se ve vězení učí tato omezení v podobě neustálé přítomnosti jiných zužitkovávat ve vlastní prospěch. Vztahy se zde nejen žijí, ale i okázale prezentují či naopak tají. Jestliže se žena se statutem outsiderky spřátelí s jinou ženou, uchovává například tento vztah spíše v tajnosti, aby své stigma nepřenesla i na druhou ženu. Ženám stojícím mimo aktivní vztahy ve vězeňských subkulturách je status outsiderek jednak připsán ostatními ženami, zároveň jsou si negativní výlučnosti svého postavení vědomy, a za outsidery se samy považují.

Kromě výše zmíněných prvků, které ženy umísťují mezi dvěma krajními póly vůdkyň a outsiderek, nabývá ve vězení v některých situacích význam etnicita; zde by bylo možné detailněji uvést Bourdieho koncept kapitálu, jehož množství a struktura umísťuje aktéry v sociálním prostoru, kterého je vězení svébytnou (protože velmi koncentrovanou a uzavřenou) reprezentací. Právě etnicita a její specifická interpretace může ve vězení fungovat jako určitá forma kapitálu, který má potenciál k tomu být zúročen, ale i operovat jako znevýhodňující stereotyp. V mnoha věznicích jsem byla zaměstnanci při úvodní prohlídce vězení upozorňována na to, že je zde většina Romů, nebo naopak, že zde žádní Romové nejsou, protože „*to byste viděla ten bordel, to byste viděla, co by se dělo, kdyby sme dali Roma k výdeji jídla, to by byla revoluce*“ (věznic Bře-holice). V Podlesí odhadovali zaměstnanci podíl romských žen ve vězeňské populaci na jednu třetinu. Tento údaj není tolik zajímavý ve své sta-

tistické výpovědní hodnotě, ale spíše s ohledem na významy, které jsou mu v kontextu vězení připisovány. Zaměstnanci opakovaně zdůrazňovali, že žádnou statistiku není oficiálně povoleno vést, ale že „všichni víme, jak to je“. Zdravý rozum ve vězení říká, že:

[..] Romům se nechce pracovat, nejsou na to zvyklí a jen hledají cesty, jak ke všemu přijít jednoduše a zadarmo. Samozřejmě ne všichni jsou takoví, nejsme rasisti, ale věřte mi, já mám zkušenost, já jsem tady něco viděl. (pan Lípa, vychovatel)

Následující výrok už kromě zaměstnaneckého pohledu poukazuje i na předjímané rozčleňování ze strany samotných žen.

Mně se osvědčilo separovat, segregovat, udělala jsem si na oddělení jeden pokoj Romek. Měla jsem tady mladý holky, feťáčky a měla jsem je i ráda, nebo ráda, cítila jsem se k nim blízko věkem a můžu se jim přizpůsobit mlouvením, protože jsem předtím pracovala s drogově závislýma. Věděla jsem, že kdybych k nim na pokoj dala Romku, tak to by nedělalo dobrotu. Ani Olašky a Rumungrice⁴⁹ se nemají navzájem rády. (paní Jedlová, vychovatelka)

Předsudečné vnímání etnicity je však jen jednou rovinou jejího významňování ve vězení. Ve většině věznic jsem se s etnickou předsudečností setkala spíše u zaměstnanců, zatímco odsouzení zdůrazňovali, že spolu musí nějak vyžít a že nestojí za to si přidělovat problémy zbytečnými konflikty. Příslušníci jednotlivých etnik o sobě sice navzájem vědí a spojuje je mnohdy nepsaná loajalita, na druhé straně však nevyjadřují hostilitu k jiným obyvatelům věznice. „Bílé“ ženy o těch „nebílych“ soudí, že „drží více při sobě“. Vzhledem k tomu, že „bílé“ ženy jsou dominantní

49 „Rumungrice“ je mírně pejorativní označení slovenských Romek. Toto pojmenování používají neromské ženy i olašské Romky, samotné „Rumungrice“ se hlásí k pojmenování „cigánka“.

majoritou jakoby všude a a priori, nemají obvykle důvod se organizovat a spojovat jako skupina. Někteří muži a ženy ve vězení popisovali tuto loajalitu v termínech takzvaného krajanství, kdy spolu drží pohromadě například lidé z Prahy, z Ostravy nebo z Ústí nad Labem. Tato regionální sounáležitost zahrnovala také etnickou linii.

Jedna z žen popsala etnickou diferencovanost vězení takto:

Většinu procent odsouzených tvoří Češky (Gadžovky, Chrapounky⁵⁰), potom Romky (Rumungrice a Vlachyně) a mezi menšinu patří Ukrajinky, Vietnamky a holky od kolotoče (světské). Když jsem psala o nadřazenosti, tak to jsem myslela pochopitelně Romky – Rumungrice. To oni neustále myslí, že vládnou kriminálu. Když jedna z nich jde do hádky, jdou s ní všechny. V tom jediném mají přesilu a svou obět, která se něčím provinila byť i nepatrnou hloupostí jednoduše ukřičí. Ale hádky jsou i mezi nima a pravdou je, že padají daleko ostřejší slova, než když se hádají s gadžovkou. Nevím čím to je, ale zatím jsem nebyla svědkem, že by si dovolily na vlachyně a nebo světské. Možná, že k nim mají respekt. Taky se mi nestalo, že bych slyšela hádat se mezi sebou Vlachyňky nebo světské. Bude to asi tím, že je jich tu opravdu jen pár a že si váží jedna druhé. Měla by si toto uvědomit každá z nás, protože tady jsme všechny na jedné lodi, máme tady každá své základní číslo a tady ve vězení neznamenujeme nic. (paní Zita, dopis)

Zajímavé je, že paní Zita považovala tzv. světství za etnickou identitu, stejně jako romství nebo gadžovství. Co je podle ní světská identita, ilustruje tato výpověď.

Vy nevíte co je světská? To je kočovník, komediant a ty se ještě dělí na jauneráky, to jsou cirkusáci a pak cintojky, ty mají krámky s cukrovou vatou, čistírnu peří, brusírnu nožů. Chrapoun je, kdo není svět-

50 “Chrapounka“ je označení, které používají světské ženy pro ženy bílé.

skej. To je rozdíl, u nás je normální věno za holky. Matka se se mnou nebavila, protože jsem si vzala chrapouna. (paní Zita)

Vedle již zmíněného sociálního kapitálu, jehož podoby jsem popsala výše, je dalším typem kapitálu, který vstupuje do vězeňské každodennosti, kapitál ekonomický. Ten není ve formě peněz ve vězení oficiálně k dispozici a veškeré finanční prostředky, které jedinec ve vězení získává buď jako odměnu za práci nebo darem od rodiny nebo blízkých vně vězení, jsou spravovány vězeňskou administrativou a nárok na užívání prostředků z tohoto konta je v totální instituci upravován formálně danými pravidly. V kontextu vězení je ekonomický kapitál převáděn na konkrétní zboží, které je ve vězení užíváno a ceněno, což jsou už zmiňované cigarety, káva a nadstandardní potraviny. Toto zboží může být v konkrétní limitované částce na konkrétní období (jeden měsíc) buď zakoupeno ve vězeňské kantýně a částka je pak odečtena z konta odsouzené, nebo je ženy získávají od svých blízkých poštovním balíkem nebo v rámci vězeňských návštěv. Jestliže ženy získávají cenné zboží prostřednictvím kontaktů, které udržují vně vězení, zúročují tak vlastně svůj sociální kapitál, který jim ve vězení obstarává potřebné materiální prostředky. Kulturní kapitál získaného vzdělání může být také transformován v kapitál ekonomický směnou takových služeb, jako je například napsání formálního úředního dopisu nebo oficiální žádosti, obvykle se však poskytování takových služeb považuje za prestižní záležitost, která zakládá ve vězení na určitý typ uznání a elitní pozici a není převoditelná na materiální prostředky. Propůjčuje tak aktérům spíše symbolický kapitál v podobě prokazovaného respektu ze strany jiných odsouzených. Symbolickým kapitálem může být ve vězení také jméno nebo rodinný původ. Jedna z respondentek například rozlišovala mezi jednotlivými typy tzv. cirkusáckých rodin, které dovedla přesně diferencovat dle prestiže a pověsti. Hodnota symbolického kapitálu není jednoznačně a univerzálně definovatelná a měřitelná, ale nabývá platnosti pouze je-li rozpoznána jinými sociálními aktéry. V této schopnosti rozpoznání a uznání se jednotlivé skupiny žen odlišují například podle již

zmíněné etnicity, kdy logicky romské ženy dovedou daleko přesněji rozlišit a vnímat rozdíl mezi jednotlivými subskupinami romů či konkrétními rodinami.

6.2 Importovaný život

Tato podkapitola zasazuje subkultury ve vězení do širšího společenského rámce a ukazuje, jak jsou popsány strategie a praktiky přenašeny vně vězení a to v obousměrném působení. Tedy nejen, jak se vězeňská zkušenost vepisuje do konkrétních jednání a plánů po propuštění, ale zejména jaké obecnější životní trajektorie uvěznění předcházejí.

Předchozí střípky skládající subkulturní mozaiku bývají sociálními vědci interpretovány z odlišných pozic, které Bowker polarizoval do dvou, již dříve zmíněných modelů, deprivace a importace (1977). Některé výpovědi dotazovaných žen opravdu jakoby naznačovaly kontinuitu předchozího životního způsobu se strategií ve vězení volených praktik a potvrzovaly tak platnost importačních vysvětlení.

Těžko se hledá práce, když jste cigán a máte počmáranej trestní rejstřík a zaměstnavatel se ptá, jestli máte školy. Ale i když máte školy, tak to je těžký. Já mám sestřenici a ta je vyučená sekretářka a má od toho papíry a taky nemůže najít práci. Budu krást až vyjdu ven, já se tím netajím. Co jinýho? To řeknu aji dozorcům, když se bavíme. Jsou tady takový co říkají, že nikdy už nic, ale pak jsou ty první venku, co začínou. Já jsem kradla alkohol, pak se to prodá Vietnamcům. Nebo sem dělala obchody, velký obchody, Kaufland. Měli sme trasu, různý města. Dělala jsem kasy. Chcete vědět, jak se to dělá? My vás to naučíme, jak udělat kasu. Je tam takovej knoflík, ten podržíte, šáhnete pod tu pokladnu, aby to necinklo a máte to. Šlo nás víc a já jsem bavila, protože hodně mluvím. Oni to zatím udělali a pak když zavolali policii, tak ta prodavačka třeba řekla, tady tu nechte, ta byla se mnou. A mezitím už ale mám ty peníze všechny, protože mně to dají. Je prohlédají a nic nenajdou a ještě se omluví. – [Ptám se jestli

nemá výčitky, že pak prodavačka musí zaplatit se svých peněz.] – *Nemám, mám radost. To nemusí platit sama, to neplatí ta prodavačka ze svého. To platí ten obchod nebo se na to složí všichni.* – [Ptám se, kolik takových zátahů udělají třeba za týden, a obě ženy se smějí mé naivitě, protože jich patrně udělají několik za den.] – *Některá ulice má hodně obchodů, šak víte, co myslím ne? Třeba udělám pokladnu a je tam 16 tisíc. Byty nedělám, to se bojím, třeba by tam někdo byl a zastřelil mě. V afektu se to může stát. Není to nic pro mě. Každý dělá to své, co umí. Kabelky na ulici taky nekradu, to není můj styl.* (paní Alice)

Tato citace v sobě na první pohled nese velmi nekonformní aspekt, ale jak uvidíme, je to nekonformita pouze zdánlivá. Ve vězení byla paní Alice velmi oblíbená a její strategie, jak ve vězení odsedět trest, by se dala označit za velmi konformní. Paní Alice se ve vězení chovala racionálně, tak aby dosáhla svého cíle, podmíněného propuštění, a stejně racionálně se pravděpodobně bude chovat po propuštění. Říká, že bude opět krást, protože to umí, a navíc pravděpodobně správně odhaduje, že její šance najít zaměstnání s příjmem, který by považovala za dostatečný, nejsou velké. Důležitost takzvaného slušného příjmu roste s ohledem na to, že kromě dluhů spojených se soudními výdaji a předchozí trestnou činností jí ve vězení za každý nový den na tento dlužní účet přibývá částka 45 Kč strhávaných na náklady výkonu trestu.⁵¹ Nemá-li člověk ve vězení možnost si tento dluh odpracovat, pak je obvyklou praxí, že vězení opouští nejen se záznamem v trestním rejstříku, ale i s dluhem ve výši několika desítek tisíc korun. Člověk se dostává do vězení, aby takzvaně splatil společnosti dluh; jeho splatnost však nekončí dnem propuštění – uvěznění naopak v mnoha případech tento dluh znásobuje, aby pak byl skrze kvantifikovatelné médium peněz přenesen i do svobodného světa. Importační model zde funguje v podstatě obousměrně,

51 Od 1. 7. 2004 došlo ke změně a náklady spojené s výkonem trestu jsou strhávány pouze odsouzeným, kteří jsou ve vězení zaměstnání.

když ustavuje nejen praktiky habitu ve vězení, ale uplatňuje se i v plánech a očekáváních spojovaných s propuštěním.

Většina žen ve vězení pochází z ekonomicky slabých rodinných zázemí. Jejich rodiny je nemotivovaly usilovat o vzdělání nebo nacházet a rozvíjet svůj talent, ale spíše být co nejrychleji schopné se o sebe postarat a finančně se zabezpečit.

Jak je to možný, že jsem nechodila do školy? Mám šest tříd, ale když máte volnější rodiče, tak to nejde. Volně nechat, to není dobrý. Chodila jsem za školu. Tak dvakrát za týden nebo za měsíc jsem odešla z domu a šla sem jako do školy ale nešla jsem do školy, šla jsem za školu a doma sem nic neřekla. (paní Zdena)

Mnoho žen bylo socializováno prostřednictvím každodenního vědění, že to hlavní, co může žena nabídnout, je tělo milenkyně, dovednosti hospodyňky a potenciální mateřství. Obdobné strategie se, jak uvidíme v následující kapitole, promítají do partnerských vztahů ve vězení. Tradičně genderované role však s sebou nesou nejen potenciál ocenění a zajištění ze strany na veřejnou sféru orientovaných mužů, ale i možnost ohrožení plynoucího z pozice podřízenosti vůči hegemonní maskulinitě.

Ve čtrnácti jsem utekla z domu, manžel mě unesl. V patnácti jsem měla první dítě. Rodiče nebyli pro, neměli radost, ale co mohli dělat. Byla jsem zamilovaná. Když milujete, nemohli nic dělat. (paní Míša)

Manžel mě vyhodil z bytu, i s dcerou, a přivedl si tam novou ženskou. Chodily jsme pak s dcerou tři dny po městě, po Praze, pak mně někdo řekl, že to takhle nemůžu, holka musí do školy. Tak šla holka do děcáku. Za dva roky jsem dlužila 14 000 na výživný. (paní Marie)

Nemálo žen zmiňovalo historii domácího násilí a zneužívání odehrávající se v intimním prostředí rodiny s tradičně genderovaným rozdě-

lením rolí. Komplementární rolová očekávání přenášena do vězeňského kontextu z předchozích životních strategií, která budou podrobněji zmíněna v následující kapitole, jsou dalším typem importace dřívějších způsobů chování do prostředí totální instituce.

Dle Owen pro ženy marginalizované na základě tradičních, tedy patriarchálně rozvržených rolí, ve společnosti neexistují alternativní modely ženství, což platí pro ženy s nižším sociálním statutem dvojnásob. Určitá skupina žen se tak ocitá v situaci, kdy zbavením ekonomických jistot konvenční společnosti (rolí závislých manželek) se pro ně ženy trestný čin stává podmínkou přežití. Tyto ženy jsou často paradoxně socializovány tak, že přijímají tradiční role s jasně vymezenými právy muže a povinnostmi ženy. Jsou to často ženy, jejichž životní dráha by se dala zjednodušeně zarámovat body: brzké těhotenství – opuštění domova rodičů – předčasné ukončení školní docházky, které se odráží v nedostatečné kvalifikaci a tedy také v menší šanci uplatnit se na trhu práce. (1998) Ženy s nízkým příjmem jsou zhoršujícími se ekonomickými podmínkami a reprodukcí genderových rozdílů na trhu práce zasaženy výrazněji. Špatně placená úřednická práce, jako nejtypičtější z „ženských“ zaměstnání, tak může některé ženy vést do situace, kdy jsou pro ně ilegální aktivity nutným přílepením nedostatečného příjmu (Faith 1993). Člověk může být velmi konformní ve vztahu k většině sociálních norem a očekávání a přesto se účastnit aktivit, které jsou protizákonné.

Feminizace chudoby, čímž je míněna zvýšená pravděpodobnost žen ocitnout se mezi chudými, se vztahuje zejména na ženy z nižších tříd, z etnických minorit a na svobodné matky závislé na sociálním státu. Pro některé ženy se tak jejich určující rolí stává role definovaná v termínech jejich sexuality a reprodukční schopnosti. Marginalizované ženy se naučí, že právě sexualita a mateřství jsou pro ně jedinými statky, které ve společnosti mohou nabízet a směňovat. K tomu se, jak konstatuje Owen, často přidává mýtus prince na bílém koni, který ženy udržuje v naději, že jim výměnou za mateřství bude poskytnuta péče, podpora a ochrana. Tato romantická představa vychází z patriarchálního pohledu na ženskou roli, navíc však patriarchálního pohledu střední třídy, který

se opírá o rodinný model dvou rodičů s příjmy, které ženě dovolují zůstat v domácnosti (1998). Ženy s nižším sociálním statutem se však na sňatkovém trhu se starostlivými muži-ochránci s vyššími příjmy nestřetnou. „Pravidlo homogamie říká, že většina mladých lidí si hledá partnery na základě sociální podobnosti. Lidé ekonomicky, sociálně nebo kulturně znevýhodnění si vybírají své protějšky zase mezi lidmi ekonomicky, sociálně nebo kulturně znevýhodněnými“ (Katrňák 2002). Zmiňovaná romantická představa se pak ocitá v konfliktu s každodenností života marginalizovaných žen.

Právě z feministické perspektivy začalo být poukazováno na spojitost ženské kriminality se sociální a ekonomickou marginalizací žen ve společnosti obecně. „Trestní právo tak slouží jako nástroj symbolického potvrzování již předcházející společenské exkluze a inkluze“ (Šmausová 2000). Distribuce kriminality ve společnosti je zde spíše než výrazem přirozených, onticky daných dispozic jednotlivých členů, odrazem příležitostí, které společnost ke spáchání trestných činů jednotlivým skupinám poskytuje odrazem struktur sociálních institucí, které specifickými socializačními strategiemi chování jedinců povzbuzují či omezují. Aktéři, jimž jejich sociální status upírá příležitosti získat zboží legitimními prostředky, se mohou přiklonit k užití prostředků nelegálních. Ale ani příležitosti k užití těchto prostředků nejsou ve společnosti distribuovány rovnoměrně.

7 Homosexuální partnerství ve vězení

Dříve než uvedu osobitý svět partnerských vztahů, které ženy ve vězení navazují, krátce představím struktury zvyznamňování partnerských vztahů ve vězeních pro muže. V mužských subkulturách se moc a prestiž údajně distribuují právě ve specificky genderovaných vztazích, ve kterých sexualita funguje jako uspořádávající mechanismus těchto vztahů. Následující část je zpracována na základě dostupné literatury a má vlastní zkušenost s mužskými věznicemi mi nedovoluje soudit, zda je tento popis relevantní pro situaci v České republice. Tento text mi však poslouží jako referenční rámec pro pozdější srovnání a interpretaci vztahů mezi odsouzenými ženami.

7.1 Partnerské vztahy v mužských vězeňských subkulturách⁵²

Homosexuální vztahy jako strategie eliminující sexuální a emocionální deprivace uvěznění se objevují už ve výzkumech mužských vězeňských subkultur v padesátých letech. Sykes (1958) si jich všimá jako klíčových prvků, kolem kterých se konstruuje vězeňská hantýrka. Jinak se však partnerskými vztahy ve vězení zabývá pouze okrajově. O tomto tématu naopak velice detailně pojednává kniha Jacobo Schiftera *Macho*

⁵² Tato část byla ve starší verzi publikována v *Sociologickém časopise*, viz Nedbálková (2003).

Love [Macho láska] z roku 1999.⁵³ Schifter nás zavádí do světa přeplněných cel, špatného vybavení, takřka nulových pracovních příležitostí a nedostatečných vzdělávacích programů, dostupných navíc jen mizivému procentu uvězněných. To vše dohromady tvoří prostředí, ve kterém vězni nemají příležitost pracovat ani se bavit a centrálním strukturačním mechanismem jejich každodennosti se stává sex. Sexuální chování je navíc organizováno velmi specifickým způsobem s jasně danými představami o rozdělení rolí. Sykes (1958) uvádí, že pro některé muže představuje uvěznění radikální potlačení jejich sexuálních tužeb. Schifter (1999) ukazuje, že pro výraznou část mužské vězeňské populace jsou vynucená intimita a nedostatek soukromí naopak katalyzátorem sexuální touhy, která nachází přísně normativně konstruované cesty uspokojení. Odhady počtu vězňů participujících na homosexuálním chování se výzkum od výzkumu velmi liší a Schifter uvádí poměrně vysoké číslo, 70 procent.

Stejně jako to uvidíme v případě vězení pro ženy, i v mužských subkulturách je rozlišováno mezi pravou a nepravou homosexualitou. Nepravá homosexualita je vnímána jako dočasný produkt momentální instituční deprivace. Pravá homosexualita je v tomto kontextu interpretována jednoznačně v rámci vrozených dispozic. Homosexuální vztahy ve vězení jsou takřka výhradně vnímány a analyzovány na pozadí bipolární škály maskulinity a femininity, kdy maskulinita se prokazuje agresivitou a asertivitou, zatímco znaky femininity jsou pasivita a poddajnost. V tomto rámci se odvíjejí i konceptualizace různých typů vězňů. „Tep-louš“ (*fag*) je muž, který participuje na homosexuálním chování dobrovolně a dal by se charakterizovat stereotypními atributy připsanými mužské homosexualitě ve společnosti, tedy zženštilostí (ženská chůze, afektovaná gesta, make up, atp.). Oproti tomu, další typ, „punk“⁵⁴, tyto

53 Schifter se opírá o výzkum, který proběhl mezi lety 1988–1998 z podnětu Institutu pro prevenci a zdravotní vzdělávání v Costa Rice. Výzkum zkoumal sexuální strategie mužů ve vězeních oblasti Střední Ameriky.

54 Označení „punk“ zde neodkazuje ke stoupenci punkového hnutí. Termín je v angličtině používán v širším významu. Do češtiny je podle kontextu překládán

navenek předváděné znaky femininity postrádá, ale jeho ženskost (slabost, měkkost) je naplněna samotným aktem podvolení se sexuálnímu styku, ve kterém přebírá pasivní roli. „Vlk“ (*wolf*) je aktivní maskulinní muž, který se nepohnut láskou či emocemi k osobě stejného pohlaví účastní pouze „masturbace“ s jinou osobou; to mu umožňuje uchovat si nedotčenou identitu pravého heterosexuálního muže a eliminuje stigma, které jinak účast na homosexuálním chování zakládá.

Základním modelem homosexuálního vztahu ve vězení je tedy vztah mezi maskulinním a femininním mužem. Maskulinní muž (*macho*) je v sexuálním styku penetrátorem, pronikajícím do muže femininního, který je označován ženským jménem a je k němu referováno ženskými zájmeny. Určitou skupinu mužů přebírajících femininní roli označuje Schifter za transvestity, tedy muže se vzhledovými atributy tradičně považovanými za ženské (make up, namalovaná ústa, oholené nohy, dlouhé vlasy). Někteří z nich užívají hormonální medikaci, čímž by spadali spíše do kategorie transsexuálů či transgenderů. Část transvestitů se dle Schiftera ztotožňuje s homosexuální identitou, tedy vně vězení aktivně participuje na chodu gay komunity.

Z aktivní a pasivní sexuální role vyplývají také sociální konsekvence. Maskulinní muž určuje pravidla vztahu, diktuje požadovaný fyzický vzhled femininního protějšku, poskytuje ochranu. Femininní muž se podvoluje, poslouchá a vykonává pro macho muže některé z tradičně ženských prací, jako je praní, žehlení nebo uklízení cely. Macho je přitahován transvestitovou femininitou, která je pro něj dostatečnou kompenzací nemožnosti heterosexuálního uspokojení ve vztahu se ženou. Penetrující role ve vztahu a zaujetí agresivní, aktivní role tak, jak je vězeňským systémem definována, mu zároveň, jak jsem už zmínila, umožňuje ponechat si plně maskulinní identitu, bez jakékoli známky stigmatu homosexuality. Oproštění chování macho mužů od stigmatu homosexuality je ještě umocňováno očekáváním, že své milence nebudou líbat a nebudou se dotýkat jejich penisu. Macho muži se tedy samo-

například jako povaleč, výtržník nebo buzík.

zřejmě za homosexuální nepovažují. Homosexualita pro ně není určena tím, s kým mají sexuální styk, ale rolí, kterou v tomto styku zaujímají. Pouze muži zaujímající roli femininní, tedy pasivní, jsou považováni za homosexuály a jejich homosexualita je, jak už jsem předznamenal, často vnímána jako vrozená.

Kromě zmíněného vztahu macho – transvestita existuje ještě model vztahu, který v rámci svého výzkumu zaznamenal také Sykes (1958): vztah mezi starším macho mužem a mladým chlapcem (18–20 let). Tento vztah opět funguje na základě striktního rozdělení aktivních a pasivních rolí s rozdílem v tom, že mladí chlapci nepřebírají prvky femininity transvestitů předchozího modelu. Mnozí z nich jsou do homosexuálních vztahů iniciováni nedobrovolně, znásilněním, které je potom často následováno zavázáním se jednomu macho muži. Ten pak výměnou za sexuální služby ochraňuje svého partnera před dalšími potenciálními útoky. Není neobvyklé, že starší muži za tyto sexuální služby platí. Mezi oběma skupinami se zřídka vyskytují muži, kteří se identifikují jako homosexuální. Dosáhnou-li chlapci určité věkové hranice, vedou je jejich starší partneři k „opuštění hnízda“ v obavě, že by mohli být jinak považováni za pravé homosexuály, neboť by jejich chování už nezapadalo do tolerovaných modelů homosexuality. Starší muži také povzbuzují své bývalé partnery k zaujetí macho rolí a k iniciaci dalších mladších mužů, neboť stejně jako se sami nejvíce obávají toho, že by museli zaujmout pasivní, tedy femininní roli, nepřejí si tento status ani pro své bývalé partnery. Podle Schiftera není neobvyklé, že je tito mladíci poté, co se vymaní z jejich vlivu, znásilní, aby se tak pomstili za to, že jimi byli dříve zneužiti ve femininní roli.

Dominantním a všeobecně akceptovaným modelem sexuálního vztahu ve vězení však jistě je genderově diferencovaný vztah macho – transvestita. Slabí jsou nejen objekty očernění, pošpinění, zesměšnění a opovržení, ale často také předmětem sociálního a ekonomického vykořisťování, fyzického a psychického mučení a znásilňování. Diskurz maskulinity je zde založen na všeobecném konsensu „opravdového“ mužství v rámci patriarchálních norem, podle nichž muži jsou těmi, kdo by měli

ovládat a kontrolovat slabé. Přičemž slabost je jednoznačně atributem ženskosti a musí být potlačena (Kersten 1990). Homosexualita se stává legitimní jedině tehdy, je-li redefinována jako heterosexuality tím, že se pasivnímu partnerovi připsí znaky femininity.

Za pozornost stojí, jak moc jsou sexuální modely v prostoru vězení podobné sexuálním modelům gay komunit, a to i když se od jakéhokoli spojení s nimi okázale distancují. Vzor kvalitního homosexuálního sexu, tak jak je reprezentován v mužské homosexuální pornografii sto procentně ztopořenými penisy, stříkajícím semenem a penetrací otvorů, jasně ukazuje, co je dobrým a tím pravým sexem. Tyto významy odrážejí hodnoty vtělené do sociálních struktur naší společnosti nehledě na sexuální orientaci, hodnoty mužské nadvlády, hodnoty založené na braní, využívání, odcizení a dominanci (Stoltenberg 1990: 110).

Homosexuální akt je tak podobně jako heterosexuální jasně ovládnut a vymezen prioritami penetrace a ejakulace. Synonymem rozkoše se tedy přitom stává falus, falus jako organizující princip správného sexu (Smart 1995: 79). Mužská sexualita je konstruována kolem údajně (u)přím(n)ějších a přehlednějších imperativů erekce, penetrace a ejakulace.

Jak jsme viděli, vstupem do vězení je mužům přisouzen status závislé, podřízené osoby, která musí poslouchat příkazy osob jí nadřazených. Tento status je v širší společnosti obvykle připisován ženám. Aby muži eliminovali negativní dopady feminizovaného statusu, přeorganizovávají vězeňskou každodennost souborem neformálních rolí, hodnot, norem a pravidel, které pak některým umožňují uchování a posílení maskulinní identity. Prostor vězení je tedy stejně jako prostor širší společnosti mocensky stratifikován na slabé a silné, přičemž silní jsou definováni jako muži maskulinní a slabí jako muži zženštilí, tedy femininní. Vedle sexuálních praktik a tradičního rolového rozdělení v partnerských (pseudomanželských) vztazích se tyto mocenské dynamiky promítají také do fenoménu prostituce, provozované ve vězení transvestitními, femininními muži, kteří jsou občas hromadně znásilňováni skupinami macho mužů, či do iniciace nováčků do vězeňských subkultur.

Zmíněná dynamika sexuálních strategií v mužských vězeních je zajímavá s ohledem na to, jak věrně odráží rolové stereotypy maskulinity a femininity širší společnosti, ze které tito muži do vězení přicházejí. I když z Shifterových hloubkových rozhovorů vyplynulo, že rozdělení rolí není ve skutečnosti vždy tak nekompromisní, to, co se proklamuje a ukazuje navenek, co zakládá socializační a subkulturou akceptované adaptační formy chování, jsou právě uvedené dichotomie agresivní nadřazené maskulinity a jí podřízené slabé femininity.

7.2 Partnerství jako hlavní únikový svět

Zkušenost s vězeňskou každodenností mne přesvědčila o vytrácejícím se působení a platnosti kodexu vězně. Toto konstatování však ve světle novějších výzkumů, které tuto změnu subkultur reflektují, není nijak zvláště překvapivé. Kodex vězně je využitelný do té míry, do jaké pracuje s rozdělením vězeňské populace na tzv. oblíbence a outsidersy. Dříve zmiňovaný ideál správného chlapa (*right guy*), který se neplete do záležitostí jiných, nešíří o ostatních informace a trpně a statečně nese svůj osud, zůstává dnes více méně fiktivním ideálem, jehož kontury se objevují nanejvýš v pamětech politických vězňů. Bývalá politická vězenkyně paní Kuklová polarizuje rozdíl mezi muži a ženami ve vězení, když ve své knize přirovnává muže k hrdým lvům, kteří trpně nesou svůj strastiplný osud, zatímco ženy připodobňuje ke lživým lasicím, které obratnou komunikací zmírňují represivní dopad instituce vězení a naopak maximalizují pozitiva, která je zde možno vytvořit (Kuklová-Jišová 2002).

Její analogie je v něčem velmi příhodná, protože v ženských vězeňských subkulturách opravdu jako by byla tendence překódovávat omezující prostor skrze hru, zábavu a vzájemnou komunikaci. Jedna žena mi s nadšením vysvětlovala pravidla hry na schovávanou, lokalizovala místa určená pro pikolu a specifikovala potenciální dobré a špatné skryše. Hru na schovávanou lze ve vězení vnímat i jako subverzivní akt, ve kterém odsouzení mizí, vytvářejí skryše, stávají se neviditelnými, v kontextu instituce, která jinak vyžaduje předvídatelnost a neustálou evidenci pohybu

odsouzených. Výše zmíněné povědomí o rozdílnosti mužských a ženských věznic ilustruje i následující výpověď zaměstnankyně vězení.

S muži se pracuje lépe, jsou více disciplinovaní. Těm ženám, jak jim chybí úplně ta sebereflexe a sebekontrola, tak to třeba vůbec v mužské věznici neslyšíte smích a nebo zpěv. Tady ty ženský jsou schopný si hrát na hoňku, když jdou na oběd. Ti muži se spíš mračí a trpí. (paní Břízová, vychovatelka)

Jak jsem již dříve popsala v kapitole zabývající se historií vzniku instituce vězení, ženy ve vězení jsou daleko častěji než muži vnímány a opatrovány jako závislé děti, které je třeba neustále usměrňovat a sledovat, na rozdíl od nebezpečných mužů, kteří musí být střeženi a trestáni. Vnímáno skrze prisma stereotypních rolí, se ženy ve vězení „přirozeně“ baví komunikací, zatímco muži trpí ztrátou možnosti realizace ve veřejné sféře, ztrátou pracovního uplatnění, které jim vězení nedovede kompenzovat.

Čtvrtý patro, které je známé tím, že když je někde průšvih tak to je čtvrtý patro ale taky, když je potřeba uklidit, tak taky čtvrtý patro. My jsme kongo lágru. U nás je to takový živý a zpíváme a to si nedovedu představit, že by nám tam dali nějakou takovou mrtvolu, to by nešlo. Ale většinou se přizpůsobí a zapadnou. Když se někdo nechce bavit tak nemusí, ale je to těžký. My jsme spolu, je to tady taková jedna rodina. (paní Běta)

V předchozích výpovědích se odráží všeobecné předporozumění tomu, že trestní právo a s ním i vězení nejsou primárně institucemi určenými k sociální kontrole žen. Mohlo by se zdát, že prostředí totální instituce je pro ženy příliš hrubé, že se v něm jako děti hrající si na schovávanou spíše ztratí, než aby je tato instituce trestala či napravovala.

Reprodukcí genderových stereotypů výstižně ilustruje i uplatňování modelů maskulinity a femininity na institucionálně formální úrovni, tak

jak se o tom zmiňuje například Kersten (1990). Zatímco mužům je garantována poměrně velká autonomie, struktury institucí pro ženy produkují atmosféru infantilní závislosti, v jejímž rámci je s ženami zacházeno jako s dětmi spíše než jako s delikventy. Ženy jsou neustále vedeny k podřízení se modelu femininity, který není na rozdíl od modelu maskulinity aktivně spoluvytvářen, nýbrž je pasivně přejímán. V rovině nápravných programů tak normativní uspořádání institucí širší společnosti vytváří odlišné režimy, pravidla a sankce; tedy opět jiné reality pro ženy a muže.

Subkultura žen ve vězení, jak jsem ji mohla vnímat prostřednictvím svého výzkumu, představuje komplexní síť vazeb, které nelze redukovat na vytváření menších neformálních uskupení poskytujících emoční podporu a ochranu. Není ani možné subkulturu vysvětlit soustředěním se na jeden centrální aspekt, ať už je to sex, zboží nebo citovost, na úkor těch ostatních. Vězeňská subkultura do sebe zahrnuje pestrou mozaiku mnohovrstevných významů, nabízející ve svém celku různé podoby úniků z uzavřené instituce vězení. Těmito úniky ženy prostřednictvím vzájemné kooperace překračují vězeňskou šed', fádnost a ustavenou pravidelnost institučních obrysů, které přitom přeměňují ve tvary šité na vlastní míru. Tyto neoficiální světy některé rysy genderového pořádku, definujícího obsahy maskulinity a femininity, dekonstruují, jako je tomu v případech použití fyzického násilí, jiné naopak podporují, jako v situacích zachovávajících a reprodukujících normativnost heterosexuální touhy. Právě o tomto aspektu vězeňských subkultur bude pojednávat tato kapitola věnovaná partnerským vztahům.

Téma lesbických vztahů ve vězení bych ráda uvedla poznámkou o takzvaných imaginárních vztazích. Jde o vztahy na dálku, existující tedy spíše virtuálně, jejichž vznikání i zanikání však poukazuje na význam, jaký pro jednotlivé ženy vztahy a zejména partnerské vztahy mají. Ve vazebních věznicích, které jsou obvykle genderově smíšené, si muži a ženy přes okno nebo při kontaktu na chodbě prstovou abecedou vymění iniciály a jméno věznice, do které budou převezeni pro výkon trestu, a odtud spolu udržují aktivní „ideální“ vztah. Na překážku nemusí

být ani situace, má-li žena legitimního manžela, který je umístěn v jiné věznici, protože je pravděpodobné, že i on udržuje svůj „ideální“ vztah se ženou z některé z ženských věznic.⁵⁵ V těchto nových vztazích na dálku si partneři slibují společnou budoucnost, skrze dopisy vytvářejí příběhy, splétají sny, které slouží jako osvobozující únik z vězeňských zdí, sny, které se pak v reálných životech po propuštění jen zřídka naplní.

[...] a co nás nejvíc drží nad vodou, tak to je teda pošta, seznamka, víte, jak to myslím? Seznámíte se s někým, třeba na vazbě nebo kdo někoho zná, jako s klukama z jinýho kriminálu. Tak sem si začala psát já, jedna holka si psala s klukem a ten měl kamaráda. Než šla ven, tak mně ukázala fotku, a tak sem říkala, že se mně líbí a začali jsme si psát. Napřed se tak poznáváte a píšete o tom, co děláte, to je jasný, že si hned nepíšete, že se milujete a chcete spolu být. Píšeme si o lásce, srandujeme a tak, to víte. Já teď čekám co bude, on půjde ven a já až za rok, tak uvidím. Kdybysme šli ven stejně, tak to je jiný, ale takhle počítám s tím, že to skončí. Mám manžela, neví to. To je někdy problém, když se to pak dozví (smích). Stává se to, že někdo zná někoho, řekne, hele já si píšu s tvou starou. To už se stalo. Ale on to zatím neví. Byly sme vystupovat v Krouticích [mužská věznice] a já jsem to [koncert] uváděla. Pak mně jeden kluk napsal a dozvěděl se to starej a říká, že se přej bavím s chlapama. Ale to už mu neřekli, že mně napsali první. Řeknou jen, co se jim hodí. Nebo na vazbě se seznámíte, koňujete a nebo si prstama na ruce ukážete jména a řeknete si kam jdete a pak si píšete, to jde rychle. Ne, za koňování vám většinou nic neudělají, jen to třeba seberou. Seberou ten ferbl, to je to psaníčko. Říká se tomu taky seznamka přes piškot, to je to okýnko, kterým si ukazujete. Tak se seznámila třeba Leklová a teď se s ním

55 Například při promítání v mužské věznici v Machově mne, po shlédnutí dokumentu o ženské věznici v Německu, někteří muži žádali o zprostředkování adres na ženy z některé z našich ženských věznic. Jiní muži se v diskusi po filmu pyšnili tím, že už si s nějakými ženami dopisují.

*zasnoubila a on za ní jezdí na návštěvy. Už mají prstýnky a všechno.
(paní Alice)*

Dominantním typem partnerských vztahů ve vězení jsou však vztahy jiné, reálnější. Pro porozumění genderové struktury instituce vězení je klíčová odpověď na otázku, jakým způsobem dochází k diferenciaci genderových rolí v rámci vztahů mezi jednotlivými odsouzenými ženami. Genderovými rolemi zde rozumím způsoby chování ustavené na pozadí specifických kulturních obrazů a očekávání spojovaných s mužstvím a ženstvím, které utvářejí každodenní interakci mezi lidmi ve vězení a dávají základ strukturám neformálních vězeňských systémů. Můj zájem bude přitom zaměřen především na jejich nejzjevnější formy, tedy na vztahy partnerské.

Lesbické vztahy jsou spolu s pseudorodinami nejčastějším, i když zdaleka ne jediným, typem únikového světa žen ve vězení. Prostřednictvím těchto vztahů si ženy ochočují uniformní, fádni a cizí prostor vězení, který se tak alespoň částečně stává jejich hájemstvím. Stejně jako v případě idealizovaných vztahů s muži představují mimo jiné i únik do světa snů a ideálů. V návaznosti na předchozí kapitolu je však třeba uvést, že partnerské a sexuální vztahy představují samozřejmě také důležité zdroje prestiže a moci.

K tématu lesbických vztahů ve vězení jsem během výzkumu přistupovala s opatrností a předjímanou obavou, že tato oblast bude podléhat většímu utajení než jiná témata. V některých případech tomu tak skutečně bylo, i když s odstupem času se mi lépe dařilo rozpoznat vlastní ostych a rozpaky, které byly respondentkami zrcadleny a které zpočátku komunikaci znesnadňovaly. Každý nový rozhovor vnášel více porozumění do rozhovorů předchozích a zároveň utvářel a strukturoval obsah těch, které přicházely po něm. Postupně, když jsem se v novém prostředí lépe orientovala a nabyla jistoty volených slov, jsem se opravdu ptala na to, co jsem chtěla ve svém výzkumu zjistit, stejně jako se odpovědi respondentek stávaly kompatibilními (ne však totožnými, neboť jsem nehledala žádnou určitou strukturu) s částmi mozaiky sestavované

z dříve přečtených textů a zprostředkovaných zkušeností. I když jsem do terénu nevstupovala s žádnými konkrétními a předem vymezenými očekáváními, můj zájem se už předem soustředil na určitý cíl – měla jsem danu perspektivu, z níž jsem chtěla na instituci nahlížet. Mým zájmem nebylo zjistit o vězení, či o vězeňských subkulturách prostě cokoli, ale zajímala mne genderová struktura subkulturních vztahů. Abych tento fenomén postihla, bylo nezbytné orientovat se i v širších souvislostech těchto vztahů a v podmínkách totální instituce vězení, které takovým vztahům do jisté míry vymezují životní prostor. Domnívám se také, že instituci vězení není možné vysvětlit jako svět sám o sobě, ale je interpretačně obohacující rozumět jí jako součásti obecnějších společenských struktur situovaných v konkrétním historickém, sociálním, kulturním a ekonomickém kontextu.

Výzkumy vězeňských subkultur dlouhodobě ukazují, že zhruba každá druhá žena má ve vězení přímou zkušenost s nějakou formou homosexuálního partnerství (Hersko, Halleck 1962; Heffernan 1972; Giallombardo 1974; Pollock-Byrne 1990; Owen 1998). Přesné procentuální údaje se u jednotlivých autorů rozcházejí, obvykle však přesahují hranici padesáti procent. Evaluace měřících nástrojů jednotlivých výzkumů či snaha zkonstruovat nástroj vlastní a podat tak pokud možno nejpresnější informaci o četnosti výskytu lesbických vztahů v našich vězeních, nebyly ambicemi mé práce. Zjištění, že většina žen ve vězení má přímou či zprostředkovanou zkušenost s nějakou formou homosexuálního vztahu, je však jistě zmíněnéhodné.

Definice a vymezení takovýchto vztahů se v pojetí různých žen liší, stejně jako varíují jejich vnímání, konceptualizace a reprezentace sociálními vědci. Vztah bývá definován v rovině emoční, sociální, sexuální či ekonomické a někteří autoři podle toho, které z rovin ve vztahu dominují, či do jaké míry jsou jednotlivé komponenty zastoupeny, zařazují homosexualitu do několika kategorií. Stejně tak rozlišují různé typy v rámci vznikajících partnerství i samotné odsouzené ženy.

Na fenoménu lesbických vztahů lze ilustrovat proces mého postupného seznamování se se specifickým vězeňským slangem, tzv. vězeňskou

hantýrkou. Při čtvrtém rozhovoru jsem si začala uvědomovat, že ženy, mluví-li o svých vztazích s jinými ženami, systematicky používají označení „přítelkyně“.⁵⁶ Zaráželo mne to vzhledem k tomu, že v lesbické subkulturě je tento termín jednoznačně vázán na partnerský vztah, čímž se odlišuje od kamarádství, kterým se rozumí vztah přátelský. Použila-li jsem ve vězení v otázce mapující sociální vztahy mezi ženami slovo „kamarádka“, v odpovědi bylo mé kamarádka nahrazeno slovem „přítelkyně“. Tím, že jsem tomu na začátku nepřikládala žádný význam, mi patrně unikly mnohé cenné informace. Při čtvrtém rozhovoru, kde byla mou respondentkou právě paní Zita, se mi smysl a logika tohoto rozlišení odкрыly explicitně a otevřely tak přístupovou cestu také k analýze předchozích rozhovorů. Paní Zita mi objasnila, že ve vězení funguje rozdělení kamarádka a přítelkyně právě opačně, než je tomu v lesbických subkulturách a v širší společnosti.

Paní Břízová říkala, že jste tady, že mám jít do třídy, že tam mám tu svou kamarádku, že si chce popovídat. Jo kamarádku, určitě (směje se). – (Ptám se, proč se tak směje). – No vy to nevíte, ten rozdíl? Přítelkyně je jako kamarádka a kamarádka je, s kým člověk spí. Jsou spolu jako lesby, lesbické vztah. Rozdělujou se buzerantky a lesby. Já jsem taky nejdřív nevěděla, a tak jsem se ptala, jak to je, až mně to jedna ženská v pokoji vysvětlila. (paní Zita)

Venku když mám spolehlivého člověka, tak ho nazývám kamarádkou nebo kamarádem, ale tady v krimu je to jiné. Spolehlivý člověk je tu brán jako přítel, kamarádka je oslovena ta dotyčná, která má poměr s druhou ženou. Divné co? Ale je to tak. (paní Zita, deníky)

Když jsem se snažila dopátrat původu takového rozlišení a pojmenování, ukázalo se, že většina žen je považuje za natolik samozřejmé

56 Tato výměna byla obvykle verbalizovaná jako: „Máte ve vězení nějakou dobrou kamarádku?“, načež následovalo: „Kamarádku ne, ale přítelkyni“.

a zažité, že pro ně bylo problematické o smyslu tohoto rozdělení mluvit. Mnoho žen pouze konstatovalo, že „se to tak prostě říká“, některé si vzpomínaly na svůj počáteční údiv a překvapení nad tím, že se tyto pojmy používají ve zmíněném významu, ale dodávaly, že si prý po čase zvykly. Jiné ženy zdůrazňovaly intencionalitu této záměny, které má podle nich mást zaměstnance a outsidersy a znesnadňovat jim tak orientaci ve světě každodennosti vězenkyň. Zasněcování do tohoto rozlišení bylo situací, kterou jsem zažívala v průběhu výzkumu mnohokrát, když jsem kladla otázky, které narušovaly rámec obvyklé rutiny, a svou neznalostí jsem tak „nutila“ ženy samozřejmost jejich rutiny vysvětlovat.

7.2.1 Pravé lesby⁵⁷

Ženy ve vězení diferencují mezi tzv. pravou a nepravou homosexualitou. Pravou homosexualitu či pravý lesbismus reprezentuje žena, která akceptuje svoji homosexuální orientaci, tedy prošla coming outem⁵⁸, před uvězněním navazovala vztahy výhradně s ženami a je pravděpodobné, že po propuštění se bude do homosexuálních vztahů navracet. Jeden takový comingoutový příběh nechává Zita ve své připravované knize vyprávět ženu, se kterou sdílí ve vězení pokoj.

Narodila jsem se před 25 lety a byla jsem od dvou let adoptována do české rodiny. Říká se tomu adoptování dětí do dětských vesniček (s pěstounkama), mámy bez otců. [...] Bylo nás dobromady 7 a máma. Postupně jsem začala dospívat a když mi bylo asi necelých 14, poznala jsem v sobě, že se postupně začínám měnit v něco, v čem jsem až do teď a to, že mám náklonnost k dívkám, které se mi líbí více než muži. [...] Bála jsem se to říct v mé rodině, která byla zásadně proti „lesbické

57 Rozdělení na pravé a nepravé lesby je zjednodušujícím analytickým nástrojem, jenž mi umožnil postihnout některé rozdílnosti v obou typech vztahů, v každodenní skutečnosti má však toto dělení mnoho jemných odstínů.

58 Anglický výraz používaný i v češtině, odkazuje k procesu uvědomění si, přijetí a sdělení jinakosti sexuální orientace. Do češtiny se někdy překládá jako sebezpřijetí.

lásce“. Nevěděla jsem za kým se mám jít poradit, až jsem poznala „mého přítele“, který je opět „gay“ a je velice moc hodnej. Začala jsem mu mluvit o mé záležitosti k ženám, začali jsme vše probírat. (paní Zita, deníky)

V tomto životním příběhu je důležitý proces rozpoznání, porozumění a přijetí vlastní jinakosti, která je zároveň interpretována jako jinakost sexuální orientace.

Pravé lesby představují ve vězení naprostou menšinu. Tento fakt by nás neměl překvapit, vezmeme-li v úvahu, že pravé lesbiectví je ve vězení legitimizováno skrze přirozenou danost – většina žen se tedy přiklání k názoru, že homosexualita je neměnnou charakteristikou člověka, mající svůj původ v genetice nebo raném vývoji, rozhodně však není něčím, co by bylo možné se naučit či odnaučit. Ve vězeňské populaci by pak procento lesbických žen mělo být zhruba shodné s procentem, které se udává pro širší populaci, tedy 4–5 %.⁵⁹ I když, jak ukáží v závěru této kapitoly, v případě kontextu totální instituce nabývají obsahy pojmů homosexualita a heterosexuality a jejich polarita specifických (spíše kulturních a sociálních než těch biologických) významů.

Zpočátku jsem měla dojem, že ženy, které se považovaly za lesbické i mimo vězení, si ve vězení drží od vznikajících partnerských vztahů odstup, svou homosexualitu spíše skrývají a patří k solitérkám, které si takzvaně „jedou na svou vlastní pěst“. Také například podle Warda a Kassebauma pravé lesby nenavazují ve vězení partnerství vůbec, neboť mají své referenční partnerské sítě ve svobodném světě, nebo navazují partnerství pouze s ostatními pravými lesbami (1965: 118). Paní Zdena byla typem takové hrdé lesby, která se ve vězení do lesbických vztahů nezapojuje a přezíravě shlíží na tzv. nepravá partnerství, která ve vězení vznikají. Paní Zdena si své soukromí velmi úzkostlivě chránila a mlu-

⁵⁹ Odhady výskytu homosexuality je však, vzhledem k různorodosti jejího vymezení, stejně jako interpretaci jejího původu, třeba brát s rezervou.

vila spíše v náznacích. Na začátku rozhovoru rozhodně vymezila, že si nepřejí, abych si cokoli z toho, o čem budeme mluvit zapisovala. V rozhovoru mě nechávala nejen klást otázky, ale také si na ně sama odpovídat, ona sama spíše jen souhlasně přikyvovala nebo odmítala má tvrzení. Paní Zdena, stejně jako jiné pravé lesby zastávala názor, že *nepravé lesby*⁶⁰ „neví o co jde a jen si na něco hrajou“. Nebo jinými slovy, „buzerace je účelová a pravé lesby to je cit“.

Venku mám takový vztahy, samozřejmě. Tady ne. Nedovedu si představit, že by mě tady s nějakou chytili v posteli. To snad ani nejde, tady jsou pořád kontroly i v noci každou hodinu a svítí vám baterkou do obličeje. (paní Zdena)

Naváže-li pravá lesba ve vězení vztah, paradoxně je v něm daleko méně viditelná než lesba nepravá. I když tyto ženy prošly coming outem a netají se se svou orientací před svými blízkými, na veřejnosti považují za rozumné svoji orientaci spíše skrývat. Tento přístup považují za naprosto legitimní, neboť jim jejich zkušenost napovídá, že otevřené sdílení sexuální orientace není ve formálních institucích na místě, nebo z něj přinejmenším neplyne žádná výhoda, mnohdy spíše naopak. Ačkoli se instituce vězení formálně vůči homosexualitě nevymezuje, ve vnitřním řádu je jí přece jen věnována tato explicitní zmínka: „Odsouzené neobtěžují svým chováním zaměstnance, spoluodsouzené a další osoby (týká se i zdrženlivosti homosexuálních projevů před jinou osobou).“ Z výpovědi paní Zdeny je znát mimo jiné obezřetnost a schopnost odhadnout možné negativní následky, které by přistižení mohlo znamenat. Odráží se zde také fakt, že ženy musí ve svých partnerstvích neustále vyjednávat jejich konkrétní podobu v závislosti na mantinelech, které jim staví zaměstnanci totální instituce.

⁶⁰ Vysvětlení pojmu nepravá lesba se podrobněji věnuji v druhé části této kapitoly.

S tím spaním to tu taky není těžké. Většinou jsou dvojčky spolu na patře na cimře, takže taková sprcha, kde s koupají společně a spí spolu normálně v jedné posteli. Tady se na to takový zřetel nebere. Hlavně, že souhlasí počet odsouzených jak na patře tak na cimře a to stačí.
(paní Zita, dopis)

Pozoruhodné je, že některé ženy neviděly v zaměstnancích vězení výraznou překážku pro každodenní žití svých partnerských vztahů, zatímco jiné ženy se jejich dohledu a možného přistižení velmi obávaly. Dalo by se říci, že ženy, které tyto obavy nesdílely, byly právě ty, které byly aktivní součástí kolektivních únikových světů ve vězení. Úzké propojení s jinými ženami jim pak zaručovalo ochranu a případnou spolupráci v situacích, kdy bylo třeba nějakou činnost utajit. „Máme to vychytané, víme kdy benga chodí a v noci to není tak často. Holky přelezou do své postele. [...] Hlídáme to“ (paní Míša). Tak jako jsou ženy zvyklé přes den spolupracovat například při hlídání svého spánku, když jim není oficiálně povoleno ležet ve dne v posteli, dávají si také v noci znamení, že se blíží pracovníci vězeňské stráže. Žena, která spí v posteli jiné ženy, se na čas kontroly po tomto varování stihne přemístit tam, kde je její oficiálně přidělené místo a postel.

Mně samotné se to hnusí, když vidím jak se chovají tady ty jakoby lesby. Ze třiceti na patře je jich tak deset co to zkoušej. Já se nebudu líbat na ulici s ženskou. Nechci, aby to cizí o mně věděly. Tady se ti chlapi chlubí a předvádí se. Vadí mně, že mě pak s nima dají do jednoho pytle jako fuj. (paní Pavla)

Pro pravé lesby nemá alternativní sexuální orientace punc něčeho nového nebo neobvyklého, neodehrává se jako situační experiment. Zatímco nepravé lesby, o kterých bude řeč později, se ve vězení jakoby nechávaly strhnout mimořádností situace, k níž patří také výjimečný charakter partnerských vztahů, pro pravé lesby „vězeňský příběh lásky“ svou výjimečnost zcela postrádá. Pravé lesby mají dokonce zato, že jim

ostatní ženy svou „hrou“ kazí reputaci, neboť tak sobě i druhým partnerství mezi ženami redukuje na dočasný akt laciné zábavy, za kterou v některých případech hrozí kázeňský trest.

V posledně zmíněné citaci referuje paní Pavla k některým ženám jako k chlapům, kteří se chlubí a předvádí. To, co se v tomto případě vystavuje na odívání je maskulinita, skrze kterou si pak tyto ženy zpřístupňují možnost navázání partnerského vztahu s jinou ženou ve vězení. Je-li tato maskulinita vázána pouze na kontext vězení, je některými ženami opovrhována jako falešná hra.

Pravé lesby, o kterých jiné ženy vědí, že preferují vztahy s ženami i mimo vězení, jsou ceněny a očekávány. Stejně jako ženu ve vězení předchází pověst jejího trestného činu, může ji předcházet i pověst sexuální orientace.

Každý v kriminále má známý a ten má jiný známý, to už se o vás ví málem než přijdete. Přijde lesba – velká radost a pak prásk, nikdo ke mně nesmí, nikoho si nepustím k tělu. (paní Pavla)

Pravé lesby si mohou vybírat své partnerky a mnohdy fungují jako agentky socializace uvádějící do lesbických vztahů jiné ženy. Podobný fenomén je popisován některými autorkami v případě americké lesbické komunity 70. let, kdy „zkušené“ lesbické ženy identifikující se se stereotypem lesbické identity narativy uváděly skrze partnerství do lesbické komunity ženy, které se dosud identifikovaly pouze s celoženskou feministickou platformou (Stein 1997). Přestože ženské věznice nemají s americkými feministickými společenstvími 70. let takřka nic společného, představují také určitý typ výlučně ženské komunity, ve které se vyvíjí pocit vzájemné solidarity a akceptace intimních vztahů. Jako mohlo mít feministické hnutí společného nepřítele v patriarchální struktuře společnosti, mají i ženy ve vězení společného nepřítele ve vězeňském personálu, o kterém, heteronormativně socializovány, předpokládají, že nebude vznikání vztahů nakloněn. Proto, jak jsem ukázala výše, vyvíjejí specifické strategické praktiky umožňující učinit vztahy ve vězení žitelnými.

Pravé lesby představují ve vězení elitu, která je vážena zejména pro svoji autenticitu, již je možno nárokovat pouze skrze koherenci identity zahrnující „vrozenost“ homosexuality jako počátek, coming out a platnost lesbické identity i mimo kontext vězení. Předpokládá se tedy, že pravé lesby svoji sexuální preferenci netají ani před svými blízkými vně vězení, což je, jak uvidíme, výrazně odlišuje od leseb nepravých, které své lesbictví údajně „hrají“. Pravé lesbictví je cenné v kontinuitě konstrukce vlastní identity, jeho pravost se násobí minulou a budoucí zkušeností, které s partnerským vztahem s jinou ženou počítají jako se součástí vlastního já.

Stejně tak je touha pravé lesby konstruována jako „přirozená“ a autentická, čímž jakoby měla větší váhu. Je neustále přítomná, zatímco touha nepravé lesby je neskrývaně pouze momentální a dočasná, způsobená mimořádností prostředí a absencí vhodných objektů (mužů). Zájem pravé lesby o jinou ženu se tak stává cennějším a jakoby pravějším, neboť je upřímný a nezištný. Předpokládá se také, že je tato žena „expertkou“ na lesbický sex, o kterém bude řeč v závěru kapitoly.

Jestliže jsou, jak ukáží později, nepravá lesbická partnerství založena na tradičně genderovaném rozdělení rolí, vztahy „pravých“ leseb jsou považovány za rovnostářské a vyrovnané. Pravé lesby si také údajně mohou vybírat své partnerky. *„Dá se říct, že se tu držím jen skrze mou sexuální orientaci. Mám ráda přítomnost žen (uchvacuje mě, když o mě bojujou)“ (paní Jitka, dopis)*. O opravdové lesby se ve vězení nejen bojuje, ale předpokládá se také, že je neustále přitahují jiné ženy. Jestliže se žena setká u „pravé lesby“ s nezájmem, pociťuje to jako osobní urážku nebo zahanbení svého ženství, které tak jakoby selhalo v předpokládané roli svědkyně.

V amerických vězeních se některé lesbické ženy identifikovaly jako tzv. politické lesby a feministky a spojovaly svůj marginalizovaný status lesbických žen s větší citlivostí k jiným formám oprese a exkluze. Tato vnímavost vedla k tomu, že se angažovaly ve vymáhání práv a výhod i pro jiné spoluvězenkyně. Politické lesby fungovaly ve vězení jako jakési neformální poradkyně, psychologičky, právničky a sociální pracovnice (Joy 2003). I v Podlesí se daly náznaky takové poradensko-ochranitelské role

lesbických žen v některých případech nalézt, zásadní rozdíl však spočíval v tom, že tyto ženy ani v jednom případě nespojovaly svou schopnost pomoci a poradit se svým lesbictvím jako s politickou identitou.

Následující popis vztahu je typickou narativou milostného příběhu pravého lesbictví, který je zajímavý tím, že je zde lesbický vztah interpretován jako ideál naplnění lásky a partnerství.

Nastoupila jsem před dvěma a půl roky do věznice Písečné s dozorem. Byla jsem úplně vyřízená, až se mě ujala žena, která mě miluje dodnes a já ji. [...] Začala za mnou chodit a já začala chodit za ní. Trvalo to necelý rok, až jsme v sobě začali cítit, že mezi námi plane vztah víc než přátelský. Začali jsme se postupně mezi sebou milovat, ale ani jedna to neuměla říct té druhé. Po nějaké době mě převzeli do Podlesí a byli jsme rozděleni. Pamatuji si její poslední větu před odjezdem „Přijedu první eskortou za tebou“. Taky že ano. Dojela 21. 4 a byla se mnou na pokoji a od jejího přjezdu do 8. 6. jsme byly pouze „přítelkyně“. Až do datumu 8. 6. kdy jsme se poprvé políbili. Naše první pusa. Bylo to neuvěřitelné, jak se to stalo. Ani byla ode mě starší o 21 let. Mě bylo 24 a jí 45. Po měsíci jsme se spolu „poprvé“ vyspali. Bylo to krásné, cítila jsem bezpečí v každé chvíli co byla se mnou, když jsem ji cítila na blízku. Po dvou letech mi láska odešla domů. (paní Zita, deníky)

Tento příběh jakoby ztělesňoval ideál romantické lásky. Přátelství a porozumění, které se plynule promění v milostný vztah, ve kterém obě ženy naleznou bezpečný přístav na celý život. „Je to můj miláček na můj celý život. [...] dala bych za ni můj vlastní život“ (Renata). Navíc v psané podobě, tak jak jej pro svou knihu zachytila Zita, je krystalicky čistou formou, příběhem, který chce být dále předáván. Právě lesbické vztahy jsou ve vězení, jak přímými aktérkami, tak pozorovatelkami, obvykle popisovány jako mocensky vyrovnané, dlouhodobé a věrné. Je pozoruhodné, že obdobně egalitářsky samy sebe rády prezentují i gay a lesbická partnerství širší společnosti, když se ostentativně vymezují vůči klasicky

genderovanému modelu, a to i přesto, že každodenní praktiky a dynamika těchto vztahů obvykle větší či menší míru genderového rozdělení rolí zahrnují.

Vztah pravých leseb ve vězení se ve svých narativách stává něčím, co se podstatně vymyká předchozí žité zkušenosti jednotlivých žen. Vyprávění většinou reprezentuje jakési přání toho, jak by měl partnerský vztah vypadat, je ideálem vzájemné podpory a věčné lásky, preludem čehosi, co se většině žen nikdy nepodařilo prožít. Jak jsem již poznamenala na začátku kapitoly, podobně ideálně se ve vězení skrze poštovní korespondenci konstruují vztahy heterosexuální.

Příkladem takto ideálního lesbického vztahu se nejprve zdál být i vztah Marcelky a Žanetky, o kterém mi vypravovali jak odsouzené ženy, tak zaměstnanci. Následující výpovědi ukazují méně idylická pokračování vznikajících partnerství, která v podstatě i v případě pravých leseb nevydrží fyzické odloučení, což je právě to, co je vytýkáno lesbičtívím nepravým. Rozdíl je v tom, že „nepravá“ partnerství se jasně vymezený rámec dočasnosti a priori nijak překonat nesnaží, dočasnost je naopak jejich východiskem.

Měly sme na pokoji pár, vlachyňka Marcelka, mladá holka, a Žanetka, starší ženská, světská. Žanetka odešla ven, dostala fax⁶¹. Marcelka neprošla na PP, a tak posedávala na baráku, nechodila do práce, protože když neprojdete na PP, tak je riziko útěku a do práce vás nedají. No a tak to dopadlo. Nechápu to. Marcelka na mě jednou čekala, když jsem se vracela z práce a říká: „Hele Zito, já ti musím něco říct, víš já mám kamarádku, promiň“. No a už tady má jinou. Cítím se teď špatně, protože jsem měla tu Marcelku Žanetce pohlídat. Žanetka je světská a já jsem jako na ni měla dávat pozor. Je to teď na pokoji napjatý. Žanetka by pro Marcelku dýchala, je brozně divoká a bojím se, že něco udělá, až se to dozví. To bude hořet kriminál. (paní Zita)

61 Jít domů na fax znamená být propuštěn na základě rozhodnutí odvolávacího soudu. Toto rozhodnutí je obvykle ze soudu do věznice faxováno.

U nás na pokoji byly dvě spolu, dlouho. Ta jedna dostala fax a šla ven. Je dva měsíce venku a ta druhá už má novou. Jak to vím? No vždyť je se mnou na pokoji a ta její druhá je ze stejného patra. Pořád to teď řešíme a ona se tváří jakoby nic. Říkala, že jí to napíše. (paní Běta)

Pravá lesbičtví si i přes své neideální trajektorie ve vězeňských vypravováních uchovávají svůj výjimečný a ideální status. Marcelka a Žanetka i přesto, že jejich vztah nevydržel fyzické odloučení, stále ve vězení a v jeho příbězích žijí jako ztělesnění pravé partnerské lásky.

Kromě pravých (odvěkých) a nepravých (naučených) leseb, se vyskytují i případy, kdy jsou ženy do lesbických vztahů uvedeny až přícho-dem do vězení, ale pokračují v nich i po opuštění instituce. Tyto ženy jakoby vynášely ideální narativu lesbičtví zpoza vězeňských zdí, za kterými ji chtějí naplnit neomezovány restrikcemi totální instituce.⁶² Tyto ženy by, společně s pravými lesbami, patrně spadaly do kategorie: „vězení lesbickým vztahům škodí a plně realizovány mohou být pouze venku“. U leseb nepravých je tomu přesně naopak – tedy kontext vězení jim nahrává – neboť jim k těmto vztahům poskytuje podmínky.

Ty ženy si vytváří takovou iluzi partnerského vztahu, plánují si dokonce po ukončení trestu společný soužití, protože ve vězení přijdou na to, že není nad ženskou partnerku. Že s mužem venku na svobodě se jim určitě nebude tak dobře dařit. Jak to nakonec dopadne, nemám tolik zpětných informací. Ale je pravda, že když je některá propuštěná dřív, tak že jsou to skutečně takový ty scény plačících, dvou plačících žen, předávání dárků a po určitou dobu probíhá čilá korespondence, někdy umožníme i návštěvu, ale jak to pokračuje dál přesně nevím. (ředitelka věznice)

⁶² Mapování takových vztahů je pro outsidera velmi obtížné a nebylo předmětem mého výzkumu.

Pravé lesby mají, vzhledem k tomu, že často zaujímají pozice vysoko ve vězeňské hierarchii, ohromný podíl na zvýznamňování vězeňské každodennosti, a to zejména té týkající se partnerských vztahů. Tyto ženy mají moc formovat narativy nejen pro vztahy vlastní, ale jejich postavení jim umožňuje interpretačně sytit i vztahy jiné, tedy i „nepravá“ lesbictví. Výzkumy z 60. a 70. let konstatovaly, že pravé lesby sloužily jiným ženám jako vzor pro strategie chování v rámci partnerských vztahů. Jinými slovy byly předobrazem způsobů chování ve svazcích pseudohomosexuálních (Ward, Kassebaum 1965; Heffernan 1972). Na první pohled se zdála být má zjištění s tímto tvrzením v rozporu, neboť jak vyplývá z dalšího textu, v Podlesí byly strategie a komplementarita rolí v obou vztazích popisovány velmi rozdílně. Partnerské vztahy pravých leseb byly označovány jako mocensky vyrovnané, tedy s minimální příslušností ke klasickému rozdělení mužsko-ženských rolí v tradiční rodině,⁶³ zatímco vztahy pseudohomosexuální byly údajně na této dynamice komplementární maskulinity a femininity založené. Připsání genderové difference nějakému vztahu však probíhá takřka výhradně ze strany žen, které na těchto vztazích neparticipují. Samotné nepravé lesby se nejenže za nepravé samy neoznačovaly, ale ani své vztahy nevnímaly a nepopisovaly jako stereotypně rozlišující mezi mužskou a ženskou rolí. Poukázání na mocensky nevyrovnanou genderovou dynamiku vztahů tak sloužilo ve vězení spíše jako způsob diskreditace vztahu nepravých leseb. Žitá odlišnost vztahů pravých a nepravých leseb mi zůstala jako vězeňskému outsiderovi skryta, prezentace těchto vztahů, které si mi dostalo ze stany žen, má však pro porozumění genderové struktury vězení důležité konsekvence.

63 To však neznamená, že koncept *butch/femme* je v lesbických komunitách zcela překonanou záležitostí. Arlene Stein říká, že narozdíl od 50. let, kdy byla tato polarita rolí nutností pro zařazení do lesbické komunity, pro současné lesby je spíše hrou s fluiditou kategorie genderu, hrou, která se čas od času hraje pro vlastní potěšení či která se předvádí jiným (Stein 1997).

7.2.2 Nepravé lesby

Za nepravou lesbu je pokládána žena, která, ačkoli ve vězení navazuje partnerské vztahy s jinými ženami, se za homosexuální nepovažuje, před uvězněním lesbické vztahy nevyhledávala a ve vězení jsou pro ni tyto vztahy dočasnou adaptací na výjimečnou situaci a prostředí. Například dříve zmiňovaná Heffernan interpretuje tyto vztahy jako instituční náhrady heterosexuálních vztahů (1972). Co se týče četnosti, jsou právě tyto vztahy ve vězení nejobvyklejší.

Jsou to náhradní vztahy, co vytvářejí, a mnohdy na samém začátku ani netuší, kam až to přeroste, protože zpočátku stačí skutečně, že jsou na jedné ložnici, sedí vedle sebe, chodí do stejného kroužku, na vycházkách se vodí za ruce. Postupně to už přeroste i na ten kontakt tělesný, takže se tam objímají, líbají se. Co se děje večer to máme jenom z doslechu těch, kterým to vadí, který choděj žalovat, samozřejmě. A snaží se, aby se ta dvojice třeba roztrhla. (ředitelka věznice)

Viš Katko já si myslím, že tady v kriminále snad ani opravdický lesby pořádně nejsou. Dneska v kriminále se svoji kamarádkou a zítra doma s manželem a dětma. Copak tohle se dá brát jako nějaký vztah? Spíš je to o vypočítavosti – přes bunkr. Zajisté tu existují výjimky, ale je jich hrozně málo. Na celém lágru tak dvě dvojčky – zbytek je o ničem. (paní Zita, dopis)

Výpověď ředitelky věznice naznačuje postupný a jakoby samozřejmý charakter vznikání vztahů, které se vyvíjejí z počáteční známosti a přátelství a jen jakoby mimochodem se přemění ve vztah erotický. Ve druhé citaci je důraz kladen na nedostatek a deprivaci, které jsou kompenzovány skrze zástupné objekty.

Jednou z hlavních charakteristik takzvaného nepravého lesbického vztahu (nepravé homosexuality) je jeho předem určená dočasnost a implicitně tedy také nemožnost pokračování vztahu vně vězení.

Zúčastněným ženám je jasné, že po propuštění jejich vězeňský vztah skončí a ani jedna z žen toho nebude příliš litovat. To buď proto, že je venku čeká legitimní partner, nebo proto, že pro ně už prostě nebude k intimnímu vztahu s jinou ženou důvod. Některé ženy o takových vztazích mluví jako o experimentu. Nepravá lesbičtví jakoby mohla existovat jen v kontextu vězení, vynucená opresivními podmínkami.

Převahuje tu dvojice žen, které venku mají manžela, druha. Takové páry si hrají na mámu a tátu a zpravidla o lesbách neví vůbec nic. To, že spím s ženou neznamená, že jsem lesba. (paní Zita, deníky)

V úvodu kapitoly tvrdím, že nepravé lesby se za lesbické nepovažují ani přesto, že participují na intimních partnerstvích s jinými ženami. Zde, podobně jako ve vězeňských subkulturách mužů, se setkáváme se stigmatizujícím aspektem homosexuality, což patrně souvisí s homofobií společnosti, ze které ženy do vězení přicházejí. Označení vztahu za homosexuální mohlo mít dříve pro jednotlivce v totální instituci závažné důsledky. Například dostal-li se záznam o homosexuálním chování až do osobního listu chovance, provázal ho potom nejen po celou dobu uvěznění, ale i po propuštění, kdy mohl výrazně ovlivnit jeho šance na pracovním trhu (Watterson 1996). Na druhou stranu je jedinec ve vězení více izolován od pohledu svých blízkých, příbuzných či veřejnosti, což může osvobodit od pocitu viny, že svým homosexuálním vztahem uvaluje stigma na celou rodinu či komunitu. Mnoho tzv. nepravých leseb se před svými blízkými vně vězení snaží svůj partnerský vztah tajit. Vzhledem k tomu, že komunikační možnosti člověka ve vězení jsou omezeny na dopisní styk nebo návštěvy, není to příliš těžký úkol. Ženy své partnerské vztahy utajují nejen před svými blízkými, ale musí je také nějakým způsobem obhájit a legitimizovat samy před sebou. Právě výjimečnost a abnormálnost zkušenosti uvěznění může sloužit jako racionalizace chování, které jinak ženy mohou považovat za deviantní.

Na jedné straně, jak jsem zmínila už v předchozí kapitole, se informace ve vězení šíří velmi rychle a obíhají cestami, které jsou výsled-

kem složité sítě formálních i neformálních vztahů. Člověk odsouzený k pobytu ve vězení má v totální instituci omezený prostor takové informace a vyprávění o své osobě ovlivňovat či s nimi manipulovat. Na straně druhé se však dnem propuštění manévrovací pole značně zvětšuje a i ženy, které měly ve vězení partnerský vztah o jehož publicitu nestojí, získávají mnohem více prostředků jak se v očích svých blízkých od těchto vztahů distancovat. Nepravé lesby se o svou pověst lesby ve vězení tolik neobávají, protože i za cenu této stigmatizující nálepky jim vztah přináší více výhod, než by si byly schopny opatřit jako samostatné jednotky. Jsou však velmi znepokojeny představou prozrazení jejich vztahu v komunitě vně vězení, protože tam z něj už žádný přínos neplyne, naopak vztah zde představuje spíše komplikace.

Jak jsem konstatovala dříve, za tzv. lesby v uvozovkách jsou označovány ženy, které navazují partnerské a sexuální vztahy s jinými ženami výhradně v prostředí totální instituce. Mnoho z nich má zkušenost s jinými ústavními institucemi, jako jsou například dětský domov nebo diagnostický ústav. Například Propper popisuje tento mechanismus jako přímou importaci homosexuality do vězení, ženy pouze pokračují v naučených a osvědčených strategiích chování (1981).

*Ze sta procent je tady sedmdesát, co vyrostly v dětských domovech nebo byly po pastácích, a takový vztahy tady pro ně nejsou nic novyho.
(paní Pavla)*

Jak jsem už zmínila, role a vztahy vytvářející nepravé lesbictví jsou pojmenovávány, interpretovány a zvýznamňovány zejména ženami, které se samy považují za lesby pravé, nebo ženami, které se od lesbických vztahů distancují. Samotné nepravé lesby o svých vztazích ve vězení příliš rády nehovoří, případně při jejich vysvětlení zdůrazňují samozřejmost pozvolného vznikání vztahů „nepřemýšlela jsem o tom, prostě se to stalo“.

Jak jsem již uvedla dříve, pravé lesby shlížejí na vztahy s despektem a pohrdáním, což potvrzují i zahraniční výzkumy vězeňských sub-

kultur (Watterson 1996; Owen 1998). Opovrzení je však kromě zmíněné dočasnosti vztahů namířeno zejména k tradičně stereotypnímu rozdělení rolí, které tyto vztahy zakládá. Jestliže jsou nepravá partnerství vnímána jako náhrady heterosexuálních vztahů z venkovního prostředí, nemělo by nás překvapit, že strategie jednání v těchto lesbických vztazích kopírují rozdělení rolí, korespondující se společensky připsanými atributy mužskosti a ženskosti. V českých vězeních se pro maskulinní a femininní role v každodenním užívání ustálily pojmy „mamča“ a „taťka“, „máma“ a „táta“, „mamča“ a „fotr“ nebo „mamča“ a „fóta“.

Fotr je termín označující ženy, jež v partnerském vztahu přejímají roli maskulinní, zatímco mamča je označením pro ženy zaujímající roli femininní. Maskulinita je spojována s takovými vlastnostmi jako je respekt, spolehlivost, svobodomyšlnost, síla, schopnost určovat pravidla, zatímco role femininní se odvíjí zejména v dimenzích fyzické atraktivity a empatické osobnosti.

Fotrřící mají za úkol chránit mamči, aby jim nikdo nenadával, neurážel, nebral věci víc než je nutno a mamči se zase starají jak chálkou (jídlem), tak dohlíží na čistotě a údržbě všech jejich oděvů. (paní Zita, deníky)

Skrze diferenciaci těchto rolí mám nyní příležitost uvést do textu již dříve zmiňované pseudorodiny, které byly a jsou považovány za jeden z dominantních rysů ženských vězeňských subkultur. Vězeňské pseudorodiny či příbuzenství, tak jak jsem se s nimi seznamovala skrze literaturu zejména angloamerické provenience, se s výše popsanými typy partnerství prolínají a jsou označením pro vztahy mezi několika ženami, jejichž vzájemné vazby replikují sociální strukturu tradiční rodiny (Watterson 1996). Kromě pozic, jež jsou obvykle zaujímány ženami (matka, dcera, sestra, teta), ženy představují i mužské partnery zmíněných pozic (otec, syn, bratr, strýc). Rodina obvykle začíná manželstvím dvou žen, které představují genderově diferencovaný pár. Vězeňská pseudorodina je propojeným kruhem jedinců, kteří si mohou navzájem důvě-

řovat a kteří se na sebe mohou spolehnout. Jedním z překvapivých zjištění mého výzkumu je fakt, že v českém kontextu tento fenomén ve své úplnosti neexistuje. Jakousi socialistickou variací této instituce v ženských věznicích spatřuji v případech tzv. kolchozů, které ve věznicích fungovaly před rokem 1989. Kolchoz byl slangový výraz označující pár odsouzených žen vázaných navzájem sociálními a ekonomickými vazbami. Stejně jako ve skutečných kolchozech se zde odsouzení sdružovali, aby spojovali svou práci a sjednocovali svůj majetek na půdě náležející státu. Kolchozy existovaly jak v ženských, tak v mužských subkulturách a byly neoficiálně podporovány i vedením věznic, kterým jejich existence pomáhala eliminovat případné nepokoje vyvolané na základě všeobecné vězeňské loajality. Existence kolchozů vedla k rozčlenění této jednotné komunity vězňů do menších formací (často opět dvojic), v jejichž rámci dosahovaly ženy vzájemnou podporou požadované normy (Šiklová, konzultace). V dnešních vězeních se s kolchozy setkáme zejména ve věznicích mužských, kde jsou označením pro dvojici mužů, kteří ve vězení shromažďují a spravují společný majetek (zejména kávu a tabák).

Jakoby se tak ve vězeňských pseudorodinách odrážela postmoderní individualizace, kdy rodina méně a méně zahrnuje širší příbuzenstvo, dobře se obejde bez formálního posvěcení manželství a mnohdy i bez dětí (Možný, konference Medlov). V zahraniční literatuře bohatě popsané pseudorodiny jsou tedy v Podlesí připomínány hlavně terminologií operující s již zmíněnými označeními mamča a tačka, která přímo odkazuje k rozdělení rolí v tradiční rodině.

V rámci partnerských dvojic v ženských věznicích je, jak již bylo zmíněno, z obou možných rolí s větším opovržením shlíženo na tzv. tačky, kteří jsou v některých případech označováni dehonestujícím výrazem fotr. Neboť „hraje-li“ žena roli femininní, zůstává tak vlastně sama sebou – následuje své „přirozené“ ženství, zatímco fotrové „přehrávají“ roli, která jim nepřísluší, která jim není vlastní. Nepraví fotři jsou za svou „falešnost“ kritizováni zejména ženami, které se samy vymezují jako pravé lesby a vnímají nepravé fotry jako ohrožení své pozice,

protože si nárokují něco (femininní ženy), na co si právě lesby dosud činily přednostní právo. Zajímavé je, že ačkoli je na hranou roli fotra nahlíženo spíše negativně, v partnerském vztahu je tato role spojena s vyšším statutem, stejně jako má ve společnosti mužství větší prestiž než ženství. Vyšší status role fotra potvrzují i zahraniční výzkumy (Ward, Kassebaum 1965; Giallombardo 1966; Watterson 1996). Z perspektivy importačních teorií bychom to mohli interpretovat jako reprodukování sociálního habitu v totální instituci vězení. Mnoho žen do vězení přichází z rodinného či partnerského zázemí, které je strukturováno právě tradičními koncepty mužství a ženství. Ženy jsou zvyklé muže poslouchat a prokazovat jim respekt, aby si je udržely, k čemuž také patří představa, že právě komplementárním spojením s mužským partnerem vzniká plnohodnotná esence jejich životní trajektorie. Ženy jsou zvyklé být muži ovládány a využívány, a proto je pro ně tato dynamika tolerovatelná i v prostředí totální instituce. Někteří autoři přišli se zjištěním, že mnoho žen ve vězení má předchozí přímou zkušenost s domácím násilím nebo se zneužíváním v rodině (Watterson 1996). V partnerských vztazích se pak tento habitus promítá například i do dichotomie mužsko-ženských rolí s ovládajícími, dominantními, drsnými a hrubými fotry, kterým stojí po boku jejich submisivní, pečovatelské mamči. Tento vzorec vztahů je konstruován jednak zjištěními sociálních vědců, objevuje se také v obrazech o vězení, které přináší populární kultura, a v neposlední řadě koresponduje s tím, jakým způsobem strukturují vyprávění o vztazích ve vězení samotné aktérky. Kdybych měla možnost participovat na vězeňské každodennosti v její úplnosti a být součástí praktického fungování a vyjednávání podoby jednotlivých vztahů, bylo by možné kriticky přezkoumat možné interpretace těchto vztahů. Odkázána zejména na výzkumné rozhovory, postihla jsem ve svém výzkumu hlavně rovinu verbalizovaných příběhů, které ženy o vztazích svých a jiných žen vyprávějí.

Komplementarita maskulinní a femininní role se vtěluje i do způsobů, jakými ženy upravují svůj zevnějšek. Například Ward a Kassebaum to popsali jako „butch ženy maximalizují rozdíl mezi sebou a ostatními

ženami a minimalizují rozdíl mezi sebou a muži“ (1965: 103).⁶⁴ Maskulinní ženy – fotři – tak mohou usnadnit socializaci do lesbických partnerství tím, že se svým vzezřením a chováním zviditelňují v určité specifické roli a dávají tak ostatním ženám (mamčám i taťkům) jisté poselství.⁶⁵ Ženy se tak skrze maskulinní image stávají čitelné jiným ženám, které je poté mohou rozpoznat jako objekty své touhy či zostřeného zájmu.

Fotrové to jsou většinou ženský zavalitějšího typu, nakrátko vystříhaný uhlazený vlasy, no zcela určitě bys jsi poznala, kdyby jsi je potkala ruku v ruce, kdo z nich je kdo. Na oblečení nezáleží, tady zase není taková sorta v oblékání – nemáme takovej výběr. (paní Pavla, dopis)

Partnerkami maskulinních žen jsou ženy femininní, zaujímající ve vztahu roli tradičně ženskou, vymezenou péčí a starostí. Tato péče není obrácena pouze k nějaké osobě, ale je také péčí o vlastní tělo v tradičním smyslu.

Zatímco někdejší vězňové z období 50. let mluví o striktním dodržování oblékacího kodexu v českých věznicích, který naznačuje, jakou roli ta která žena ve vztahu zaujímá (existoval například zvláštní způsob

64 Vzhledem k době vzniku studie nás nemůže překvapit, že maskulinita je v ní představitelná pouze jako koncept vážící se k mužskému pohlaví, a proto tedy, je-li vázána na ženy, je k ní referováno jako k pseudomaskulinitě.

65 Jak jsem uvedla dříve, byla ve Spojených státech v 50. letech 20. století, tedy v době, kdy se lesbické subkultury začínaly formovat, socializace do těchto komunit podmíněna podřízením se *butch/femme* rolové diferenciaci. Právě *butch* ženy byly těmi, které se svým vzezřením úmyslně odlišovaly od tehdejšího stereotypu femininity a tak se zviditelňovaly na veřejnosti pro ostatní lesbické ženy, což umožnilo zformování lesbických subkultur a budování homosexuální komunity. Tyto ženy na sebe braly riziko policejního zatčení či lynčování, neboť v té době bylo oblékání se do šatů určených opačnému pohlaví klasifikováno jako přestupek a tedy pokládáno za hodné potrestání (Faderman 1992; Kennedy, Davis 1994).

nažehlování košile informující okolí o postavení osoby v partnerském vztahu), zdá se, že pro dnešní situaci ve vězeních už není tento kodex aktuální. To je patrně odrazem rozvolnění podmínek v českých vězeních po roce 1989 a detotalizace instituce vězení jako takové, kdy odsouzení muži i ženy mohou užívat více dílčích svobod, a to i svobod vztahujících se k oblékání.

Jestliže jsem dříve zmínila, že maskulinitou vzhledu i chování je opovrhováno jako „přehráváním“ něčeho, co ženám nepřísluší, vhodnost a přiměřenost femininity se naproti tomu nezpochybňuje, a to i přesto, že její výkon si žádá přinejmenším stejně velké úsilí a neustálé aktivní vytváření jako výkon role mužské. Ženy například tráví velké množství času vzájemným barvením a úpravou vlasů nebo pečlivým nanášením make-upu a lakováním nehtů. Potřebné prostředky k tomu mohou koupit ve vězeňské kantýně, což jakoby naznačovalo, že je tato péče i formálně (vedením věznic) schvalována. Věnuje-li žena stejně pečlivou starost vytváření image, která je pak ve svém výsledku vnímána jako mužská, sklízí opovržení. Výjimkou je zde, jak zmíním později, image pravé maskulinní lesby.

S kultivací péče o ženské tělo se pracuje i v programech, které jsou v rámci volnočasových aktivit ženám nabízeny, což velmi názorně ilustruje následující zápis z terénního deníku.

Účastním se kroužku společenské výchovy. Vychovatelka krátce uvede, jak je pro každou ženu důležité dbát o své tělo. K tomu, aby to dělala správně, se v kroužku dozvíme některé triky a ponaučení. Každá žena dostane kartičku, do které zaškrťává, nakolik se jí uvedené položky týkají nebo netýkají. Jednotlivé ženy se staví před tabuli a vychovatelka je měří nitkou. Zdůrazňuje, že není důležitý počet centimetrů, ale že jde o to, změřit poměrnost jednotlivých tělesných partií. Po každém měření se paní vychovatelka obrací k ženám s otázkami typu: „Tak co myslíte, má paní Ráčková dvojitou bradu?“ Nebo vynáší soudy jako třeba: „Mohla byste mít slabší ruce paní Klucká. Měla byste nosit vycpávky paní Hlávková. Nabíránej rukáv? To už se nenosí paní

Ráčková, to už opravdu ne“ – „Ale já ho mám na jedněch šatech,“ brání se paní Ráčková. – „No ale to už asi neunosíte. Vy máte velká spadlá prsa paní Motejlová. Když máte spadlá prsa, neměly byste chodit v žádném případě bez podprsenky, protože to není estetické. Malá prsa se musí opticky zvětšit. Nejhorší je mít větší břicho než prsa. Široký pas také není zrovna estetický“. (terénní poznámky)

Jestliže Goffman v jednom svém textu označil gender za opium mas (1997), Hensley tento postřeh zasazuje do prostředí věznic tím, že konstatuje, že ženství a mužství jsou jedinými legálními drogami, které instituce vězení nabízí (2002). Opojnost utváření pravého ženství je podporována programy nabízenými vězeňskými autoritami a odsouzené ženy se v nich rády nacházejí, protože se s podobným ideálem potkaly mnohokrát ve svém životě mimo vězení; byly do něj totiž socializovány. Opojnost striktně genderovaných rolí v sobě nese také ideu komplementarity těchto rolí a ta se pak projevuje v genderovaném charakteru nepravých lesbictví mamek a fotrů.

Kultivace ženství se tak stává jednou z mála domén, ve kterých je ženám přiznána kompetence k vyjádření individuality, čímž také alespoň částečně zbavují vězení jeho uniformního a totálního charakteru.

I když vězeňské autority skrze programy zacházení s odsouzenými ženami podporují takřka výhradně rozvíjení ženské femininity, existuje i kladně přijímaná maskulinita žen ve vězení. Je-li pravá lesba ostatními vnímána jako maskulinní, je její role akceptována a tolerována, aniž by na ni bylo shlíženo jako na roli hranou. Ženy ve vězení tedy jakoby shodně s klasickými sexuologickými teoriemi konotovaly homosexualitu žen s maskulinitou. Spojení maskulinity s přirozeností je jako legitimní uznáno právě v případě žen „skutečně“ lesbických. Ty se však snaží svoji mužskost v některých případech „maskovat“, neboť dovedou, stejně jako v případě otevřené homosexuality, odhadnout nežádoucnost této image na veřejnosti.

Následující výpověď jedné z pravých leseb ilustruje jednak opovržení „hranou“ maskulinitou, navíc je také ukázkou zdrženlivosti „pravých“ leseb ohledně zveřejnění jejich sexuální orientace.

Já to nechápu, proč ze sebe dělají chlapy. Mně se líbí holka, protože to je holka, ne proto, že vypadá jako chlap. Nemusí přece ze sebe dělat chlapa, že nosí trenče a tak. Neznamená to, že musí být v sukni a namalovaná. Třeba vy, jste takovej sportovní typ, ale nevypadáte jako kluk, vidím ve vás ženu. Já se to snažím krýt, že jsem jiná, taky venku jsem to tak dělala. Mám dlouhý vlasy a nevodím se s holkou za ruce, nelíbáme se na veřejnosti. Tady některý chtějí být jako chlapi a přehání to, ale dělají to jen tady ve vězení [...]. (paní Pavla)

Nepravá partnerství jsou ženami ve vězení v některých případech popisována jako zjištná a účelová, vznikající čistě pro materiální prospěch. Žena, které se ve vězení nedostává toho, co je zde nejcennější, co umožňuje přežít způsobem, který je odžit historií mnoha časově i prostorově vzdálených vězeňských subkultur, tedy kávy a cigaret, si hledá partnerku, která tímto „materiálem“ disponuje. Dvojice žen potom zakládají pomyslnou vězeňskou domácnost, ve které toto jmění sdílejí.

Když se mamča s taťkou dají dohromady, tak se ve většině případě udělá bungr⁶⁶. O tyto věci mají většinou nouzi taťkové, taky se jim říká fot'ové. (paní Zita, deníky)

Většinou jsou to mamči, který mají přísun. Návštěvy, nákupy atd. Mají to určitě těžší, než ta druhá, se kterou si užívá. Když něco dojde, je to opět ona, která shání a která si pučuje. Mamka žeblí a pere, jako ženy venku, a fotřík ti to dobře udělá, teda pardon, že to tak říkám, jako chlap. (paní Alice)

V takto genderově komplementární dvojici směřuje nemajetná žena svoji maskulinitu za majetek jiné ženy, která kromě své „přirozené“ žen-

66 Bungr či bunkr je označením pro skrýš, kam si odsouzené schovávají některé cennosti. V některých případech se používá i jako označení skříňky, kam si ženy odkládají osobní věci (potřeby jako kávu, cigarety a hygienu).

skosti oplývá také zbožím, kterého je ve vězení vždy nedostatek. Takovou devizou může být kromě zmíněných cigaret a kávy nadstandardní oblečení nebo zboží, které je ve vězení zakázané. Ženám, které na homosexuálních partnerstvích participují zejména pro jejich materiální prospěch, se ve vězení říká „kantýnské kurvy“.

Taková ženská jen ze sebe udělá atrapu. Hodně ženských má nějakou zkušenost s prostitucí, nemá kafe, nemá cigarety a jiná má, je to spíš prostitute než vztah. (paní Radka)

Partnerství tak zajišťují ve vězení redistribuci zboží a služeb skrze síť neformálních vztahů černého trhu, tak jak jsem se o něm zmiňovala v předchozí kapitole.

Z posledně citované výpovědi paní Alice vyplývá, že jedním z atributů ženskosti, tedy atributů role mamči v partnerském vztahu, je převzetí role živitele rodiny („shánějí materiál“), což je z hlediska tradičních rolových očekávání vnímáno jako role mužská. Vhodnou interpretaci pro americký kontext nabízí opět Heffernan, která upozorňuje na rozdílná očekávání obsahu mužské role lišící se v závislosti na sociální třídě. Zatímco muž jako živitel rodiny je ztělesněním manželského a rodinného modelu střední třídy, pro černošskou populaci nižší třídy není tento model relevantní, neboť ekonomické zabezpečení rodiny zde většinou leží na bedrech ženy (1972: 96). Jelikož vězeňská populace je z velké části tvořena příslušníky nižších sociálních tříd, v případě USA často afroamerického původu, ženská role živitelky rodiny zde potom není prohrěškem proti tradičním rolovým očekáváním. V českém kontextu by mohl sloužit jako srovnání příklad z romské rodiny. Raichová upozorňuje na proměňování mužské a ženské role v moderní romské rodině, kde ženy jsou těmi, kdo takzvaně drží kasu. Vzhledem k vysoké nezaměstnanosti jsou v mnoha případech jejich sociální dávky hlavním zdrojem příjmů pro celou rodinu. Od mužů se naopak jako kompenzace chybějícího příjmu očekává účast na výchově dětí a starosti o domácnost, které byly dříve výhradně doménami ženskými (2001).

Výpovědi vztahující se k rozdělení rolí odkazují také na sexuální stránku partnerství a právě touto dimenzí se budu nyní zabývat. I když někteří autoři vězení popisují jako místa, která sexualitu tlumí a paralyzují, moje výzkumná zkušenost svědčila spíše o opaku. Názornou ilustrací je následující ukázka z terénního deníku.

Paní vychovatelka Habrová mi nabídla, abych s ní šla vyzvednout odsouzené na sportovní aktivity. Je nás asi 15, máme hrát volejbal, ale nikdo to neumí. Většinu času trávíme tím, že čekáme na to, až někdo přinese míč odpálený (a nikým nechycený) daleko mimo hřiště. Dvě dvojice žen spolu tancují čardáš za hlasitého skandování a povzbuzování nás přihlížejících. Dvě ženy, ostatní je oslovují jako „naše brdličky“, se hry neúčastní vůbec a držíce se za ruce se procházejí v areálu hřiště. Paní vychovatelka všechny přerušuje se slovy „volejbal nám dneska nejde“ a dává příkaz k soutěžním hrám, které jsou často založeny na těsném fyzickém kontaktu. Nejednou skončí dílčí kolo soutěžení tím, že se ženy smíchem svíjí v oběti na zemi. Vše je neustále komentováno dvojsmyslnými poznámkami. (kroužek sportovních aktivit, terénní deník)⁶⁷

Příběh toho odpoledne odkazuje opět k přeznačování a překódování oficiálně plánovaného programu vězení. Kroužek poskytuje ženám legitimní příležitost realizovat milostnou schůzku se ženami z jiného oddělení, se kterými by se (sedíc ve svém pokoji) nemohly setkat. Novým ženám ve vězení, tzv. příbylkám, kroužek pomáhá zorientovat se v dosud neznámém prostředí a odhadnout manželský či svobodný status jednotlivých žen. Pro mnoho žen je sportovní kroužek jedním z mála povolených kontextů umožňujících tělesný kontakt s jinými ženami.

67 Za zmínku stojí také to, že stejně sexuálně kódovány jsou i prostory zaměstnanců vězení. Ve společné kanceláři speciální pedagožky a vychovatele mne pokaždé znovu udivilo množství nejrůznějších sexuálních odkazů, jako například propagační plakátky na kondomy nebo nálepky a vtipy o ztopořených penisích či ženských nádrech.

Ženy se v rámci soutěžních her neustále dotýkají, přičemž je důležité, že tyto dotyky nemusí být nijak ospravedlňované, vysvětlované nebo omlouvané. Prostor vězení není obvykle snadné k skrytým a neveřejným intimním erotickým kontaktům překódovat, protože vězení není místem kultivace soukromí, ale spíše nuceného sdílení. K sexuálním stykům tak dochází ve sprchách, na toaletách nebo v pokojích, všechny tyto aktivity však vyžadují spolupráci dalších „hlídkujících“ žen. Přistížení by v tomto případě, narozdíl od nelegitimního denního spánku, mohlo mít za následek postih výraznější.

Sexuální strážce lesbických partnerství se obvykle nevěnuje pozornost, neboť stereotyp ženské sexuality zdůrazňuje, a pravděpodobně také přeceňuje, emocionální aspekt vznikajících vztahů. Podle mého názoru si fyzická sexualita v ženských vězeních zaslouží přinejmenším stejnou pozornost jako sex ve vězeních pro muže. Sex je významným kritériem pro rozlišení mezi jednotlivými typy vztahů a právě skrze fyzický kontakt se vztah ve vězení kvalifikuje z přátelství dvou přítelkyň na vztah dvou kamarádek. Sexualita je součástí „pravých“ i „nepravých“ lesbických vztahů, rozdíl je však v tom, jaká je sexu v tom kterém typu vztahu přisovávána důležitost.

Sex je velice důležitější, za prvé se člověk tak nejlépe pozná a seznámí a hlavně u fotříků a mamek je to důvod proč jsou vůbec spolu. Sex a bunkr – o nic jiného jim tu nejde. (paní Zita, dopis)

V případě nepravých lesbičtví je sexualita častěji považována za zboží, které si mezi sebou ženy vyměňují. V pravých lesbičtích je zvyčnamňována jako nedílná součást plnohodnotného vztahu.

Následující výrok paní Zity ukazuje na striktní rozdělení rolí, které je přítomno i v lesbické komunitě. „Fotříkové na sebe nenechají sáhnout, obdělávají si jen své mamčí, aby si je udrželi“ (paní Zita, deníky). V lesbické komunitě existuje typ lesbických žen, tzv. *stone butch*, tedy jakési „tvrdé lesby“, jejichž sexuální chování je přísně kódováno. Tato lesbická žena při sexuálním styku uspokojuje svoji partnerku, která se jí naopak tak-

řka nesmí dotknout. Tvrdá lesba se při sexuálním styku chová v souladu se stereotypem mužské role, dotýká se své partnerky na prsou a genitáliích, ale nedovolí takový kontakt recipročně. Podle některých autorů tak získává ve vztahu moc a vyšší status, které provázejí mužskou roli. Na druhé straně svým chováním zároveň redukuje vinu a stud své femininní partnerky, neboť jí umožňuje setrvat v obdobné roli, na kterou již byla zvyklá z heterosexuálního vztahu. Tím, že se femininní žena své butch ženy nedotýká na místech, které by jí připomněly, že její partnerkou při milování je jiná žena, si femme stále může ponechat svoji heterosexuální identitu, podobně jako jsme se s tím již setkali v případech mužských subkultur (Propper 1981). Judith Butler nabízí jiné čtení dichotomického rozdělení butch a femme rolí rozkolísáním jednoznačné polarizace dynamiky těchto vztahů poukázáním na to, jak je možné pozici ženy v tzv. mužské roli interpretovat jako inverzní past, ve které se uspokojení, které nabízí své partnerce, mění v sebeobětování a závislost (1991).

Pravé lesby jsou ve vězení považovány za expertky na lesbický sex. Svědčí o tom například následující poznámka: „*Ty holky jakože lesby si myslí, že taková jako já je prostě obráběcí mašina, chápeš?*“ (paní Pavla). Očekává se, že pravá lesba bude schopna a neustále ochotna uspokojovat ženu, kterou si zvolí za svoji partnerku, přičemž se cení její (ať už domnělé nebo reálné) dovednosti, které ostatní ženy vnímají jako dané vrozenou sexuální orientací. Lesbické ženy jsou považovány za sexuálně náruživé a znalé praktik „skutečného“ lesbického sexu. Tak jako u obráběcího stroje opracovává nůž (připomínající svým tvarem jazyk) kov, tak se „pravá“ lesba neostýchá použít tuto část těla při uspokojování jiné ženy, zatímco jiná žena by takové zábrany mít mohla. Analogie obráběcího stroje může také odkazovat k automatickosti a zvnitřnění procesu uspokojení, který je zažit mnohaletou praxí.

Podářilo-li se mi ve čtenáři vzbudit dojem, že všechny ženy ve vězení v průběhu výkonu trestu na některé z forem výše popsanych lesbických vztahů participují, pokusím se jej teď upravit. Ačkoli většina byla k homosexuálním vztahům, jak k těm pravým, tak k těm nepravým, poměrně tolerantní, setkala jsem se i se ženami, které homose-

xualitu odmítaly. Svým přístupem jakoby potvrzovaly zjištění Virginie Heffernan, která v roce 1972 píše, že pravá či otevřená homosexualita, je-li odhalena, není ve vězení příliš populární.⁶⁸ Začnou-li homosexuální vztahy překračovat hranice „pouhé hry“, jsou vnímány jako patologické.⁶⁹ Zatímco podpůrné aspekty manželských rolí mohou být přeneseny do vězení, aniž by ohrožovaly sebepojetí žen jako normálních, či normě se nevymykajících, zjevný sexuální aspekt má konotaci perverze i v kontextu vězení (Heffernan 1972: 98). Některé ženy byly schopné lesbická partnerství ve vězení pochopit a tolerovat právě jen jako instituční náhrady těch „skutečných a pravých“ heterosexuálních partnerství, kdežto pravá homosexualita u nich vzbuzovala nevoli. „*Venku by si našly normálně kluka a všechno by bylo normální, ale tady to nejde*“ (paní Miroslava). Mnoho žen, které se samy od lesbických vztahů distancovaly, je zároveň chápaly jako nutnou daň pobytu v totální instituci, jehož výjimečnost tuto „hru“ legitimizuje. Byla jsem velmi překvapená, že se k homosexualitě vcelku otevřeně vyjadřovaly i ženy starší. I přesto, že lesbičtví vnímaly jako generační záležitost, která se jich už netýká.

Ty mladší jsou náruživější, u těch to ještě dovedu pochopit. Já bych to nikdy neprováděla, ale neodsuzuju to. Třeba to to tělo potřebuje.
(paní Věra)

68 Data výzkumu provedeného v roce 1994 dotazníkovým šetřením mezi 256 vězni ve státě Mississippi v USA ukazují, že muži jsou k homosexualitě ve vězení méně tolerantní než ženy. Vězni afroamerického původu byli tolerantní více, stejně tak jako, logicky, ti, kteří na homosexuálních vztazích ve vězení participovali. Méně tolerantní se podle výzkumu zdáli být odsouzení, kteří před sebou měli delší uvěznění (Hensley 2000).

69 Uvědomuji si, že je obtížné takovéto jednoznačné hranice pravé a nepravé, hrané či nehrané, zdravé či nezdravé homosexuality ustavit. Odkazuji zde pouze k faktu, že onálepkování pravou homosexualitou bývá občas použito jako záminka k udání. Popudem pro takové nahlášení zaměstnancům je většinou sexuální explicitnost partnerského vztahu.

Dělají to, aby se necítily samy, mají tak pocit, že někomu na nich záleží. U nás na oddělení to není, tam jsou už starší ročníky a to je spíš mezi těma mladejma. My jsme už starší generace. (paní Ludmila)

Uzavřené prostředí, ze kterého nelze bez trestu uniknout, je ideální živnou půdou pro praktické rozvíjení vztahů založených na náklonnosti i nenávisti. Vztahy se ve vězení odehrávají před očima vždy přítomného publika, na scéně, ze které není možné odejít do zákulisí, protože vězení žádné zákulisí neposkytuje. Člověk je neustále vystaven přítomnosti jiných jedinců, vítaných i nevítaných. Partnerství jsou tedy ve vězení vděčným tématem rozhovorů, klevet, udržovaných i vyzrazovaných tajemství, kterými tento prostor žije. Ženy se zájmem sledují milostné příběhy jiných žen, zejména jejich začátky a konce. V nudě dokola opakované rutiny, kdy jsou si všechny dny navzájem velmi podobné, jsou vztahy hlavní interaktivní látkou, se kterou se dá pracovat, materiálem, který je možné oplétat příběhy, třeba i smyšlenými. Skrze tato vyprávění a jejich cirkulaci se do vztahů zapojují i ženy, které na nich přímo neparticipují.

Jakkoli, dle mé zkušenosti, nejsou partnerské vztahy ve vězení nikdy vynucené ani verbálně, ani násilím nebo jeho pohrůzkou, jejich pozvolná vynucenost spočívá v samotném charakteru vězení. Totální instituci nemůže člověk dobrovolně opustit a stejně tak se nemůže zříci její kolektivity. Ženy jsou neustále v přítomnosti jiných žen, bez možnosti stažení se do zákulisních prostor, protože i ty jsou ve vězení kolektivně sdílené. Vězení je místem neustálých kompromisů, slevování z vlastních představ, včetně těch intimních, a vstupování do představ druhých, včetně těch intimních. Nezapojení se neznamená apatii a rezignaci, ale naopak vyžaduje usilovnou a tvrdou práci na vytváření a udržování vlastních hranic soukromého světa.

Sdílení a skupinovitost vězeňské každodennosti vyplývá z již zmiňovaného prostorového uspořádání a ubytovacích kapacit. Instituce je tak svým totálním a vymezeným prostorem plodnou půdou pro exis-

tenci paralelních vztahů, kdy o sobě jednotliví partneři navzájem nemusí vůbec vědět a každý ze vztahů žije svým vlastním životem. Ženy si zároveň uvědomují společenskou normu monogamie a zatímco samy před sebou si paralelnost obhájí mimořádností situace, před „publikem“ se snaží mnohost vztahů tajit, protože předjímají její nežádoucnost.

V závěru této kapitoly pojednávající o lesbických vztazích se zmíním i o perspektivě zaměstnanců, znovu však připomínám, že mapovat názory zaměstnanců věznic na homosexualitu a homosexuální partnerství nebylo záměrem mé práce. Zaměstnanecký pohled je přínosem jako dokreslení zkoumaného kontextu, zároveň však také představuje oficiálně ustavené limity, které vyjednávání konkrétní podoby partnerských vztahů ve vězení omezují.

Odsouzené ženy mají za to, že jednotlivé věznice se mezi sebou v četnosti lesbických partnerství a v jejich otevřenosti nebo skrytosti liší. Důvod není zcela jistě v tom, že by například do Písečné byly posílány spíše ženy lesbické, kdežto do věznic Tlice ženy heterosexuální. Rozdíl spočívá v tom, jak se zaměstnanci té které věznic k homosexuálním vztahům staví. Z mé výzkumné zkušenosti vyplývá, že ani postoj zaměstnanců není zdaleka jednoznačně odsuzující. Tento fakt se v každodenní podobě vznikajících vztahů odráží, neboť zaměstnanci svým postojem vymezují prostor, ve kterém se vztahy mohou odvíjet. Zaměstnanecký postoj nemá podobu jasně vedené komplexní politiky vymezení se vůči lesbickým vztahům, promítá se však do aktivit a činností, za které je ten který zaměstnanec ve vězení zodpovědný. S jediným výrazně negativním přístupem jsem se setkala u muže, který ve vězení zastával funkci učitele matematiky. V hodinách působil dojmem mírného chápavého otce, později mi však u oběda vyprávěl děj filmu z předchozího večera a své vyprávění zakončil konstatováním, že homosexuálové by měli žít na okraji společnosti a ne se svou deviací chlubit, jak se to dnes děje. Naopak například ředitelka věznic zaujímala k homosexuálním partnerstvím velmi otevřený postoj, jak je patrné z dříve uvedených citací. Už v předchozí kapitole, v části týkající se volnočasových aktivit, jsem poukázala na to, že vychovatelé musí mnohdy suplovat roli psychologa

nebo terapeuta a že jedna z vychovatelek byla vyhledávána právě jako poradkyně v partnerských záležitostech. Přihlášení se do sportovních kurzů této vychovatelky bylo pro některé ženy záminkou k tomu, aby s ní mohly probírat starosti i radosti svých vztahů. Pro zaměstnance mohou být lesbické vztahy dokonce výhodné, neboť stejně jako zmiňované pseudorodiny představují oddělené sociální jednotky, čímž eliminují rozvíjení všeobecné vězeňské solidarity. Fragmentovaná uskupení, která vůči sobě navíc mohou stát i v opozici, jsou pak pro vězeňský personál snadněji zvladatelná.⁷⁰

Co se týče rozdílů mezi mužskými a ženskými věznicemi, lze říci, že vedení ženských věznic se obvykle nebojí o lesbických vztazích vyjadřovat, neboť vzájemná emoční náklonnost žen je vnímána jako pozitivní z hlediska formování vězeňských vztahů.

Já jsem řekla homosexualita, ale není to až tak vztah na bázi homosexuálního vztahu, ale jsou to skutečně dvojice žen, které k sobě přilnou především emočně. A tak silně, že je velmi těžké potom je nějakým způsobem roztrhnout nebo manipulovat s nima. Každopádně ten homosexuální projev u žen je naprosto odlišný od mužského, čili u nás nebrozí nebezpečí nějakých výrazně agresivních postojů nebo zneužívání v takové míře, jako je to třeba u mužské vězeňské populace. Čili k nám se tyto informace většinou dostávají v podobě takové úsměvné, než že bychom řešili závažný problém, že třeba dva muži vytvořili

70 Speciální pedagog v mužské věznici Zdice o partnerstvích mezi muži vyprávěl s velkým porozuměním.

„Dá se říct, že chlapi jsou tady ve dvojicích a někde tam ten sex je a někde není. Oni tomu říkají kolchoz. Homosexuálové se mají dobře, dost na tom vydělávají, ostatní se o ně perou. Většinou nějaký takovej má k sobě někoho, kdo má dobrou pozici ve skupině a ten ho obhlídá. Hlíďají se navzájem, když jde jeden na vycházku, tak drubej zůstane a hlídá, aby mu někdo nevezal některý věci v pokoji. Ten kolchoz to je většinou jeden, co něco má a drubej, co za něj udělá tu špinavou práci, to znamená, že za něj uklídá, vypere, nakreslí mu hezkou květinu na dopis. To byste nevěřila, jak tady v kriminále mají některý věci cenu“ (pan Borovice, speciální pedagog).

dvojici a jeden třeba už nemá zájem a ten druhý násilím si ten vztah vyžaduje. U žen to takhle není. (ředitelka věznice)

Naopak v případě věznic mužských je stereotypní představa násilných vězeňských vykořisťovatelských vztahů pro vedení ohrožující. Ředitel mužské věznice při veřejné diskusi na otázku, zda ve vězení vznikají mezi muži homosexuální vztahy, odpovídal velmi neochotně a jeho odpovědi předcházelo dlouhé mlčení.

No víte u těch mužů je to trošku jiný. No, je pravda jedna, že vznikají i v tom vězení určitý přátelství, ty chlapecký přátelství, to je pravda. Homosexualita ve vězení u mužů je v daleko menší míře než se všeobecně soudí a než se o tom mluví. Ten zájem o sex se ve vězení utlumí, to je fakt. Že by tam bylo nějaký masový zneužívání, je to výjimečný. Zcela výjimečný. (ředitel věznice)

7.3 Před závěrem

Jak jsem ukázala, vztahy jsou ve vězení ústředním aspektem vězeňské každodennosti. Umožňují odsouzeným seberealizaci, zajištění základních materiálních potřeb a částečný únik z prostoru totální instituce. Vězeňská subkultura v Podlesí nepředstavuje subkulturu homogenní, mohu však konstatovat, že se koncentruje zejména okolo vytváření partnerských vztahů. I když ne všechny ženy ve vězení žijí v partnerském vztahu s jinou ženou, dá se říci, že většina žen žije partnerskými vztahy. Nedostatek pracovních příležitostí je ve vězení nahrazován neustálou prací na partnerských vztazích. Práce s nimi si nežadá žádný speciální materiál ani nástroj, vše potřebné je i ve vězeňském kontextu k dispozici a specifíčnost tohoto prostředí jakoby plným úvazkům na jakýchkoli vztazích nahrávala. Vztahy jsou zároveň tématem, ke kterému je každý kompetentní se vyjadřovat, a stejně tak se jimi může téměř každý zabývat.

Ženy ve vězení jsou osamělé, hledají přijetí, pochopení, souznění s někým, kdo projeví starost a alespoň minimální zájem. Jakoby se ve vězení zrcadlil jeden ze základních rysů Baumanovy tekuté modernity, která umísťuje vztahy na první místo agendy moderního jedince. Vztahy jsou jednou z hlavních her, které stojí za to hrát. Vyznačují se dočasností, pomíjivostí a lehkovážností, se kterou do nich lidé vstupují, aby z nich opět vystoupili, když se vyčerpají a nepřinášejí už tolik vzrušení (Bauman 2003).

Jak jsme viděli, důležitost role vztahů vystupuje i v případě mužských vězeňských subkultur, nabízí se tedy porovnání konceptualizace v obou případech. Rozdíl mezi homosexuálními, či chceme-li pseudohomosexuálními vztahy v mužských a ženských vězeňských subkulturách shrnují Ward a Kassebaum následovně:

[...] ačkoli se někteří muži ve vězení zamilovávají do spoluvězňů a některé ženy ve vězení využívají sexuálních styků pouze jako prostředku k získání materiálních statků, obecně se role, které muži a ženy zaujímají v širší společnosti, manifestují i v homosexuálních partnerstvích ve vězení. Muži usilují o sexuální uspokojení či materiální výhody a je pravděpodobné, že k jejich dosažení použijí násilí, zatímco pro ženy je sexuální stránka vztahu manifestací emoční souvazečnosti (1965: 192).

Ward a Kassebaum stejně jako jiní výzkumníci opakovaně zdůrazňují zanedbatelnost sexuálního aspektu homosexuálních partnerství v ženských vězeňských subkulturách, což má také učinit tyto vztahy akceptovatelnějšími a v daném kontextu legitimními. Naopak homosexuální vztahy ve vězeních pro muže jsou ospravedlňovány konstatováním, že se jedná pouze o sexuální výměnu, která nezahrnuje emoční intimitu. V kontextu výlučně mužského společenství je tedy sex, bez emoční angažovanosti, jen sexem, fyzickým aktem uvolňujícím frustrace totální instituce. V ženském společenství je naopak sex, ať už bez emoční vazby či s emoční vazbou, tabuizovaným teritoriem, zatímco čistě emoční pro-

vázanost mezi ženami je pokládána za adekvátní projev ženské „přirozenosti“. Emoční angažovanost se tak stává normativem homosexuality uvnitř vězení pro ženy a absence emocí je naopak dominantní ideologií homosexuálních spojení ve vězeních pro muže (Richmond 1978).

Sexuální služby za peníze či znásilnění byly autory dlouho považovány za praktiky pojící se výhradně s kontextem mužských věznic, kde byly pokládány za ospravedlnitelnou formu sexuálního uspokojení. (Ward, Kassebaum 1965; Bowker 1977; Pollock-Byrne 1990). Můj výzkum dokládá, že kalkul a zjištění ve vztazích mezi ženami také figurují, stejně jako jejich vyhraněné praktiky zahrnující určité formy prostituce a vykořisťovatelských forem vztahů. Tyto vztahy nabírají různé podoby a jednou z nich je vztah, který navazuje žena takřka bez jakýchkoli finančních či materiálních zdrojů se ženami, které ve vězení tyto zdroje mají. Majetné ženy si mohou být dokonce vědomy toho, že jsou do jisté míry využívány, ale potřeba mít vedle sebe někoho, kdo alespoň předstírá, že je váš přítel, tato negativa vyvažuje.

Věznice Podlesí nese pro výzkumný záměr mé disertace příznačnou adresu: Rozkoš 530. Vězení uvěňuje spolu s lidmi také jejich rozkoše a tužby. Spoutaná rozkoš pak hledá své vyjádření dovolenými i nedovolenými cestami, promítáním svých přání na objekty, které jsou v tomto specifickém prostoru k dispozici. Povinná heterosexualita se v kontextu vězení jakoby zbavovala svých fyzických těl, neboť ji mohou reprodukovat i dvě ženy nebo muži. Představíme-li si mužské a ženské věznice jako divadelní mikrosvěty přehrávající role sociálního makrosvěta, pak jsou na obou jevištích reprodukovány normativní vzorce povinné heterosexuality párující mužství s ženstvím, a to i přesto, že jsou vždy k dispozici pouze herci jednoho pohlaví.⁷¹ Vězení dekonstruuje přirozenost heterosexuální touhy a poukazuje na její společensky udržovanou normativitu. I tady se páruje dominantní mužství se submisivním ženstvím, příkladně dokládající to, že maskulinita nemusí být vždy podmíněna vlastnictvím penisu, stejně jako femininita nemusí být určena vlastnictvím vaginy.

71 Za divadelní nápad děkuji Csabovi Szaló.

Závěr

Ve své práci jsem se věnovala vězeňským subkulturám jako součásti širší genderové struktury společnosti. Jakkoli nejsou vězeňské subkultury subkulturami vzniklými a rozvíjenými spontánně, jejich charakter je leckdy vynucen, přesto je, domnívám se, můžeme považovat za subkultury v sociologickém smyslu slova. Koncentrují se okolo specifických praktik, způsobů jednání, norem a idejí, z nichž mnohé byly hustě popsány. V prostředí České republiky zůstávaly dosud pohříchu opomíjeny a nejvíce informací o nich podávaly beletristické texty bývalých politických vězňů.

Toto bílé místo na sociologické mapě sociální reality jsem se snažila svou prací alespoň zčásti prokreslit interpretacemi opřenyými o vlastní empirický výzkum. V práci jsem vycházela z existujících sociologických, psychologických a kriminologických konceptů vězeňských subkultur a to zejména z teorií z anglo-amerického kontextu. Mým cílem však nebylo vytvořit přehled takových studií převedený do češtiny, a ukázat, zda tyto teorie jsou nebo nejsou pro český kontext relevantní, ale snažila jsem se je kriticky uspořádat a také upozornit na jejich nedostatky či rozpornosti.

Ve své práci vycházím z toho, že vězení není jen prostorem omezení, restrikcí a deprivace, v reakci na které se vězeňské subkultury formují (jako to interpretovaly teorie deprivace). Vězení je sice místem sevření a uzavření, poskytuje však i prostor kreativitě a přetváření. A právě subkulturní praktiky jsou tím, co prostor totální instituce a jejích formálních

pravidel reorganizuje. Skrze ně je prostor věznice kolonizován a ochočován a jak vyplývá z mého výzkumu, jednou z hlavních podob této kolonizace je vytváření vztahů. Tyto vztahy jsou spíše než strukturami s jasně ustavenými hierarchiemi, rozsáhlými sítěmi mnohostranných závislostí, dle kterých se distribují prestiž a moc. Kapitály či zdroji, které se na poli vězení zúročují a objevují ve formách každodenně praktikovaných habitů, jsou zejména intelektuální schopnosti a vzdělání, fyzické kvality (síla), sexualita, komunikační dovednost, a v neposlední řadě i gender.

Základem subkulturních světů v ženské věznici jsou partnerské vztahy a právě jejich prostřednictvím lze porozumět tomu, jakým způsobem dochází ve společnosti k reprodukci genderové struktury na třech analyticky odlišitelných rovinách, na rovině symbolické, na rovině dělby práce i na rovině individuálních identit.

Subkulturní praktiky není možné vnímat pouze jako podryvné jednání narušující formální řád, ale také jako importaci obecněji sdílených hodnot. Potřeba řádu, jak o ní mluví například Parsons (1990), je ve své nejjednodušší a elementární formě přítomná právě v komplementaritě rolových očekávání kulturního systému. I ve vězení nachází touha po onom pořádku své znázornění – je vtištěna do map známých obrysů maskulinity/femininity či do hranic heterosexuality/homosexuality, které, i když převráceny, zůstávají stále normativními vzory. Homosexualita ve vězení je jednak interpretovatelná jako hra odrážející pravidla heteronormativní genderové struktury. Hra, kterou však nemůžeme vnímat jen jako hru na něco, jako kopírování originální předlohy ani jako falešnou přetvářku (Butler 1991). Tato interakce je sice vymezena obdobnými mantinely, obsazena stejnými (genderovanými) typy hráčů, kteří musí hrát podle normativních pravidel, aby jejich hra měla pro ostatní smysl; role, které se hrají, i kostýmy, které jim přísluší, jsou také poměřitelné s normativním ideálem, avšak konkrétní podoby a významy připisované těmto strukturovaným performancím jsou vždy vázány na kontextualizaci a interpretační výklad. Komplementarita maskulinity a femininity tradiční rodiny se do vězeňských partnerství promítá i přesto, že autory dříve tolik zdůrazňované pseudorodiny v kontextu našich

věznic neexistují. Jejich základ v podobě genderovaného páru mamči a fotra je však přítomen.

Doplňující se povaha genderových rolí tak působí zejména ve svých „předpisových“ očekáváních. Ačkoli jsou konkrétní zkušenosti žen velmi vzdáleny ideálu partnerského vztahu, zachovávají si k normativní podobě takového ideálního stereotypu důvěru. Zajímavý je postřeh Kathryn Watterson (1996), která říká, že vězeňské pseudorodiny a partnerství, spíše než že by napodobovaly dynamiku rodinných vztahů, ze kterých do vězení ženy přicházejí, zrcadlí stereotypní představy o tom, jak by vztahy v tradiční rodině měly vypadat. V těchto vztazích jsou ženy starostlivými pečovatelkami poskytujícími emoční zázemí, zatímco muži jsou respektu hodné autority držící nad rodinou ochrannou ruku. Očekávání vedou sociální jednání aktérů ne na základě silou vnucené normy, ale prostřednictvím internalizace v systému osobnosti, vytvářejíc sdílené povědomí o tom, jak jednotlivé sociální instituce fungují, nebo přesněji, jak by fungovat měly (Parsons 1990). Síla takového „měly“ často převažuje „reálný“ obraz toho, co je. V případě vězení je normativní ideál heterosexuality přebit normativním ideálem romantické lásky, která je ceněna a hýčkána, nemůže-li být žita.

Ženy svými partnerstvími ve vězení na jedné straně dokládají a reprodukují nejen legitimitu heterosexuality a skrze terminologii rozlišující mezi pravým/nepravým či skutečným/falešným partnerstvím a lesbicitvím v prvním plánu potvrzují představu homosexuálního vztahu jako kopie jeho heterosexuální předlohy. Tím zároveň naplňují normativní vymezení deviance, neboť jejich hodnotová struktura je v tomto případě shodná s majoritní představou preferující a idealizující model heterosexuálního partnerství či rodiny. Rozdíl je v kulturních praktikách, skrze které je tento model v obou rozdílných kontextech vytvářen. V případě totální instituce vězení na sebe berou partnerské vztahy dynamiku genderovaného spojení starostlivých a pečovatelských mamek a dominantních a ochranných fotrů.

V případě ženských i mužských vězeňských subkultur byla vždy patrná tendence výzkumníků interpretovat plné ztotožnění s homose-

xualitou jako nežádoucí a stigmatizující, ale žádaný odstup od role byl v obou subkulturách vytvářen a legitimizován jiným způsobem. Zatímco v subkulturách mužských je odstup vyjádřen omezením homosexuálního svazku pouze na performanci sexuálního aktu, ve vězeních pro ženy jsou homosexuální svazky tolerovány právě tehdy, dokud k sexuálnímu aktu nedochází. Zde vidíme, jak se v prostoru vězení reprodukují významy, které jsou s mužskou a ženskou sexualitou spojovány v širší společnosti. Sexualita žen je konstruována jako něco nevypočitatelného, tajemného, obtížně zachytitelného a pochopitelného, jako něco o čem „správné“ ženy spíše nemluví (Smart 1976). U mužů je naopak interpretována jako přehledná a jasná rozkoš ztopořeného penisu, která podporuje identitu „pravého“ muže. Ve své práci destabilizují právě tato interpretační schémata zvýznamňování sexuality a poukazují na to, že i v subkulturách uvězněných žen je sexuální uspokojení (mnohdy i ve svém fyzickém aktu specificky genderované) významnou charakteristikou vznikajících partnerství a sexualita je zde jedním z důležitých zdrojů prestiže a moci. Stejně tak jako jsem se snažila ukázat, že gender není nárokovatelným majetkem pohlaví (Butler 1991), maskulinita není nutně určena penisem a feminita není předurčena vaginou, ani sexualita či genderovaná sexualita není inherentní charakteristikou osob, ale můžeme ji uchopit spíše opět jako strukturní součást interakcí, jako organizující princip uspořádávající sociální prostor. Sexualita také ve vězení nabývá významu klasifikačního schématu, které je aktivováno za účelem vyzdvižení či naopak diskreditace určitých praktik (jako je tomu například v případě rozlišování mezi pravým a nepravým lesbictvím).

V této knize jsem usilovala o to, překlenout na jedné straně dosavadní genderovou nevidomost v konceptualizacích subkultur, a nedostatečnou reflexi subkulturní každodennosti v teoriích genderovaných institucí na straně druhé. Na základě vlastní zkušenosti s prostředím vězení si také trůfám tvrdit, že vězeňské subkultury žen a mužů se až tak výrazně neliší (i když takové zjištění nebylo záměrem mé práce). Odlišná jsou však jejich zvýznamňování v odborném i laickém diskurzu, ale i jejich vnímání ze strany přímých vězeňských akterek (uvězněných

žen) a zaměstnanců vězení, kteří mají navíc možnost své představy promítat do charakteru vězeňských programů.

Jestliže jsem v úvodu knihy věznicí interpretovala s využitím konceptu totální instituce a jako jeden z rysů této instituce označila polarizaci obyvatel na odsouzené a zaměstnance, pak bychom volně mohli tuto polarizaci rozšířit i na oddělení maskulinních a femininních aktérů/aktérek, kteří na sebe (stejně jako zaměstnanci a chovanci) také nahlízejí skrze stereotypy a normativně ustavené předpisy svých rolí. V rámci širší konceptualizace pak můžeme vězení interpretovat už ne jen jako mikrosvět se specifickým jazykem, normami, hodnotami a praktikami (habity), ale také jako vektor sociálních a politických sil a kulturních procesů, které přesahují jeho hranice (Wacquant 2002).

Každý den na mnoha místech vyznačujeme linie oddělující sféry mužů a žen, či struktury ustavující jejich povolené interakce a způsoby chování uvnitř těchto sfér. Kath Weston přirovnává genderové role a jejich polarizované kontrasty mužství a ženství ke zkušenosti uvěznění, neboť nás dle ní tyto role svazují, utahují, rámují a omezují v našich možnostech a v naší svobodě (2002). Mikrosvět vězení tak ilustruje, ba přímo ztělesňuje, restriktivní spoutání touhy, ke kterému dochází i v širší společnosti. Vězení spoutává touhu, která už byla dříve polapena dichotomií genderových rolí. Tak jako je společnost spoutávána genderově podmíněnou socializací, spoutává i vězení, i když zdánlivě (či paradoxně) svým kontextem pomáhá koncept ontické danosti genderu a pohlaví dekonstruovat.

A jestliže se mi na předchozích stranách podařilo dekonstruovat nejen ontickou určenost genderu, ale i zažitou představu vězení jako domu smutku, deprese a zoufalství, ukázat, že je stejně tak i místem pulsujícího života se všemi jeho radostmi, starostmi a rozmanitostmi veselých i chmurných her, pak měla tato práce smysl.

Seznam literatury

- Acker, J. 1991. „Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory Of Gendered Organizations“. In *The Social Construction of Gender*, ed. by J. Lober and J. Farrel. Newbury Park, California: Sage Publication, Inc.
- Acker, J. 1992. „Gendered Institutions. From Sex Roles to Gendered Institutions“. *Contemporary Sociology*, 21(5): 565–569.
- Adler, F. 1975. *Sisters In Crime*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press Inc.
- Bajcura, L. 1999. *Práva vězňů*. Praha: Grada Publishing.
- Bauman, Z. 2003. *Liquid Love. On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, H. S. (ed.) 1967. *The Other Side. Perspectives On Deviance*. New York: The Free Press.
- Belknap, J. 1996. *The Invisible Woman. Gender, Justice and Crime*. Boston: Wadsworth Publishing Company.
- Biokonference 2003, konference časopisu Biograf, Brodek u Suchomast.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvoláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Bowker, L. H. 1977. *Prisoners Subcultures*. Massachusetts, Toronto: Lexington Books
- Bowker, L. H. 1978. *Women, Crime, and the Criminal Justice System*. Lexington – Massachusetts: Lexington Books.
- Bowker, L. H. (ed.) 1981. *Women and Crime In America*. New York:

- MacMillan.
- Britton, D. M. 1997. „Gendered Organizational Logic: Policy and Practice in Men’s and Women’s Prisons“. *Gender and Society*, 11(6): 796–812.
- Britton, D. M. 2002. *At the Work in the Iron Cage*. New York: New York University Press.
- Bukovska, B. 2002. „Romani Men in Black Suits: Racism in the Criminal Justice System in the Czech Republic“. Pp. 137–148 in *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*, ed. by C. Cahn. New York: IDEA.
- Butler, J. 1991. „Imitation and Gender Insubordination.“ in *Inside/Out. Lesbian Theories, Gay Theories*, ed. by D. Fuss. New York: Routledge.
- Carlen, P. 1994. „Why Study Women’s Imprisonment? Or Anyone Else’s? An Indefinite Study“. *British Journal of Criminology*, 34(11): 131–140.
- Carlen, P. 1998. *Women’s Imprisonment at the Millennium*. London: Macmillan Press Ltd.
- Carlen, P., Woral, A. 2004. *Analysing Women’s Imprisonment*. Willian Publishing.
- Clemmer, D. 1940. *The Prison Community*. Boston: Christopher.
- Cook, S., Davies, S. (eds.) 1999. *Harsh Punishment: International Experiences of Women’s Imprisonment*. Boston: Northeastern University Press.
- Český helsinský výbor. 2003. *Vybrané otázky problematiky žen a mladistvých ve věznicích. Závěry projektu Českého helsinského výboru „Monitoring podmínek výkonu vazby a trestu odnětí svobody žen a mladistvých v ČR“*. Praha.
- Davidson, R. T. 1974. *Chicano Prisoners. The Key to San Quentin*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Davis, A. 2003. *Are Prisons Obsolete?* New York: Seven Stories Press.
- Dobash, R. P., Dobash, R. E. 1986. *The Imprisonment of Women*. Oxford: Basil Blackwell.
- Faderman, L. 1992. *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian*

- Life in Twentieth-Century America*. New York: Penguin.
- Faith, K. 1993. *Unruly Women: The Politics of Confinement and Resistance*. Press Gang Publisher.
- Feinman, C. 1981. „Sex Role Stereotypes and Justice for Women“. In *Women and Crime in America*, ed. by H. L. Bowker. New York: Macmillan.
- Fishbein, D. 2000. „Sexual Preference, Crime and Punishment“. *Women & Criminal Justice*, 11(2): 67–84.
- Flowers, R. B. 1995. *Female Crime, Criminals and Cellmates*. North Carolina, USA: Mc Farland & Company.
- Ford, C. 1929. „Homosexual Practices of Institutionalized Females“. *Journal of Abnormal Psychology*, 23: 442–448.
- Foucault, M. 2000. *Dobřízet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 1991. „Question of Method“. Pp. 73–86 in *The Foucault Effect: Studies In Governmentality*, ed. by G. Burchell, C. Gordon, P. Miler. Chicago: The Chicago University Press.
- Freedman, E. 1996. „The Prison Lesbian: Race, Class, and the Construction of the Aggressive Female Homosexual 1915–1965“. *Feminist Studies*, 22(2): 397–423.
- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Gelsthorpe, L., Morris, A. (eds.) 1990. *Feminist Perspectives In Criminology*. Philadelphia: Open University Press.
- Giallombardo, R. 1966. *Society Of Women. A Study of a Women's Prison*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Giallombardo, R. 1974. *The Social World of Imprisoned Girls*. New York – London – Sydney – Toronto: A Wiley-Interscience Publication.
- Girshick, L. B. 1999. *No Safe Haven: Stories of Women in Prison*. Boston: Northeastern University Press.
- Girtler, R. 2001. *Okrajové sociální kultury*. Brno: Masarykova univerzita.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. New York: Doubleday.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation Of Self In Everyday Life*. New York: Doubleday.

- Goffman, E. 1997. „Frame Analysis of Gender“. In *The Goffman Reader* Lemert, Ch., Branaman, A.(eds.) Malden: Blackwell Publishing
- Hammersley, M., Atkinson, P. 1995. *Ethnography: Principles in Practice*. London, New York: Routledge.
- Hannah-Moffat, K. 2000. „Neo-liberal Governance In Canadian Women’s Prisons“. *The British Journal of Criminology*, 40: 510–531.
- Harding, S., Hintikka, M. B. (eds.) 1983. *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Methaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Dordrecht, Holland: Riedel.
- Harding, S. 1983. „Why Has The Sex/Gender System Become Visible Only Now?“ Pp. 311–324. In *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Methaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. ed. by S. Harding, M. B. Hintikka. Dordrecht, Holland: Riedel.
- Harding, S. 1986. *The Science Fiction in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hartsock, N. C. M. 1983. „The Feminist Stainpoint: Developing the Ground For A Specifically Feminist Historical Materialism“. In *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Methaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, ed. by S. Harding, M. B. Hintikka.. Dordrecht, Holland: Riedel.
- Hedderman, C. 1995 „Gender, Crime, and the Crinminal Justice System“. Pp. 145–157 in *Interpreting Crime Statistics*, ed. by M. A. Walker. New York: Oxford University Press.
- Heffernan, V. 1972. *Making It In Prison: The Square, The Cool and The Life*. New York: Wiley & Sons.
- Heidensohn, F. 1995. *Women and Crime*. New York: New York University Press.
- Hensley, Ch. 2000. „Attitudes Towards Homosexuality in a Male and Female Prisons: An Exploratory Study“. *Prison Journal*, 80: 434–41.
- Hensley, Ch., Rienner, L. (eds.) 2002. *Prison Sex: Practice & Policy*. London: Publisher, Inc.
- Hersko, M., Halleck S. L. 1962. „Behavior in a Correctional

- Institution For Adolescent Grils.“ *American Journal of Orthopsychiatry*, 32(5): 911–917.
- Howe, A. 1994. *Punish and Critique: Toward A Feminist Analysis of Penality*. London/New York: Routledge.
- Chesney-Lind, M. 1997. *The Female Offender: Girls, Women, and Crime*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Joy, J. (ed.) 2003. *Imprisoned Intellectuals: America's Political Prisoners Write on Life, Liberation and Rebellion*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
- Kantůrková, E. 1984. *Prítelkyně z domu smutku*. Praha: Československý spisovatel.
- Katrnák, T. 2002. „Romantický rozum, racionální cit: Čím se dnes řídíme při volbě partnera.“ *Prítomnost*.
- Kennedy, E. L., Davis, M. 1994. *Boots of Leather, Slippers of Gold: The History of Lesbian Community*. New York: Penguin Books.
- Kersten, J. 1989. „The Institutional Control of Girls and Boys. An Attempt at a Gender-Specific Approach“. In *Growing Up Good: Policing the Behaviour of Girls in Europe*, ed. by M. Cain. London: Sage Publication.
- Kersten, J. 1990. „A Gender Specific Look at Patterns of Violence in Juvenile Institutions: Or Are Girls Really, More Difficult to Handle?“ *Internation Journal of the Sociology of Law*, 18(4): 473–493.
- Klein, D. 1976. „?“ *Crime and Social Justice*, 5: 34–49.
- Klein, D. 1980. „The Ethiology of Female Crime: A Review of the Literature.“ In *Women, Crime and Justice*, ed. by S. K. Datesman, F. R. Scarpitty. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Konopka, G. 1966. *The Adolescent Girl in Conflict*. New Jersey: Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs.
- Kruttschnitt, C. 1983. „Race Relations and the Female Offender“. *Crime and Delinquency*, 29, 4: 577–592.
- Kruttschnitt, C., Gartner, R. 2005. *Marking Time in the Golder State. Women's Imprisonment in California*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kuklová-Jišová, B. 2002. *Krásná nemá paní*. Praha: Arsici.
- Leger, R. 1987. „Lesbianism Among Women Prisoners“. *Criminal Justice and Behavior*, 14(4): 448–467.
- Llyod, A. 1995. *Doubly Deviant Doubly Damned. Society Treatment of Violent Women*. London: Penguin Books.
- Lombroso, C., Ferrero, W. 1958 (1895). *The Female Offender*. New York: Philosophical Library.
- Mezník, J. 1995. *Základy penologie*. MU: Brno.
- Moyer, I. L. 1984. „Deceptions and Realities of Life in Women's Prisons.“ *Prison Journal*, 64: 45–56.
- Možný, I. 2003. Konference k výzkumného záměru MLADĚRO, Medlov.
- Naffine, N. 1987. *Female Crime: The Construction of Women in Criminology*. Sydney, Australia: Allen & Unwin.
- Naffine, N. 1997. *Feminism & Criminology*. Cambridge: Polity Press.
- Nedbálková, K. 2003. „Má vězení střední rod aneb maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách“. *Sociologický časopis*, 39 (4): 469–486.
- Nedbálková, K. 2003. „Vězení jako čas a prostor mužů“. *ERA 21, Ekologie, realizace, architektura* 1 (42–43)
- Olsen, F. 1990. „Feminism and Critical Legal Theory: An American Perspective“. *International Journal of the Sociology of Law*, 18(4): 199–215.
- Owen, B. 1998. *In the Mix. Struggle and Survival in a Women's Prison*. Albany: State University of New York Press.
- Parsons, T. 1990. „Values and Social Systems“. In *Culture and Society: Contemporary Debates*, ed. by J. C. Alexander, S. Seidman. Cambridge University Press.
- Pollak, O. 1950. *The Criminality of Women*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Pollock-Byrne, J. M. 1990. *Women, Prison & Crime*. Belmont: Wadsworth.
- Propper, A. M. 1981. *Prison Homosexuality: Myth and Reality*.

- Lexington: Lexington Books.
- Reichová, I. 2001. *Romové a nacionalismus*. Brno: Matprint.
- Reiman, J. 1990. *The Rich Get Richer and The Poor Get Prison*. New York: Macmillan Publishing Company.
- Rierden, A. 1997. *The Farm. Life Inside A Women's Prison*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Richmond, K. 1978. „Fear of Homosexuality and Modes of Rationalization in Male Prisons“. *The Australian Journal of Sociology*, 14(1): 51–57.
- Sarazinová, A. 2002. *Útěk*. Praha: Maťa.
- Selling, L. S. 1931. „The Pseudo Family“ *American Journal of Sociology*, 37 (2): 247–253.
- Schifter, J. 1999. *Macho Love. Sex Behind Bars in Central America*. New York: The Haworth Press, Inc.
- Simon, R. 1975. *Women and Crime*. Rowman & Littlefield.
- Smart, C. 1976. *Women, Crime and Criminology: A Feminist Critique*. London – Henley – Boston: Routledge.
- Smart, C. 1990. „Feminist Approaches To Criminology Or Postmodern Woman Meets Atavistic Man“. In *Feminist Perspectives In Criminology*, ed. by L. Gelsthorpe, A. Morris. Philadelphia: Open University Press.
- Smart, C. 1995. *Law, Crime and Sexuality. Essays in Feminism*. London: Sage Publications.
- Stein, A. 1997. *Sex and Sensibility. Stories of a Lesbian Generation*. London: University of California Press.
- Stoltenberg, J. 1990. *Refusing To Be a Man. Essays on Sex and Justice*. New York: Penguin Books.
- Sykes, G. M. 1958. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Šiklová, J. 1991. „O knihách v Ruzyni“. *Listy*, 25 (3): 33nn.
- Šmausová, G. 1999. „Rasa jako rasistická konstrukce“. *Sociologický časopis*, XXXV, 4/1999: 433–46.

- Šmausová, G. 2000. „Současná exkluze a inkluze prostřednictvím trestního práva“. *Sociální studia*, 5/2000.
- Šmausová, G. 2002. „Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví“. *Sociální studia*, 7: 15–27.
- Šmausová, G. 2003. *Pohlaví a gender: Genderová struktura společnosti*, kurz FSS MU, jarní semestr.
- Thomas, W. I. 1937. *The Unadjusted Girl: With Cases and Standpoint for Behavior Analysis*. Boston: Little.
- Thornton, S. 1997. „General Introduction“. In *The Subcultures Reader*, ed. by K. Gelder, S. Thornton. New York – London: Routledge.
- Trice, A. D. 1996. „Sex Role Orientation Among Incarcerated Women“. *Psychological Reports*, 579: 92–94.
- Wacquant, L. 2001. „Deadly Symbiosis. When Ghetto and Prison Meet and Mesh“. *Punishment and Society*, 3(1): 95–133.
- Wacquant, L. 2002. „The Curious Eclipse of Prison Ethnography In the Age of Mass Incarceration“. *Ethnography*, 3(4): 371–397.
- Ward, D. A., Kassebaum, G. G. 1965. *Women's Prison. Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Watterson, K. 1996. *Women in Prison: Inside The Concrete Womb*. Boston: Northeastern University Press.
- Weinberg, K. S. 1942 „Aspects of the Prison's Social Structure“. *American Journal of Sociology*, XLVII, 42: 717–726.
- Weston, K. 2002. „Copycat“. In *Sexuality and Gender*, ed. by Ch. L. Williams, A. Stein. Malden: Blackwell Publishers.
- Wormer, K. Van 1978. *Sex Role Behavior In A Woman's Prison: An Ethological Analysis*. San Francisco: R& E Research Associates (dissertation).
- Wormer, K. Van 1987. „Female Prison Families: How Are They Dysfunctional?“ *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 11(2): 263–271.
- Wormer, K. S. 2000. *Women and the Criminal Justice System*. Allyn and Bacon, Needham Heights, USA.

Jmenný rejstřík

- Acker 9, 26, 27, 184
Adler 184
Atkinson 55, 68–70, 187
Bajcura 57, 184
Bauman 176, 184
Becker 184
Belknap 16, 39, 184
Bourdieu 32, 44, 45, 184
Bowker 35, 37, 130, 177, 184, 186
Britton 9, 27, 28, 31, 58, 185
Bukovská 47, 48
Carlen 17, 185
Chesney-Lind 188
Clemmer 39, 40, 185
Davidson 83, 185
Dobash 16, 17, 43, 46
Ebing 36
Faderman 38, 163, 185
Faith 49, 133, 186
Feinman 18, 41, 186
Ferrero 8, 189
Foucault 15, 16, 19, 107, 186
Freedman 37, 38, 186
Fry 16, 17
Giallombardo 20, 30, 35, 42, 50, 122, 145,
162, 186
Girtler 72, 76, 186
Goffman 9, 19–25, 40, 45, 165, 186, 187
Halleck 41, 145, 187
Hammersley 55, 68–70, 187
Hannah-Moffat 31, 48, 187
Harding 9, 31, 32, 187, 194
Hartsock 32, 187
Heffernan 23, 43, 44, 145, 156, 157, 167,
171, 187
Hensley 165, 171, 187
Hersko 41, 145, 187
Howe 188
Kantůrková 22, 188
Kassebaum 39, 42, 148, 156, 162, 176, 177,
191
Katrňák 134, 188
Kersten 28–31, 139, 142, 188
Klein 18, 188
Konopka 188
Kruttschnitt 48, 188

Llyod 189
Lombroso 8, 189
Marx 33
Mezník 28, 101, 189
Moreno 37
Moyer 17, 114, 116, 189
Naffine 189
Nedbálková 1–3, 91, 98, 135, 189
Otis 36
Owen 44, 48, 71, 133, 145, 160, 189
Parsons 180, 181, 189
Pollak 9, 49, 189
Pollock-Byrne 18, 34, 39, 122, 145, 177, 189
Propper 159, 170, 189
Richmond 177
Schifter 136, 137, 190
Selling 36, 37, 190
Smart 139, 182, 190
Šmausová 2, 31, 37, 49, 134, 190, 191
Sykes 39, 40, 42, 135, 136, 138, 190
Thomas 8, 9, 49, 191
Wacquant 46, 47, 183, 191
Ward 39, 42, 148, 156, 162, 176, 177, 191
Watterson 158, 160, 162, 181, 191
Weinberg 20, 45, 191
Weston 183, 191

Summary

Drawing on the concept of the total institution, I examine the prison as a strongly gendered institution. I use Sandra Harding's framework of the gender system to explore how prisons reproduce and reinforce gendered identities among inmates and prison staff. How does the gender system of the larger society translate into male and female prison subcultures? Homosexual partnerships and the division of roles they produce, as well as pseudofamilies are analyzed to show how heterosexual relationship patterns operate independently of biological sex. These patterns can be found in both men's and women's prison settings, which indicates the reproduction of more than ontological entities. I conclude that the micro-interactional world of the prison reflects the socially constructed hierarchical role division of the macro-structural level.

Analysis from the perspective of gender has, until now, been largely avoided in the conceptualisation of the prisoner's subcultures. The dichotomous patterns of masculinity and femininity, however, function in this environment of total institution. This is in spite of the fact that prisons are outwardly mono-gender (men and women are strictly separated). Through ethnographic research in a women's prison (I conducted 18 non structured interviews and participant observation), a map of gender meanings in prisoner's subculture is drawn. These include lesbian partnerships and pseudo-families among their basic forms.

Přílohy

Seznam grafů

Graf 1. Rozložení odsouzených žen podle věku.

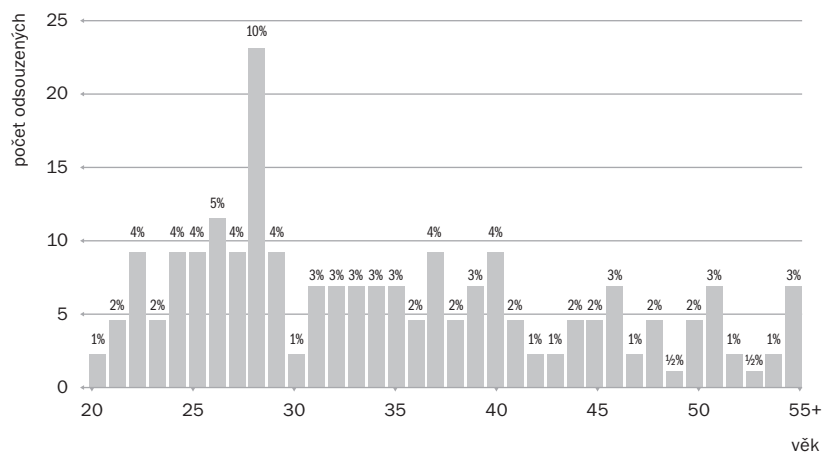
Graf 2. Rozložení odsouzených žen podle vzdělání.

Graf 3. Rozložení odsouzených žen podle trestných činů.

Graf 4. Rozložení odsouzených žen podle délky trestu.

Graf 5. Rozložení odsouzených žen podle recidivy.

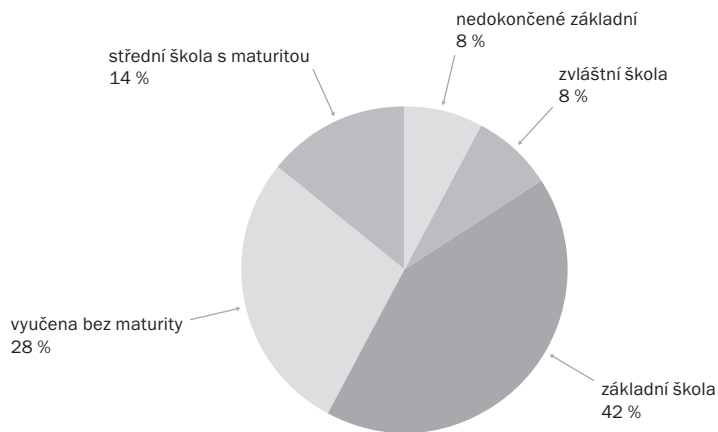
Graf 1. Rozložení odsouzených žen podle věku (N=218)

Poznámka: Nad sloupce jsou uvedeno procentuální zastoupení žen v jednotlivých kategoriích. Průměrný věk je 35 let.

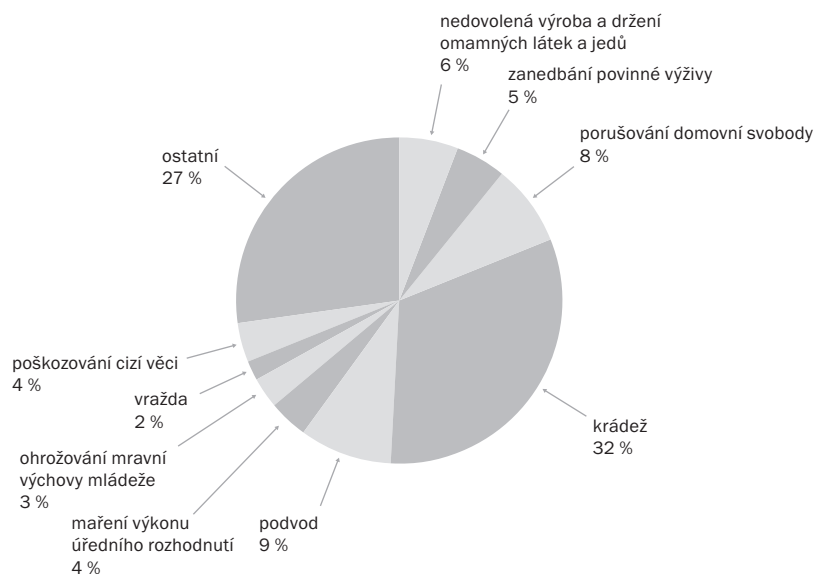
Pramen: Interní statistika věznice Podlesí k 1. 10. 2003.

Graf 2. Rozložení odsouzených žen podle vzdělání (N=218)

Pramen: Interní statistika věznice Podlesí k 1. 10. 2003.

Graf 3. Rozložení odsouzených žen podle trestných činů (N=665)⁷²

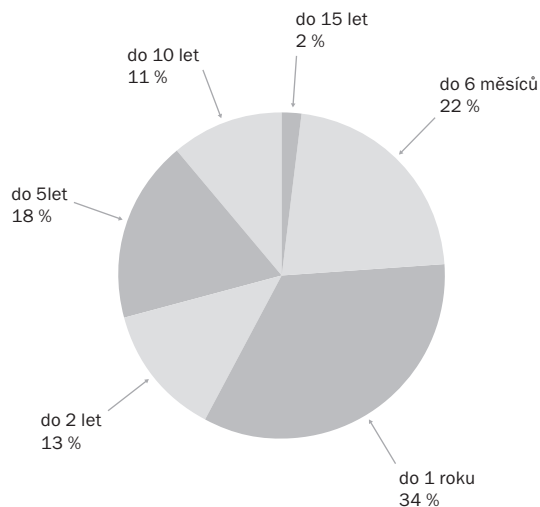

Poznámka: V kategorii *ostatní* byly nejčastěji zastoupeny tyto trestné činy (v závorce absolutní četnosti): neoprávněné držení platební karty (16), padělání a pozměňování veřejné listiny (15), podílnictví (15), zpronevěra (12), ublížení na zdraví (11), týrání svěřené osoby (10), výtržnictví (7), kuplířství (7), vydírání (4), úvěrový podvod (4).

Pramen: Interní statistika věznice Podlesí k 1. 10. 2003.

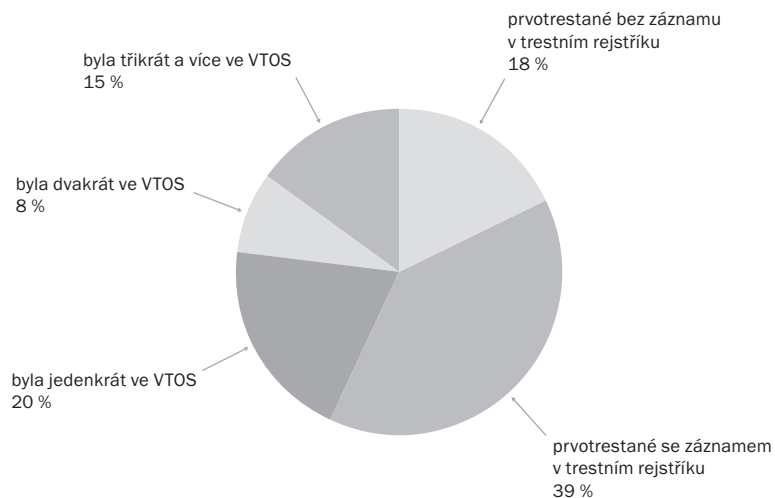
⁷² N je v tomto případě vyšší než počet žen ve věznici, což je dáno tím, že jedna žena může být ve výkonu trestu za více trestných činů.

Graf 4. Rozložení odsouzených žen podle délky trestu (N=218)

Pramen: Interní statistika věznice Podlesí k 1. 10. 2003.

Graf 5. Rozložení odsouzených žen podle recidivy (N=218)

Poznámka: VTOS je zkratka pro výkon trestu odnětí svobody.

Pramen: Interní statistika věznice Podlesí k 1. 10. 2003.